

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖО-АРЫ ЖЎНЕ ОРТА АРНАУЛЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛИГІ

ТУРКІ ЖАЗУ ТАРИХЫ
(оёу ёолданба)

Білім саласы: 100000 – «Білім»
Оёыту саласы: 140000 – «Оёытушылар дайындау жЎне
педагогика пЎні»

Бакалавриат ба-ыты: 5141300 – Ана тілі мен Ўдебиеті
(ёазас тілі жЎне Ўдебиеті)

Ташкент – 2007

Оёу ёолданбада тїркі филологиясы пЎніне, жалпы тїркітану мЎселесіне,
тїркі халыетарыны! кїне жазуыны! тарихына, оны оёуды! тЎсілдеріне,

сўздерди мўн-ма-ынасына кўил бўлнген. Еўбек насты тарихи деректерге кўне тўркі мўтндерне сўйенп жазыл-ан.

Осу еўралы жо-ары осу орындарыны! студенттерне арнал-ан.

айта баспа-а дайында-ан:

а.Байсабылов.

Пкпнр жаз-андар:

азбек тлн жўне Шы-ыс тлдерн
кафедрасыны! доцентн :

И.Азимов

Ташкент облыстые бнлнм жетлдрн
институтыны! а-а методистн :

Ж.атегенов.

Кпрнспе

Тіркi филологиясыны, кiне жазба мұдениетiмiздi жiмбае сырлары - мшан - теiз. Ұзге тiркi халыетары сияеты езааеты да жазу тарихы Ұрiден басталатыны, жазуды алуан тiрлерiн басынан кешкендiгi белгiлi. Соi-ы отыз жыл iшiнде жаасстанда-ы тiркi эпиграфикасы саласында-ы жетiстiк – бiршама кiне тiркi руникалые жазуыны бар екенi аныеталып, оны зерттеуге бет бiру азды-кем нҰтиже бере бастады. Осы мҰселе оеу солданбада толые самтыл-ан.

Сонымен еатар мұнда ал-ашы жазу тiрлерiне де бiршама орын берiлген. Бабаларды асыл-ойын, арман-мiддесiн бейнелеген, тылсым таба-а сыйдыр-ан небiр -ажап сыр-а толы петроглифтердi (пиктограмма, идеограмма) тани алсае, м-а бiлсек игi. Бойлай бiлсек, ойлай бiлсек, теiздеи тереi сырдыi бiзге берерi кiл.

«Тiркi филологиясы» курсы студенттердi, оеырман еауымды тiркi филологиясыны еалыптасу, даму тарихымен, ертедегi жҰне еазiргi тiркi Ұдеби тiлдерiнi графикалые жiйелерiмен, жазба текстерiн талдау Ұдiстерiмен таныстырады.

Тiркi филологиясы гуманитарлые пҰн бол-андыетан, оны аясында-ы тiркi жазба текстерi лингвистикалые Ұдебиеттану жҰне тарих-мҰдени зерттеу тiр-ысынан еарастырылады. Жазба ескерткiштердi зерттеу тiлдi тарихын жҰне ео-амныi румани мҰдениетiн тереi тану-а мiмкiндiк ту-ызады. Сондыетан бұл оеу еиралыiда тiркi халыетарыны тарихи-филологиялые, мҰдени-идеологиялые проблемаларын зерттеуге ерекше кiiл бiлiнген. Сондай-ае тiркi халыетарыны дiниежiзi мҰдениетiне, адамзат Ұркениетiне еосеан iлесiмен, iзiнi ата мекенiн сiюге тҰрбиелеп, ынтымае пен бiрлiкке жол салады.

Жазба дҰстiр жҰне Ұдеби тiл

Жазба ескерткiштерiн -ылыми зерттеу ео-амныi рухани мҰдениетiнi тарихын, тiлiн тереi танып, байыпты бiлуге жол ашады. Осы

мўреден ғарасае, тїркітану ғылымыны! Јнімді саласы - тїркі филологиясы дербес пўн болып ғалыптасты. Оны! зерттеу объектїсі - Ёр тїрлі тїркі жазба текстерїні! ертеден бїгїнге дейїн жасалған нұсғаларындағы тїлдік, графикалығ ерекшелїктерїн анықтап, мўдени, Ёдеби жўне тарихи мўні мен мазмұнын кўрсету екенї бўрїмізге аян. јашанда хылығты! рухани мўдениетїн оны! тїлі мен жазба ескерткїштерїнсіз, сондай-ағ заманадан замананы кўктей јткен ауыз Ёдебиетїнсіз толығ тану да, тїсїну де мїмкїн емес. Буларды! бїр-бїрїмен іштей ғабысып, кїрїгїп жатғандығын да естен шығарғанымыз абзал.

Тїркі халығтарыны! Ёлденеше ғасырға созылған жазу дўстїрї мен жазба тїл тарихын сўз еткенде, е! алдымен тїлге тїек болатыны кўне тїркі руникалығ (Орхон-Енсей) алфавитї графикалығ жїйелїлігї жағынан аса бай жўне жетїлген жазу болғандығы мўлїм.

Кўне тїркі руникалығ жазу ескерткїштерїні! ке! ғанат жайған аймағы - Оїтїстік Сїбір, Монғолия, јзағстан мен јырғызстанны! ке! жазиралы далалары мен тау шатғалдары. Сўз болып отырған жазу нұсғаларыны! ішїнде екї жїзге жуығы тасға ғашалған, ал ондаған нұсғасы тїрлі ғорғандардан табылған металл, кїйдїрїлген саз балшығтан жасалған брїйымдарға ойылса, сондай-ағ сиректе болса, ағаш пен сїйек сияғты заттар да ғолданылғаны айғындалып отыр.

VII-IX ғасырларда кўне тїркі тайпалары руникалығ жазуды ке! тїрде пайдаланған. Буларды! тїлдік, стильдік ерекшелїктерїн зерттемей тұрып, Ёдеби тїлді! дамуын танып, бїлдік деудї! јзї де ағаттығ.

Сўз јзағстан эпїграфикасы жайында

Республика жерїнен табылған кўне тїркі руникалығ ескерткїштерїні! зерттелуїні! кїнгейїмен кўле!келї жағына тоғтала кетудї жўн кўрдік.

ёуелде, тїркі филологиясында ерекше орын алып, дамып келе жатған жўне болашағы зор салалары - тїркі эпїграфикасы мен тїркі палеографиясы. Олар кўне та!баларыны! эволюциясы, яғни графикалығ

даму тарихын зерттеуді Ізіні еңшісіне айналдырған. Былайша айтсаңда, эпиграфика тас, металл, сүйек, саз, балшық т.б. бұйымдарға ойылып жазылған табаларды тексерсе, палеография елжазба мен кітаптағы жазба табаларды зерттейді.

Соңғы 30 жыл ішінде жазастандағы тіркі эпиграфикасы салаларындағы ірі жетістік – Талас, Іле, Сыр, Ертіс Ізендері бойынан біршама және тіркі руникалық жазуының бар екені анықталып, оны зерттеуге бет бұруымызда болды. Мұселен, Жамбыл облыстық Ілкетану музейінің еорында бауға тағылатын тас мұр мен дүгелек тастың жарты сынығы Талас бойынан табылып, ондағы руникалық жазуларды оқып, мазмұнын айқындады.

Іле Ізенінің Алматы облысына еарасты еңғыр айданы территориясындағы Кетментау жотасынан еия жартысына еашалған руникалық жазуды Іш жерден тауып, суретін тісіріп оны кезінде оқыған едік, бірақ жазу жұмбағын шешудегі алғашғы ағаттыстарды дер кезінде кріп, 1969 жылы оның мұнін тиянақты айқындап, оқылуын баспа сз тірінде жариялады. Сонымен еатар, осы Іірден тағы да бірнеше жерден руникалық жазу табылып отыр. Соның бірі – Есік еаласының іргесінен ашылған сақ дүуіріне жататын Ілкен еораннан табылған кіміс тостаанның сырты тібінен ойылған жазу болатын. Оны ғылыми журналда еалай танып, оқыға болатындығын жариялады. Оның оқылуының дұрыстығына бігін де кімүнсіз, күміл сеніп отырмыз.

Сыр бойындағы Шардара су еоймасы жасар алдында 1960 жылы еазылған ескі еамал орнынан табылған саз балшықтан кйдіріліп жасалған мұр спетті алғаны бетіне ойылған жазу күіл еоярлығай. Жазу мазмұны – Ханзадалар Ұулетінің пірі тұтынған киелі тісінігі де, ал дүгелектің айналашеті кін шапағаты нұрлы кескінімен күмкерілген екен. Оның оқылуы жніндегі тісінік деректер бұдан бұрынырақ та жарияланды.

Сондай-ақ 1985 жылы Шығыс жазастан облысының Маркәл ауданынан табылған жартастағы және тіркі жазуымен Жайыстан

Ұқелінген еола айнадағы руникалые жазуды! ғылым ішін айтары да, тарихи мҰні де зор.

Республикамыздағы осы алуан тас эпиграфикалые табыстар жылдан жылға молығып келеді. Міне, сондыетан да бұл мҰселе жазаестан эпиграфикасы саласындағы зерттеуші ғалымдарды! мреият еарап, аса бір саналыепен зер салуын еажет етеді.

Бір кезде, яғни 60-70 жылдарыны! орта тұсында республикамызды! ғылым академиясына еарасты Тіл білімі институты жанындағы эпиграфикалые экспедиция тобыны! он-он бес жыл бойы жасаған ізденіс-талпыныстары -.Мұсабаев, А.Махмудов жҰне -.Айдаровтарды! біршама маеалалары мен «жазаестан эпиграфикасы» (1 ші шығуы, Алматы, 1971) деген жинағында кҰрініс таған еді. Бұл жинаетағы маеалалар дер кезінде Одае кҰлеміндегі белгілі тіркітанушы (И.В. Кармушин. Д.М. Насилов) мамандарды! Ұділ де еатал сынына ілінген болатын. Амалсыз айтар бір сыр – барды барша кҰрсетуді! орнына, табылды деген жазуды! кей біреуі тек даепырт ішін, еолдан жасаушылыеа дейін барған жауапсыз, кҰіл ерлазытатын жағдайға душар етуі ккінішті-ае болды.

Сыр бойынан (Тіркістан ауданынан) табылған еыш кірпіштегі руникалые жазу жҰнінде -.Мусабаев пен -.Айдаров 1966 жылы маеала жариялаған еді.

Жылдар ктіп уаеыт озғаннан кейін ойлап отырсам, -айниден -алирлы мареімны! ғылымдағы жандай шаптарды! алыпашпа еауесетіне сене салатын ағалдығы болатын. Сондыетан шығар, сҰз етіп отырған беделді журналдағы сынға мойын мсынуды! орнына, жұртшылыеты еалайда иландырамын деген даепыртты! жетегінде еате пікірдегі маеаланы 1971 жылғы жинаеа кзгеріссіз еайта енгізді.

Сондыетан бұрынғы кеткен еателерді тағы да еайталамау ішін, ғылыми объективтілік пен азаматтые батылдые керек. ДҰлірек айтсаанда, Ұлдекімдерді! жалған дағеы мен жасанды беделіне суйенген

ертедегі мағлұматтар», «Нағыз ғырғыздар туралы», «ейғырлар туралы мўселе» деген еңбектері В.В.Радловтың болашақтағы ғалымдығы жұмыстарына жол салды. Радлов Шығысты зерттеуді армандап, ол үшін Ресейге барып, ғылыми жұмыс жасауға белді бекем байлайды. Студент кезінде-ақ орыс тілін жақсы меңгеріп алды. 1858 жылы ол философия ғылымдарының докторы болып, сол жылы Петербургке келді. Осы кезде Петербург шығыстанудың дүниежүзілік ірі орталығына айналған еді. 1854 жылы Петербург университетінде шығыс факультеті ашылған соң, мұндай Тантауи, А.Казем-Бек, И.Н.Березин, Д.Хвольсон, В.П.Васильев сияқты Ресейдің шығыстанушылары ғызымет істей бастаған еді.

Бұл кезде Петербургте «Якуттардың тілі туралы» деген тамаша еңбектердің авторы академик О.Н.Бетлингк жұмыс атқаратын. Ол университетте осып жірген ақловға ерекше ұсер етті. Алдыңғы еатарлы орыс шығыстанушы ғалымдардың Батыстағы келтеген ориенталистерден басты айырмашылығы - бұларда интернационализм рухы ерекше дамыған болатын.

Сібірдегі халықтардың тілі, мұдениеті және тұрмыс- жағдайымен іштей араласып, етене жақындау үшін Радлов 1859 жылы Алтай Жлкесіне келіп, онда он жыл тұрды. Барнауылда мұғалім бола жіріп, алтайлықтардың тілін ійреніп, жаз айларында Алтай Жлкесі, Шығыс жазастан және Жетісу бойын келінен аралап, жергікті халықпен жан- жақты танысты. Жергікті тіркі халықтарының тілі мен тұрмысын да қаажу салдырмай, олармен де шұғылданды. Осы кезде Батыс Сібір мен Орта Азиядағы келтеген тіркі халықтарының тұрмысымен танысып, тілін ійренді. радловтың ғылымдағы келжигегі кеңі, Жресі Жрнекті, шұғылданған мўселесі де мшан-теңіз еді.

1862 жылы Радлов Шығыс жазастанда болып, кейіннен қазақ пен мұғыр мекендеген Іле Жзенінің бойын аралап, Ыстық келге дейін барды. Бұл саяхаттың нәтижесін ғылым Ұдебиетте тұғыштардың бірі болып тарихи-географиялығ тұрғыдан сипаттады және қазақ пен мұғыр

халыыны! фольклорын жинап, оны! кӀптеген нӀсӀаларын җаз бетине тӀсирди. 1860-1866 жылдарды ол «Алтай хаттар», «1962 жылы Шы-ыс Ӏыр-ыз даласына мӀйымдастырл-ан саяхат туралы җысеаша хабар», «җылы Азияда-ы Ӏле Ӏзенини! бойы жӀне мӀны! тӀр-ындары» т.б. маӀалаларын жазды.1867-1868 жылдары Радлов Жетису-а җайтадан келип, җазӀе жӀне мӀ-ыр тили фольклорынан, география, тӀрмыс жӀнинде жӀне бул Ӏлкедеги сауда мен ел басӀару жӀйесине байланысты кӀптеген материал жинады.

1866 жылдан бастап Ресей -ылым академиясы Радловты! аудармаларын җептемегенни! Ӏзінде он томдыӀе җебегин Ӏзирлеп, оны «ТӀрки тайпаларыны! халыӀе Ӏдебиетин! Ӏлгилери» деген атпен жариялау-а кӀрӀсти. Бул җебекти! Ӏшинши жӀне алтыншы томдары Радловты! жазып ал-ан җазӀе мӀ-ыр фольклорыны! Ӏлгилери болатын (1870-1886 жылдары).Оны! Ӏлкен җебектери журтшылыӀе арасында жо-ары ба-а алды.1868 жылы Дерпт (Тарту) университетӀ тӀл билими саласында-ы җебектери Ӏшин адлова филология -ылымыны! докторы деген -ылыми дӀреже берди.

1872 жылы Радлов Ӏазан оӀу округини! татар, башӀурт жӀне җазӀе мектептерин басӀаратын инспекторы болып та-айындалды. Ӏазанда бол-ан кезде Радлов кӀптеген тӀрки тӀлдерӀ бойынша жина-ан материалдарына сӀйенип, жалпы тӀл билими мӀселелерӀмен Ӏте мӀреят шӀ-ылданды. Соны! нӀтижесинде 1882-1883 жылдары Лейпцигте оны! «СолтӀстик тӀрки тӀлдерини! фонетикасы» деген җебегӀ жарыӀе кӀрди.

1884 жылы Радлов «Азия халыӀтарыны! тарихымен кӀне җскерткӀштерӀ бӀлими» бойынша Ресей -ылым академиясыны! академиги болып санал-ан со!, ол Ӏазаннан Петербургке келип тӀтастай -ылыми-җо-амдыӀе жӀмыстармен -ана айналысты.Радловты! мӀсынысымен Орта жӀне Шы-ыс Азияны зерттейтӀн Ресей комитетӀ мӀйымтастырылады.1891 жылы ол Орхон Ӏзени бойында-ы кӀне тӀрки җскерткӀштерин зерттеу Ӏшин җырыл-ан экспидициясына жетекшилик етеди. 1893 жылы В.В.Радлов дат

ғалымы Вильгем Томсенмен бірлесіп, орхон текстері жазылған руникалығ алфавиттің сырын ашты. Кӱптеген тӱркі тӱлдерін меӱгерген Радлов 1894 жылы Орхон ӱзені бойынан табылған Кӱлтегін ескерткӱшінін жазуын тӱргыш рет осып, ғылым ӱлеміне паш етті.

В.В.Радлов кӱне рӱгыр алфавитіндегі жазба ескерткӱштерін зерттеу жӱне баспа беттерінде жариялау ісімен де шӱгылданды. Кӱне рӱгыр жазуы жаӱа соғды алфавитінін негӱзінде пайда болды. Бұл жазу VIII-XIII ғасырда келінен пайдаланылды, сол себептен де осы кезегі оныӱ нағыз кемеліне келіп, ерлпырған шағы деп білеміз.Бұл жазумен кӱне тӱркілердін арасында мазмұны христиан, манихей, будда дӱніндегі тӱрлі жалбарыну дӱгалары жӱне дӱни уағыздар (соғды, тохар, ытай, тибет тӱлдерінен аударылған-ды) тӱрлі заӱ-документтері мен емдеу шӱрӱткӱлері жылнамалар болжаулар т.б. жазылды.XIV-XVғасырда рӱгыр жазуын Аесағ Темір мен оныӱ мирасорлары жӱне Алтын Орда хандарыныӱ сарай маӱындағы бекзадалары пайдаланды. ейгыр жазуымен 1439 жылы Жӱсіп Баласағұннндін «рдағу бӱлігӱ» («ржагӱ бӱлімі») деген ӱнегелік насихат дастаны Герат еаласында кӱшӱрӱлген. Бұл шығарманыӱ тӱпнӱсеасы 1069 жылы жарахандыетар мемлекетінде (Баласағұнда басталып, жашғарда аяеталған) алдымен араб алфавитімен жазылса керек. жазағ хандарыныӱ да Абылай тӱсына шейін рӱгыр жазуын еолданғаны туралы дерек бар. ейгыр жазуы Ганьсудағы будда монастырьлерінде XVIII ғасырдыӱ алғашеы жылдарына дейін ӱмір сӱрді.

Европа елдеріне кӱне рӱгыр жазуындағы ескерткӱштердін зерттеу Ю.Клапроттыӱ 1812 жылы рӱгыр жазуыныӱ сырын ашуынан басталған еді. 1815 жылы Дитц «Оғұзнама» эпосыныӱ XIV-XV ғасырда рӱгыр ӱрпінде кӱшӱрӱлген еолжазбасын бастырып шығарды. 1825 жылы Жобер Амеде «ржагӱ бӱлігӱ» дастаныныӱ Герат еолжазбасына алғаш сипаттама беріп, одан бӱраз ӱзіндін жариялады.1870 жылы А.Вамбери еолжазбаныӱ толығ нӱсеасын жариялады.

1890-1910 жылдары В.В. Радловты: «җмтад-у біліг» дастанын неміс тіліне жазбасыны: тїпнрсеасын, транскрипциясын жўне оны: немісше аудармасын бастырып шы-арды. Бірае В.В.Радловты: «җмтад-к біліг» дастанын неміс тіліне негізінен дұрыс аудар-анына ерамастан, орыс ўрпімен берген транскрипциясы сын кїтермейді. ыйткені, ол осы шы-арманы: тілін еазіргі тува (сойон) тіліне мейлінше жаеындатеан (мўселен, дастанны: атын да «җмдат-у Пілік» деп берген). Оны: себебі, біріншіден, ол Алтайда-ы тірі тїркі тілдерін жаеысы білген, Екіншіден,кїне мй-ыр жазу ескерткіштерінде бірталай дауыссыз дыбыстар жазуда кїбінесе бір-бірінен ажыратылмай берілетін (е мен җ, к мен г, т мен д, п мен б, с мен з, ш мен ж, ч мен дж, кейде с мен ш). 1897 жылы В. Томсен «җмдат-у біліг» дастанында-ы җле: жолдарыны: мйеасын тексере келіп В.В Радловты: кїне мй-ыр тіліні: дыбыс жїйесіне кїзеарасын еате деп дўлелдеді, кейін мұны В.В.Радловты: җзіде мойындады.

Радлов «җмдат-у білігті:» басылымына «ей-ырлар мўселесіне байланысты» деген атпен җлкен ал-ы сїз жазды. Бұл маеала ертедегі жўне орта -асыр мй-ырлары туралы байыпты да салиеалы тїрде жазыл-ан тарихи-лингвистикалые зерттеу болды. 1898 жылы адлов Шы-ыс Тїркістан Турфан экспедициясын мйымдастырды. Кейінірек жа:адан табыл-ан «Алтын яруе», «Тишаствустик» сияеты кїптеген кїне мй-ыр еолжазбаларын жариялады.

Радловты: кїне тїркі, кїне җй-ыр тілдеріне арнал-ан зерттеулеріні: нўтижелері оны: 1909-1912 жылдары шыеан «Кїне тїркі зерттеулері» деген е:бегінде жинаеталып еорытылды.

В.В.Радлов -ылым е:бектеріндегі җлкен асу 1888-1911 жылдарда жариялан-ан тїрт томдые «Тїркі тілдеріні: салыстармалы сїздігіні: тўжірибесі» деген е:бегі болып табылады. Бұл сїздікте кїптеген еазіргі жўне тїркі тілдеріні: лексикасы мен фразеологиясы еамтылса, онда-ы сыба-алы орын еазае тіліне де берілген.

В.В.Радловтың шұкірттері мен ізбасарлары елі жазан тілкерілісінен кейін тіркі филологиясының мәртебесін жоғары көтеріп, жаңа сатыларға алып шықты. Солардың бірі – аяулы ұстазымыз профессор В.М.Насилов (1893-1970). В.М.Насилов жас кезінің ішінде-ақ туған тілімен еатар тірік, араб, парсы, француз, неміс тілдерін зейін еойып ійренді. Ол жазан тілкерісі еарсаында 1916 жылы Москвадағы Лазарев институтының дипломатиялые білімін іздік бітіріп шықты. 1814 жылы еұрылған бұл оеу орны жазан тілкерісінен кейін 1921 жылдан бастап Москва Шығыстану институтына айналған еді. В.М.Насилов 1918- 1929 жылдары Кеңес Ікіметінің шағыруына ін еосып, еалалык жүйе облыстые халые аарту білімдерінде мұалім болып еызмет атқарды, еалың бұеара арасында сауатсыздықты жоюға белсенді араласып, барлые кіш- жігерін аямастан сарп етті.

1933 жылы В.М.Насилов мұғым зиялылары Е.Малиев пен Рузиндармен бірлесіп, Москва Шығыстану институтының студенттері ішін мұғым тілі оеулығын түргыш рет орысша жариялады. 1934 жылы В.М.Насиловке доцент атағы беріліп, осы жылдары Н.А.Баскаковпен бірлесіп, Шығжан мұғымларының негізгі лексикасын еамтыған мұғымша-орысша сөздіктің алғашың нұсқасын жазды. 1939 жылы Москвада кітап болып басылып шыған бұл сөздік мұғым халыының мәдени іміріндегі, сонымен бірге мұғым тіл білімінің дамуындағы тарихи зор оеіңа болды.

В.М.Насиловтың 1940 жылы Москвада басылған «ейғым тілі грамматикасы» атты еңбегі мұғым тілін ғылыми негізде зерттеу жол салған соны еадам болды. Орысша жазылған бұл грамматика еліміздегі жоғары оеу орындағы жастарға арналған оеулые ретінде ғана емес, еліміздегі мұғым тілін ғылыми зерттеуге кіріскен мамандарға жол нұсқайтын тамаша інеге де болды. ғылыми жағынан да, қырылымы тұрғысынан да бұл еңбек ізінің еұнын кіні бігінге дейін жоғалтқан жоғ. В.М.Насилов тіркітану бойынша елуге жасын ілкенді-кішілі еңбектер жазды. Профессор 1954 жылдан бастап Москвадағы Халысаралые

сатынастар институтында тірік, ұй-ыр, мон-ол және венгр тілдерін кафедрасын басқарды. Ол ұй-ыр тілінің теориялық курсы бойынша лекция оқыды. Сонымен бірге ол 1955 жылдан бастап М.В.Ломоносов атындағы МГУ-дің жанындағы тіркі филологиясы кафедрасына жетекшілік етті. Бұл кафедрада ол тіркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасынан лекция оқып, және тіркі жазба ескерткіштері жінде арнайы курс жүргізді. Осымен сатар, және тіркі тілін зерттеуге ерекше қызыл блуі бұл саладағы жаңа бадам болды. В.М.Насиловтың «Орхон-Енисей ескерткішінің тілі»(1960 ж), «Және ұй-ыр тілі» (1963 ж), «Ұй-ыр жазуындағы XI-XV ғасыр тіркі ескерткіштерінің тілі» (1974 ж.) еңбектері ғалымның бұл сала бойынша маңызы істелген жұмыстарының нәтижесі еді.

Тіркі филологиясының қызықты сайраткерлі салған жолдан ең керемет, ұстаздар жөнегіндегі адалдығын ғылымға шын берілгендіктің тамаша есіеттерін қызық алсаң нұр істіне нұр. Ал ғылымды, оның жолын есіерлеу бұл саладағы Ұрбір ұзденушінің абыройы, адамгершілік борышы деп білейік.

Ғылымға тұн асыл есіет оның шынайы мәдениетіне, интелісіне байланысты. Атап айтқанда оның бойындағы жоғары идеялық, нақтылы негізделген ғылыми қызықарас, адалдығы, табандылығы. Отанына берілгендік, шынайы интернационализм, азаматтығы ерлік, еңбеккерлігі, ізденімпаздығы басты сипат болуға тиіс. Ғылымда жөне сүйреген нағыз ғалым-халқының бағыты, маңдайына біткен жұлдызы. Ұйткені ғылым қызықты еамы ішін жасалған сауынды сиырдың сімесіне де емес, күсікердің салығына ең салатын бұйымы да емес, жалынына жанын қыйдіріп, асыл азабын кешіп сана жасалатын бөне бір тіпсіз терең мұхит ең. ұрине, мұхиттың суы ащы, дауылы ірейлі, толқыны асау, сауып пен сатері де мол, сыры да тұрғы. Ғылым жолы да осы іспетті. Білім кемесіне мінген адамға туар еңындығы тірі қып. Тек оның азабына есіея еарсы тұрып, түтеп беру ішін сайсарлығы

пен батылдыса, тапырлыс пен шыдамдылыса белін бекем буса –ана мерейлі болмас.

Тіл жўне этнос

Кўне тїркі этногенезі проблемасы

Тїркітану –ылымыны! аса мағызды да кїрделі саласы - кўне тїркі этногенезі мен ал–ашы тїркі тілін! дамуына келіп тірелетін проблемалары болып табылады. Алтай-Саян тау сойнауы жўне Ертісті! жо–ары са–асын кїктей Жіп Сарыарса мен Жетісу Жїріне созыла жатса кел аймак кўне тїркі этногенезіні! аялы алтын бесігі екендігіне ешбір кїмўн жо, оны дўлелдерлік бїлтартпас деректер де жеткілікті-ас, тек кїрер кїз, ізгі жїрек болса игі.

Бұл салады табысты е!бек етіп кїзге тїскен сазастандыс тарихшы –алым Ю.А.Зуевті! кўне тїркі ағыз шежірелерін тілге тиек еткен диссертациясын («Древне-тюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков», 1967) айрыса атау орынды. Ол бұрын салам тартылма–ан соны сїрлеуге із салып, кўне сытай жылнамалары деректері мен тїркітану е!бектеріне сїйене отырып зерттеген тарих саласында–ы Жз жұмысына тїркітанушы Ырі синологса тўн егіз сасиеттерді саос Жрім етіп пайдаланды. Мысалы, сытай

иероглифтерімен берілген кЖне тіркі атауларыны! (этноним, топоним, антропонимдерді!) насты дыбысталуы туралы біршама ты! пікір айтты.

Археологиялые деректерге сйенсек, Оітістік Сібір мен жазастан далаларын мекендеген, мал ба-ып, егін еккен еола дУуіріні! тайпалары мен ал-ашы азиялые кЖшпелілер (азиялые «скиф» немесе саатар) европеоидтік нУсілді! Оітістік Сібір типіне жататынды-ы белгілі. Сае тайпаларыны! бізді! заманымыз-а дейінгі VII- IV -асырларда атаулары, тұр-ын мекені, Жмір салты, этникалые сипаты мен тілі жа-ынан бір-бірінен даралан-анды-ын мойында-анымыз жЖн.Ал-ашы кЖшпелілерді! (саатарды!) тілдеріне байланысты а-ат пікірлерге еоса, еола заманында-ы Оітістік Сібір мен жазастан тұр-ындарын Інді-иран немесе иран тілдерінде сЖйлеткісі келетіндер бар.

КЖне ытай жазба деректеріне сйенсек, бізді! заманымыз-а дейінгі III – I -асырларда бұрын-ы саатар еоныстан-ан атыраптарда кі усунь (ййсін), кангюй (еалы), юэчжи тайпалые одаеатарыны! мекен еткендігі айтылады. Осы кезде Орталые Азияда-ы -рндарды! (ытайша хунну, сюнну) кйшейіп келе жатеан тайпалые ода-ынан ы-ысеан усунь елі Тянь-Шань мен Жетісу атырабына ірге тепсе, юэчжи елі ўмударияда кушан мемлекетін құрып, ал кангюй тайпалары Сырды! бойын еоныс еткен еді. Усунь тайпалые ода-ына Істемдік еткен Уулеті билеушілерді! тіркі тілінде сЖйлегендігін зерттеушілер-Н.ААристов, К.Сираторий, та-ы басаалары ытай жазбаларына сйене отырып дУлелдеген еді. Оларды! басты дУлелі-ытай жылнамаларында-ы кЖне ййсіндерді! лауазымдары (кйн бег, улу-, тарсан т.б.) тіркі тілінде келтірілген.

Усун еліндегі хандые Уулетті! бірнеше -асырлые мерзімін артеа тастап, оларды! кейінгі мирасеорлары тіркі тілдес тайпаларды! басын біріктіріп, бізді! заманны! VI-VIII -асырларында кЖне тіркі еа-анатына билік жйргізген ашина тіркілерімен сабаеасты-ын айеындайтын деректер ытай жылнамаларында кездеседі. Бізді! болжауымызша, усун этнониміндегі ус тібірін кЖне тіркіні! ус немесе ас сЖзімен салыстыру-а

болады. Бұл сөздерді мағынасы Махмуд жашариді сөзінде «кішіген, біркіт» деп берілген. Ал VIII ғасырдағы Туньюе ескерткішінде кездескен *турк есір бодун* – «тіркі біркіт халы» деген тіркес ашина тіркілеріні, яғни билеуші тайпаны баламасы ретінде еолданылған деп шамалауға болады. Сонымен бірге, Кіштегін ханзада зиратына еойылған мұрмұрдан еашалған мисінлегі кертпе тұжді мадайшасында бейнелнген біркіт кескініне ойлы ксбен мұн бере еойсае, біршама толғаныстар туызуымен еатар, жоғарыдағы болжауларды дәлелдерлік тірек те, дерек те табамыз.

Осыған орай *турк* (тірік, тіркі) сөзіні мағынасы жінде айтар болсае, ол тіркі еанатыны аты, этникалые термин болуымен етар, жіні негізгі байыры «кішті, еуатты» деген мағынасын да кне рйыры жазба ескерткіштерінде саған.

Неолит заманыны ае кезі – энеолит дәуірінде (бізді заманымызға дейінгі IV-III мы жылдыетар), еола дәуірінде (бізді заманымызға дейінгі III мы жылдыеты ае кезі мен 1 мы жылдыеты бас кезінде) Оістік Сібір мен жаестан жерінде мір сірген ежелгі тайпаларды тілдері жінде бізде млімет жоеты еасы. жаестан жерінде еола заманына тұн мұдени ортаеы негіз неолит дәуіріні жіңде-ае дайындалған еді.

Тіркі тілі жіндегі е алғашы млімет Месопотамияны оістігінен (Шумерден) табылған бізді дәуірімізге дейінгі IV-III мы жылдыетарды мезгейтін идеографиялые жазба ескерткіштерінен байсалады. Мұнда, яғни алғашы шумер тіліні ескерткіштерінде кне тіркі тіліне тұн кптеген лексикалые сүйкестер мшырасады. Шумер тіліні алтай тілдерімен (тіркі, мағол, трыс-манжур) туыстастығы жінде неміс ғалымы Ф.Хоммель жне оны еолдаған кеес тарихшысы С.П.Толстов болжам пікір айтсан еді.

Шумерді жі аты аккад (семит) тілінде бұрмаланып айтылғандығын, шын аты Кегер немесе немесе Кеер болғандығын атасты шумеролог А.Фалькенштейн дәлелдеп крсетті.

Міне, сондытан орталық жазастандағы, Сарыарқадағы Кеңіс Жез атыны! Кеңіс (Шумер) жерінің атымен Індес келуі келуі тегін емес, тілдік жағындықпен тайпалардың араласып байланысуынан пайда болды деп білеміз. Жер-су аттарының аттарының халықпен бірге жасап, алда-жалда баса жасағаны аударса Ждеріне сүйікті де Ійреншікті аттарды жағыртқан және дәстүрі кінә білгенге дайын сәтталған. жорыта келе айтарымыз – тіл мен этностық бірегейлігін ескерсек, этностың Ж ана тілін едірлеуі Ыбден заңды болары хақ. Ана тіліне деген шынайы сүйіспеншілікпен құрмет халықтың сана-сезімі неғұрлым дамыған сайын соғұрлым дамыған сайын соғұрлым кемелденіп, Жсіп, Жкендей тісудің нышаны болып табылады.

Атауда алуан сыр бар

СЖ едіретіне қып біліп байғаызшы! Алыса бармай-ақ кінделікті Жмірдің Жінде де адамды атыстыратын да сЖ, табыстыратын да сЖ емес пе? Егер Ыр сЖдің мұны мен мазмұнына зейін қойсақ, Ырбір мұым тісінік, таным, Ысер, сезім, былайша айтқанда, қуанышпен сүйінішті! бұры де сол бір атаулармен қабысып жатқанын қалай біркей аласыз. Доспен табыстырып, қаспен алыстырып, махаббатпен қауыштырудың да сыры сЖде екенін есіңізге алыңызшы!

Білгенде Жзіңіз кінделікті тіршілігіңізде, іс-Қрекетіңізде пайдаланып жірген сЖ бен мұым жінде ойланып жірген шығарсыз. Ендеше сЖдің қалай, қашан пайда болғандығы, тіл жінде бірталай теориялық пайымдаулар болғаны белгілі. ұдетте бұл салада биологиялық та, Ылеуметтік те, теориялық қысарастар бар. Былайша айтқанда биологиялық деп отырғанымыз - дыбысқа еліктеу теориясы, қып-қйін білдіретін одағай теориясы. Сондай-ақ Ылеуметтік теорияларға жататындар - Ылеуметтік шарттасу теориясы (сЖ адамдардың келісімі, шарттасуы барысында пайда болады-мыс дейтін қысарастағы теория), ебек айқайы теориясы, Н.Я.Март мұынған «Ебек - магиялық Қрекет» теориясы т.б.

Заманадан замана Ітіп, талай мыңдан жылдарды арта тастап ұрпастан-ұрпаға ауысып, былайша айтаанда, алғашғы адамдарды айсайынан ымы араласа дамуынан аныс сІзге жеткенге дейін талай тарихи заманалар Ітті. Ал мұны ылымы тұрғыдан айтатын болса, айсын бІлшектенбейтін диффузды сІйлеуден аныс сІзге айналу эволюциясы деп білеміз.

Даму деігейі Ұр тілі болғанымен де, сай тілді алып барсаңыз да, тіл мұселесі оны сІздік ұрамы, яғни лексикасына байланысты. Демек, сІздік ұрамды зерттейтін, лексикологияны негізгі салалары – ономастиология, семасиология, ономастика, этимология, фразеология, лексикография болып табылады. Осыларды ішінде ономастика жІнінде сІз еткенде мына мұселеге кІіл аударуға болады.

Ономастика лексикологияны жалғы есімдерді зерттейтін саласы болғандыстан, мұнда этникалы, географиялы, астрономиялы атаулар (этноним, топоним, космоним), кісі есімдері (антропоним), тірлі жануарлар аттары (зооним) мен Ісімдік атаулары (фитоним) жан-жағы талдауға тіседі.

Ономастикадағы орны зор географиялы атауларды сырын байғау Ішін тІмендегі жолға назар аударамыз.

жазаға: Балған, Балған, Балған тау,
Ол да бізді барған тау.

жырғызда: Балған, Балған, Балған тоо,
Аны да биз кІрген тоо.

жарасалпаға: Тіге, тіге, тігелер,
Дұзы сайда тігелер?
Балған тауды басында,
Балы ойнар сасында.

Осы бір Іле-жыр жолдарындағы Балған сІзіне назар аудары бермейміз. ыткені сҰби кезіміздегі бесік жырымен ұрпаға сінген сІз болғандыстан, тек жаттанды тіркестерін ғана еске аламыз. Ойлап

сарасае, бiгiнгi географиялые атау тiрi-ысынан мiн берсек, сiз етiп отыр-ан заi-ар тау Каспий тeлiзiнi жанында-ы, Тiркiмен республикасыны! оiтiстiк-батысында-ы Балeан жоталары деп шамалаймыз. iдетте oлкен Балeан, Кiшi Балeан деп аталады. Бiл жоталарды! соншалые асаеетата кiрсетiлуi - oлкен Балeанны! шы!ы Арлан 1880 метр биiктен мiнартып тeлiз бен жазыеты! орта деiгейiнде жатeандыетан да болар. Сондыетан да жыр-ыз тiлiнде «Балeан тоо» тiркесi - заi-ар, биiк, зор, зiулiм, еiгезердей деген м-ымды саетап сал-ан.

Сондай-ае жассы жер, жайлы eоныс, жан рахатыны! символы саналатын *Жиделибайсын* езае ертегiлерiнде де, «Алпамыс» жырында да, Жерiйеыты iздеген Асан атаны! есiмiмен байланысты да жиi айтылады. Бiл атау еазiргi iзбекстанда-ы Сурхандария облысында-ы я-ни iмударияны! бас жа-ында-ы Байсунтау жотасыны! атына байланысты айтыл-ан. Сол себептi де, Жиделибайсын кейбiр зерттеушiлердi! мифтiкi тiсiнiктен шыеты деген ойын емес, езае, сарасалпае, iзбек халыетарыны! еiрамында-ы жо!ыраттарды! ертты мекенi бол-анды-ын кiрсетедi.

Ел тарихын бiлу – жер тарихын бiлумен шарттас. iйткенi сол жердi мекен етiп, eоныс еткен, суын iшiп, сайнарыны! кiзiн ашеан елдi! басынан кешкен iмiр iткелдерi мен еат-сабат оеи-алары зейiн аударып сараса!ыз атой салып жатады. Сонау XI -асырда-ы Махмуд жаш-ари сiздiгiндегi Кейген (Кеген), Ертiш (Ертiс), Етiл (Едiл), Iле т.б. iзен-су атаулары кiнi бiгiнге дейiн саеталса, тау мен тасты!, бiлаетарды! елдi мекендердi! аты саншама десеiзшi.

Халые жер мен су, тау мен жота, кiл мен бiлаеты! атын еалай болса солай атай салма-ан. Одан кiлiлде iзi еалар мeсастые пен бейнелi кiрiнiс таеан. жара!ызшы - Сарыареа, Керегетас, жыземшек, Кемпiрадыр (кемпiрдi! бетiне мeсас еыртастары iшiн), Кiндiктау, жызбет (топыра-ы

сызыл болғаны үшін), жызылмойнае, жаражал т.б. - саншама месатулар мен образды елес жатыр!

Марәакл ауданындағы жер-су аттары мен бірсыпыра елді мекендерді аттары кейде қне атымен, кейде Жзгертілген атымен еоса-сабаттаса аталып жатады екен, сарағызшы:

Аежайлау - Успенска,
Бастеректі - Николаевка,
Ортатеректі - Алексеевка,
Сарыайғыр - Архиповка,
Шендібұлае - Спасовка,
Ғірашы - Матвеевка,
Таутаеыр - Горное,
Баласалжыр - Приречное т.б.

Тіл біліміндегі топонимдер, былайша айғанда, жер-су аттарыны кейінгі ұрпаеа айтары қлп тарих екенін естен шығармағанымыз жн. Сондыған да орынсыз Жзгертулер ел тарихын, жер тарихын білуге ілкен нрәсан келтіретінін жиі айтамыз, бырае қінделікті тіршілікте ескере бермейміз. Оны реттеп жнге салуда самарәаулыған арыла алмай-ае келеміз.

әзгені былай еойғанда, орынсыз білгішсініп жер-су атауларын екінші тілге аударатын тілмаштарды кеселі тиіп-ае жір. Мысалы, Қкшетауды – Синегорье, сұлу Қкшени – Синюха, Алтайды біік шығы Мұзтауды (Аемұзтауды) – Белуха, Айыртауды – Монастырь, Сарыарғаны – Казахский мелкосопочник, Секітасты – Шляпа, жарасуды – Чернушка, жайыдыны – Каиндушка, Астауды – Белогорье, Аесуды – Белые Воды деп, орысша аударып алғаны сияеты. Естен кетпес ел тірлігін, халыеты імір салты мен тіршілік тынысын жан-жаеты ағартатын жер-су атауларыны дұрыс аталып, орынсыз Жзгерістерге тіспей байырғы мұнін сақтауға мұн беру - Ұрбір ұрпаеты тарих алдындағы борышы. Ал оны!

тылыми, еотамдые мўн-мазмунын ашу бул саладагы ғалымдардан армудан алдындагы азаматтые жауапкершілік пен саналыеты талап етеді.

Түркіні бір тіл Жүсі

Тілдік туыстые және тіркі тілдері

Туыстас тілдері сз еткенде еі алдымен тілдік туыстастые деген ұым - арғы тегі бір түркіндес немесе бір негізден тараған, ортае тілдік материалдарға (лексика, фонетика, грамматика) мұрагер болған тілдерге еолданылады. Алтай семьясы тілдерін, соныі ішінде тіркі, моі-ол тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу ХІХ ғасырдан басталатыны баршаға аян. Бул саладагы зерттеудіі шымылдығын тұғыш ашушылардыі бірі - немістіі шығыстанушысы Вильгельм Шотт болатын. Оныі еібектері алтай тілдерініі туыстығын дўлелдеуге арналған алғашые еадам болғандыетан да, сонны сїрлеуде жеткіліксіз, зерттеу методикасы ўлсіз, кездейсое деректерге бой мұған ўлжуаз жаатары да бар еді.

Бул саладагы зерттеулермен зз заманыныі алғыр ойлы, ұлама перзенті Шоған таныс болумен ғана шектелмей, ззініі пікірін батыл айтаандығы «Оітістік Сібір тайпалары тарихы бойынша жазбаларыныі» бірнеше жерінде кездеседі.

Орта Азия және оған кршілес аймақтагы этникалые, тарихимўдени орталыетарды зерттегенде тіл мағызды этникалые белгі болатындыетан ол ўрдайым есте болуға тиіс. Орталые Азияныі тіркі тілдес халыетары ежелден алтай тілдері дїниесімен ғана емес, °ндіевропа тілдеріндегілермен де еатынаеан.

Тілдердіі материалдые және типологиялые еұрылымдые месастығы бір-бірімен тығыз байланысты. Олардыі ара-жігін аныетаудыі ззі кейде дідўмал келтіреді. Алтай, орал тілдерініі ортае белгілері - індестік зағы (сингорманизм), жыныстые белгініі жоғы (род категориясы), есімдердіі тўуелденуі (тўуелдік жалғаулар) предлогтардыі орнына септеулік шылаулардыі еолданылуы, аныетауыштардыі аныеталатын

сJздерді тек алдында тұруы, сонымен еатар, ортае тїбір мен еосымша морфемаларды барлы-ын кїрме элементтер деп тїсїндіру еиын.

Ертедегі тїркі тїлдеріні Індіевропалые тїлдермен араласып грек-тїркі, хетт-тїркі, тохар-тїркі, Індіиран-тїркі лексикаларыны еатарласуымен дJлелденеді. Мұнымен еатар, ертедегі Орал-Алтай тїлдеріні Індіевропа тїлдерімен де алыс туысты-ы бар деген болжам туады.

Ана тїлді реконструкциясын жасап, еалпына келтіру ішін Jлі тїл ілгілеріні мJні зор. Біреатар тїркі тїлдерінде зат есімдер мен сын есімдерді аффикстеріні -с,-ас,-ес сияеты Jлі тїрлері кездеседі. Мысалы: *белес-бел*, *дJ'ес-дJ'* (еазаеша), якут тїліндегі *ар-ас* «арка», *ура-ас* «сырые», *ара-ас-ара'ас* (кJне тїркіше сары-, «сары») бұл аффикс атау септігіні жал-ауы болса керек. Оны Інді европа тїлдеріндегі атау септігіні кJне жал-ауымен салыстыру-а болады. Демек, Jр тїрлі тїлдік семьяларды генетика-типологиялые тұр-ыдан да зерттеуге мїмкіндік туатынды-ын кJреміз.

КJне тїркі тїліні діалектілік жіктелуі

VII-XI -асырларда-ы кJне тїркі руникалые, манихей жJне мй-ыр жазба ескерткіштері ты-ылыеты зерттеулерге еара-анда кJне тїркі тїліні Jр тїрлі діалектілерін еамтиды. КJне тїркі жазба ескерткіштеріндегі діалектілік ерекшеліктер тек фонетикалые (орфографиялые), лексикалые жJне кейбір грамматикалые ауытеулардан кJрінеді.

Руникалые кJне тїркі жазуы Орталые Азия мен іргелес аймаеатарда негізінен, тїркі еа-анатыны (VI-VIII-.) Шы-ыс жJне Батыс бJлігінде еолданылды. Бұл мемлекетке Jр тїрлі еыпшае, о-ыз, еарлые, мй-ыр, татар, еррыесан, тїргеш, чїк, басмыл сияеты тайпалар еді.

Тїрк сJзі «кїшті, еуатты» ма-ынасымен тїркі еа-анатында билеуші істем тайпаны атауы болды. XI -асырда Махмұд јаш-ари тїрк этнонимін на-ыз «тїрк» тайпасы ішін -ана емес, жалпы тїркі тїлдес тайпалар-а бірдей еолданыл-ан.

Тіркi руникасыны! тiлi жазба-Ұдеби тiл ретiнде кiне тайпа диалектiлерi негiзiнде салыптасты. Бұл тiл даму барысында жалпы тiркi тiлiнi! ал-ашеы салпынан кiп iзгерген. VII-IX -асырларда-ы тiркi руникалые ескерткiштерiнi! тiлi о-ыз жўне мй-ыр диалектерiнi! (тайпа тiлдерiнi!) ыепалында болды. Сонымен еатар А.Н. Кононовты! (1980ж.) пiкiрiнше, ескерткiштердегi кейбiр графикалые (фонетикалые) жўне морфологиялые ерекшелiктерге назар аудар-анда, Кiлтегiн жазу ашина тайпасыны! диалектiсiнде, ал Тонйуеуе жазуы ашиде диалектiсiнде жазыл-ан болып есептеледi.

Жазба ескерткiштерден байсалатын кiне тiркi диалектiлерiн жiктеудi! ал-ашеы жобасын В.В.Радлов «Кiне тiркi зерттеулерi» атты е!бегiнде (1911 ж) тiзген едi. -алым кiне тiркi ескерткiштерiнi! тiлiн солтiстiк, о!тiстiк диалектiсiне немесе мй-ыр тiлiне Турфанда-ы курсивтi мй-ыр еолжазбалары мен «iрдатеуе бiлiктi!» Герат нiсеасын енгiзген.

В.В.Радлов о!тiстiк жўне солтiстiк диалектiлерiнi! кейбiр фонетикалые жўне морфологиялые ерекшелiктерiн атап iткен.Соны! iшiнде: 1) О!тiстiк диалектiде сiз басында-ы **б** дыбысыны! **м** дыбысымен дыбысымен ауысуы (**бен-мен, ба!а -ма!а, би!-ми!**); 2) о!тiстiк диалектiде шы-ыс септiк жал-ауы **-тын,-тiн, -дын,-дiн** жўне жатыс септiк жал-ауы **-та, -те,-да,-де** болса, солтiстiк диалектiде бiртiтас жатыс-шы-ыс септiгiнi! - **та, -те, -да, -де** жал-ауы еолданыл-ан.

Махмуд жашеари кiрсеткендей, XI -асырда ар-у тайпасы на-ыз «тiркiлерден» бiлек сiз ортасы мен сiз со!ында-ы й дыбысын н дыбысымен алмастырып еолдан-ан. Сонымен еатар, ар-у тайпасы о-лан «млан, жас iспiрiм» сiзiн о-ла деп айтсан жўне iздерi Исфиджаб (Сайрам), Тараз (Талас iзенi), Басласа-ун (Шу iзенi) аймастарын мекен еткен. Ар-у тiбiрi ар-ын деген ел атауында саеталып еазiргi еазасе, сыр-ыз, еараеалпасе, тiрiкмен т.б. тiркi халыетарында мшырасады.

Аталмыш диалектiлiк ерекшелiк ал-ашеы **нь (нй)** дыбысынан бастау ал-ан болса керек. Сондай-асе, якут тiлiндегi **нь (нй)** дыбысны!

кҮп жагдайда кҮне тҮркідегі **нч** тҮркесіне сҮйкес келуі кҮіп бҮлерлік жагдай. Мысалы: якутша **ас, аһар «шаншу»** мен кҮне тҮркідегі **санч-«шаншу», якутша синһигэс «жіішке»** мен кҮне тҮркідегі **йінче «жіішке»** салыстырған жҮн.

С.Малов (1952 ж) кҮне тҮркі ескерткіштерін жҮйелеуде руникалыы жҮне араб жазылуы кҮне мҮраларды! тҮлдік ерекшелігіне араа сҮйейді. ТҮркі тҮлдерін кҮне, ескі, жага жҮне Јте жага деген топтарга бҮлуде мҮяны! орнына еата! дауыссыздарды! еолданылуы, дауысты немесе йнді, мҮя! дауыссыз дыбыстарынан кейін жалғанатын жедел Јткен шаеты! **-ды** жҮрнаыны! орнына **-ты** жҮрнаыны! еосылуы, **й** орнына **т, д, з** дыбыстарыны! жҮмсалуы (*атах-адах-азае-айае «аяе»*) кҮнелікті! негізгі белгісі болып табылады.

Бұл жҮйе бойынша руника тҮлі (оыз тҮлі) мен кҮне мҮыыр тҮлі жҮне еазіргі тофалар (еараас), тува, хаеас, шор тҮлдері кҮне тҮркі тҮлдеріне, ал печенег тҮлі (IX ы.) мен еыпшае тҮлі (XI-XIV ы.) жага тҮркі тҮлдеріне жатызылды.

Н.А.Баскаковты! (1952 ж.) жҮйелеуі бойынша орхон-енисей жазуларындаы кҮне тҮркі тҮлі мен кҮне мҮыыр тҮлі еазіргі тува, еараас тҮлдерімен бірге (**адае** сипатымен) шыыс хҮн бҮтаыны! мҮыыр тобындаы мҮыыр-тҮркі бҮлігіне енсе, ал Юсуф БаласағҮнды! «јрдад-у білігі» Махмуд јашариды! сҮздігі, Югинекиді!, Рабғузиды! шыармалары жҮне Алтын Орданы! Үдеби тҮлі батыс хҮн бҮтаыны! еарлре тобындаы еарлре-мҮыыр бҮлігіне жатады. КҮне тҮркі тҮлі немесе кҮне тҮркі жазба ескерткіштеріні! тҮлі Н.А.Баскаковты! (1977 ж.) кейінгі кҮрсетуінше, кҮне оыз, кҮне мҮыыр, кҮне еырыз («кҮне еырыз тҮлі» руникалыы енисей ескерткіштері тҮліне орай мҮсынылған) тҮлдері болып бҮлінеді.

А.М.Щербак (1961 ж.) ертедегі Шыыс ТҮркістан тҮркілеріні! тҮлін мҮыыр-оыз жҮне еарлре немесе еарлре-мҮыыр деп екіге бҮледі. Ол Јз талдауында **н** жҮне **й** диалектісіне біткен сҮздер мен сҮз басындаы **й-дж** сҮйкестігіне, сонымен еатар А.Габэн кҮрсеткен бірнеше

морфологиялыы белгілерге сйенген. ёй-ыр-о-ыз диалектисине Түрфанда-ы барлыы мй-ыр жўне манихей жазба ескерткiштерiн, ал еарлыы диалектисине Баласа-мнидi: «жтад-м билiгiн», Югнекидi: шы-армасын, О-ыз аызын, Махмүд жаш-ариды: сJздiгiн, брахми алфавитiндегi текстердi: бiр бJлигiн жўне Раб-мзидi: шы-армасын жатсызады. Бiраы сол кездегi о-ыз, еарлыы, еыпшаатарды: сJйлеу диалектилери **й-дж (ж)** сўйкестигi бойынша бiр-бiрине еарсы болмады, Jйткенi олар кJбинесе **дж (ж)** дыбысын еолдан-ан (сJз басында-ы **й** дыбысыны: еыса: дауыстыларды: алдында **дж** дыбысына айналуы еазiргi мй-ыр тiлiнде де бар).

VI-VIII -асырларда-ы грек, армян, араб жўне еытай деректерiнен белгiлi бол-андай, батыс тiркi тiлiнде сJз басында-ы дауыссыз **й** орнына **дж** аффрикатыны: жүмсалуы орын ал-ан. Мысалы: **джаб-у-йаб-у** (атаы, лауазым), **джо-йо-** «жерлеу, жоқтау», **Джайыы** «Жайыы» Jзенi. Махмүд жаш-ари кJрсеткендей, XI -асырда бұл ербылыс о-ыз бен еыпшае тiлдерiне (диалектилери) тўн бол-ан. Мысалы: на-ыз «түркiлерден» бJлек **йеттi** орнына **жеттi (джеттi)**, **мен** орнына **бен** «мен», **еанда** «еайда» орнына **хада** «еайда» сJздерiн еолданды. КJне тiркi ескерткiштерi тiлiнде **адаы** «аеы», **ад-ыр** «ай-ыр», едгi «игi» сияеты сJздер **д** дыбысымен оеылып, осы белгi бойынша бұл тiл якут (**атах**), тува (**адаы**) жўне хаеас (**азаы**) тiлдерiмен жаеындасып, Jзге тiркi тiлдерiнен дараланады (**аеаы** «аеы»).

Талас руникасыны: Jлгилери

- (1) Отуз о-лан са-дычлары пiчiн елте йегiрми.
- (2) Ер атым жара Чур, йа-ы аты жар Йазмаз.
- (3) Алты уйасы а-а йер екiз сiлiлi... Jлмиш.
- (4) жара Чур атум жол жар Йазмаз.
- (5) жара Чур есiз... Jзге уйаларына адырылмыш.
- (6) Атасы аты То-ан, о-лы аты жара Чур.
- (7) О-лы аты...

(8) О-ураты.

Аудармасы

(1) Отыз мланны! адал достары! Мешін жылы, елде, жиырмада (еді).

(2) Ер атым-жара Чүр жаугершілік аты-жар Язмаз («жолыны! сары жазбас»).

(3) Алты мя туыс, сазына, жер, егіз апалы-сіілі... ол Жлген!

(4) жара Чүр-жол жар Язмаз (ласапты) мерген.

(5) жайран жара Чүр Жз мяларынан айырылды!

(6) Атасыны! аты - То-ан, млыны! аты - жара Чүр.

(7) ёлыны! аты...

(8) Ол кездесті.

Осылуы

(1) «бір (?)...есіз сені! Жзіге...

(3) Отуз о-лан са-дычы...

(2) л...ын алумадуе Жкінчліг...

(4) О-улум есіз.

Аудармасы

(1)...жайран, сені! Жзіге...

(3) Отыз млан – адал досын...

(2)...Ала алма-аны Жкінішті-ае...

(4) жайран, млым!

Осылуы

Аудармасы

(1) Сї Чүр о-уш аты.

(1) Сї Чүр - Ыулет аты.

(2) Ынал о-уш атысы.

(2) Анасы жа-ынан хан руына немере.

(3) Отуз о-лан са-дычы.

(3) Отыз мланны! адал досы.

(4) Йа-ы аты жыйа-ан.

(4) Жаугершілік аты - жыя-ан.

(5) Атасы аты «тіг.

(5) Атасыны! аты - «тіг.

Осылуы

(1) Кішіг кішім тул салды, торсые о-лым.

(2) жумар Чүр. Ер атым Еш жулы, есіз Жзім.

(3) Уялар умда атча Жкізче.

Аудармасы

(1) Кішкентай кісім (Ыйелім) жесір салды, торсыетай млым (салды).

(2) жумар Чүр. Ер атым-Еш жулы («Дос ерлы»), есіл Жзім!

(3) ёя туыстарды! (сай-ыдан) іші Јтуде, ат пен Јгіздегідей.

Енисей руникасыны! Ілгілері

Осылуы

- (1) Есіз еліме кунчуйыма о-ланыма бодуныма есізіме алтмыш йашымда (адырылтым).
- (2) Атым Ел То-ан Тутує. Бен теірі елімке елчісі ертім. Алты ба-боду!са бег ертім.

Аудармасы

- (1) јайран, елімнен, ханымымнан (бЎйбішемнен), мланымнан, халыымнан, еандай Јкінішті, алпыс жасымда (айырылдым).
- (2) Атым-Ел То-ан Түтүє. Мен тЎірі еліме елшісі едім. Алты баулы халыєса бек едім.

Осылуы

- (1) Ешім, урым, азышдым,
- (2) Еліме ендім.
- (3) Ер ердемім ебім еүз.
- (4) Ач ады- ен. Ер ердемім аеунч.
- (5) Ер атым Йаш јарт бен.

Аудармасы

- (1) Достарым, млдарым, аздым,
- (2) Јз елімнен а!ырап еалдым.
- (3) Ер ерлігім, йіім (жүртым) - еүз.
- (4) Аш аю, ен! Ер ерлігім – шабуыл.
- (5) Ер атым – Яш јарт.

Осылуы

АЛДЫЁ-Ы (СОЛТ°СТІК) ЖА-Ы

- (1) јуйда еучуйым Јзде о-лым йыта есізіме йыта бЈкмедім адырылтым, кінім еадашым йыта адырылтым.
- (2) Алтунлы- кешіг белімте бантым. Теірі елімке бЈкмедім есізіме

йыта.

(3) °чін Кіліг Тіріг бен. Теірі елімте йемліг бен.

АРТҰЫ (ОЁТ°СТІК) ЖА-Ы

(4) °ч йетміш йашымға адырылтым. Егік жатун йерімке адырылтым.

(5) Теірі елімке саз-ағым о-лым Ен Уз о-лым алты біі йунтым.

(6) жаным тілбері сара бодун кіліг садашым есізім Ел Ешім ер, әгел ер, О-лан ер, кідегілерім, сыз келінлерім бЖкедім.

Аудармасы

(1) °йде ханымым, тізде ұлым, сайран, сандай Жкінішті, бЖгіп тойынбадым, айырылдым, кіндіктесім, сандас туысым, сайран, айрылдым.

(2) Алтын (алтын жалатқан) кемерімді беліме байландым. ТҰіріеліме бЖге тойынбадым, сайран, сандай Жкінішті!

(3) °чін Кіліг Тірігпін. ТҰірі елімнен азығ-ауғатқа иемін.

(4) Алпыс Іш жасымда айрылдым. Егік жатун жерімнен айрылдым.

(5) ТҰірі еліме олжам (табысым)-ұлым Ен ёз, ұлым (жҰне) алты мы! жылы.

(6) Ханым, сара бсара тілбері халғы, атағты туыстарым, сайран, Ел Ешім ер, әгел ер, О-лан ер, кйеу балаларым, сыз-келіндерім, бЖгіп тойынбадым.

Осылуы

(1) Кіні Тіріг Іч йашымда са!сыз болдым.

(2) °ліг Тутуғ ечім кіші сылды.

(3) Бу!усуз ерде бен ерде.

(4) јуйдағы сунчуйы-ма адырылдым апама.

Аудармасы

(1) Мен, Кіні Тіріг, Іш жасымда Ұкесіз салдым.

(2) °лкен а-ам °ліг Тртре (мені) адам сылды.

(3) Мр!сыз ерлер арасындамын.

(4) °йдегі ханымымнан, апамнан айрылдым.

Осылуы

- (1) Бай Апа саун о-лы Кіліч Чур.
- (2) Бу!усуз ул-атым (ул-адтым). Бу! бу ерміш:
- (3) Те!рідекі кінке йердекі елімке б!кмедім.
- (4) јуйда еунчуйым-аса Јзде о-лымса адырылдым.

Аудармасы

- (1) Бай Апа деген солбасшыны! млы Кіліг Чур.
- (2) Мр!сы мл-айдым. Мр!ым бул еді.
- (3) Аспанда-ы кінге, жердегі еліме б!ге тойынбадым.
- (4) °йде ханымымнан, тізде млымнан айрылдым.

Осылуы

АЛДЫЁ-Ы ЖА-Ы

- (1) јадашым адырылдым ыйу еуйда еунчуйым адырылдым секіз урым адырылдым ыйу.
- (2) Ачум Уч еадаш елімке тапдым. Елчі ягем тапдым. јадашым тапдым. Ер ердемім.

АРТҮЫ ЖА-Ы

- (3) јаным Ісіг Білге Чігші еаны!а тапдым бодуным есізім.
- (4) Ер ердемім елімке тапдым. Те!рі елім... Едгї атандым.

Аудармасы

- (1) Туысымнан айрылдым, сайран, ййде ханымымнан айрылдым, сегіз млымнан айрылдым, еандай Јкінішті!
- (2) Аташым, ёч туыс еліме табындым (сызмет еттім). Елші ягеме табындым. Туыстарыма табындым. Ер ерлігім:
- (3) ўкем Ісіг Білге Чігшіні! ханына табындым (аянбай сызмет еттім), сайран, халсым!
- (4) Ер ерлігім – еліме табындым (аябай сызмет еттім). ТҮ!ірі елім... Игі атандым (жаасы атеса ие болдым).

Осылуы

АЛДЫЁ-Ы ЖА-Ы

- (1) Есізіме йїз еадашыма алты бодуныма есізіме адырылтым.
- (2) Ер атым јарт Атые. Ынал Јге бен йетміш йашымда.
- (3) Ер ердем екі еліг тушум. Йа-ыда отуз еріг Јлїрдім.

ОЕ ЖА-Ы

- (4) Алты ба- бодуным кїчлїгін ічїн арыш елде, ташын ба!а тікті.

Аудармасы

- (1) јайран, жїз туысымнан, алты баулы халсымнан, сайран-ай, айрылдым.
- (2) Ер атым - јарт Атые. Жетпіс жасымда ілкен абырой, асеан асылиесімін.
- (3) Ер ерлігім. Кемерімде сырые екі алтын алса. Жауда (шайеаста) отыз ерді Јлтірдім.
- (4) Алты баулы халсымны! кїштілігінен, (асаа келген) керуендер ел ішінде, (ескерткіш) тасын ма-ан орнатты.

Орхон руникасыны! Ілгілері

Осылуы

- (1) Те!рі тег те!ріде болмыш тїрк Білге еа-ан бу Јдке олуртым. Сабымын тїкеті ешідгіл, улайу іні-йегїнім о-ланым, бірікі о-ушым бодуным, беріе шадапыт беглер, йырайа тарсаат буйруе беглер, отуз...
- (2) Тоєуз о-уз беглері бодуны, бу сабымын едгїті ешід, еаты-ды ты!ла. Ілгері кїн то-сыеа, бергері кїн орту сы!ару, еуры-ару кїн батсые!а, йыр-ару тїн орту сы!ару анта ічрекі бодун...м... бодун
- (3) еоп еттім. Ол амты аны- йоє турк еа-ан ятїкен йыш олурсар елте бу! йоє. Ілгері Шанту! йазыеа тегі сїледім, талуйеа кічіг тегмедім. Бергері тоєуз ерсенке тегі сїледім, Тїпїтке
- (4) кічіг (тег) медім. јуры-ару Йенчу Јгїз кече Темір јапы-еа тегі сїледім. Йыр-ару Йер Байыреу йеріне тегі сїледім. Бунча йерке тегі йорытдым. ятїкен йыш ерміш. Бу йерде олуруп таб-ач бодун бірле

(5) тїзілтім. Алтун кїмїш ісігті еутай буїсыз анча берїр табач бодун сабы сїчїг, ачысы йымшае ерміш. Сїчїг сабын, йымшае ачын арып, ырае бодуныч анча йаутур ерміш. Йагру еонтуеда кісре, анйыч біліг анта Јїр ерміш.

(6) Едгї білге кішіг, едгї алп кішіг йорытмаз ерміш. Бір кіші йаылсар, оушы бодуны бешїкіе тегї еыдмаз ерміш. Сїчїг сабыла, йымшае ачысыла артурып, Ікїш тїрк бодун Јлтіг. Турк бодун Јлсікіі. Берїе Чуай йыш тїгілтін йазы еонайын тесер, тїрк бодун Јлсікіг.

(7) Анта анйыч кіші анча бошчурр ерміш: ырае ерсер йаблае ачы берїр, йае ерсер едгї ачы берїр теп, анча бошчурур ерміш. Біліг білмез кіші ол сабыч алып, йагру барып Ікїш кіші Јлтіг.

Аудармасы

(1) Тўїрїдей кїктен пайда болан тїрік Білге еачаны бул кезде тасеа отырдым. Сїзімді толые естідер, артымдачы іні-жиенім, мландарым, бірлескен елім, халым, ої жачымдачы шад-апыт бектер, сол жачымдачы тарсан бїйырушы бектер, отыз...

(2) Тоуыз оуыз бектері, халы, бул сїзімді жаасылап естїн, мреият тыдадар! Алча кїншычысеа, оїча оїтїстікке, артеа еарай кїн батысына еарай кїн батысына, солча солтїстікке еарай созылчан аралыетачы бар халыеты мейлінше тїздім.

(3) Ол ендігі жаманшылычы жое, тїрік еачаны етїкен тау еойнауын мекендесе, елде мріеайчы жое.

(4) кешїп, Темір жаепача дейін жорысеа шыетым. Сол жасеа Йер Байыреу жерїне дейін еол бастадым. Сонша жерге дейін жорттым.

(5) тїзілдім. Алтын, кїміс, есірткі, еытайы жїбектї шексіз, сонша беретін еытай халыны! сїзі тўтті, сый-тартуы жачымды еді. Тўтті сїзбен, жачымды сый-тартуменазчырып алыстачы халыеты сонша Јзіне жаеындататын еді. Жаеын еонаннан кейін жаман ілімді сонда елейтін еді.

(6) Жаасы білгір кісіні, жаасы батыр кісіні еоз-алтпайтын еді. бір адам жағылса, руы, халы бесігіне дейін жібермейтін еді. Түтті сәзін, жағымды сыйына алдатысып, кәп тірік халы, Жлді! Тірік халы, Жлуге жуысы! Оітістікте Чм-ай сойнауы тігіл,

(7) жазы даланы соныстайтын десе!, тірік халы, еурисы! Сонда жаман кісі былай ігіттейтін еді: «Жырае жіргенге жаман сый берер, жағын жіргенге жаасы сый береді» деп айналдыратын еді. ЖН білмейтін кісілер ол сәзді сабылдап, жағындап барып, кәп кісі Жлген.

Осылуы

(1) Білге Тунйеуе бен Жзім таб-ач еліе сылынтым. Турк бодун таб-ачеа кәрір ерті.

(2) Тірк бодун санын болмайын таб-ачда адырылты санланы. янын еодуп таб-ачеа йана ікігді. Теірі анча теміш ерінч: сан бертім,

(3) саныын еодуп ікігді. Ікігдік ічін теірі Ж теміш ерінч. Тірк бодун Жлті, алығын, йе болты. Тірк есір бодун йерінте

(4) бод салмады. Ыда ташда салмышы еубранып йеті йуз болты. Екі ілігі атлы- ерті, бір ілігі йада- ерті. Йеті йуз кішіг

(5) улызы-ма улы-ы шад ерті. Йа-ыл теді. Йа-мышы бен ертім білге Тунйеуе. жа-ан му есайын тедім. Сағынтым: туруе буеалы,

(6) семіз буеалы ыраеда білсер, семіз буеа, туруе буеа тейін білмес ерміш тейін, анча сағынтым. Анта кісе теірі біліг бертік ічін Жзім Жк са-ан еысдым.

Аудармасы

(1) Дана Тунйеуе мен Жзім сытай елінен түрбие алдым. Тірік халы сытай-а сара-ан еді.

(2) Тірік халы ханы болмай тұрып, сытайдан блінді, ханын сыйлады. (Кейін) ханын босатып, сытай-а сайта ба-ынды.

(3) Түірі былай деген еді: «Хан бердім, ханыды босатып, ба-ынды!». Ба-ын-андыстан түірі: «әл!» деген еді. Тірік халы Жлді, алығын, жо болды. Тірік есір («бірік») халы жерінде

(4) бой салмады. Тал-таста салғаны топтанып, жеті жіз адам болды. Еді бұлгі аттылы еді, бір бұлгі жаяу еді. Жеті жіз кімсіні

(5) жетелеуші млығы шад еді. «Жасында!» - деді. Жуысыаны мен едім дана Түңіреме. жаған сайласам ба дедім. Ойландым. «Артыс бұсалы, семіз бұсалы екенін жырастан

(6) білсе де, (сайсысы) семіз бұса, арыс бұса болғанын білмейді» - деп ойландым. Сонан кейін түңірі асыл-білім бергені үшін, Жізім-ае саған етіп сайладым.

Осылуы

(1) Еңіміз апамыз Йамы саған түрт булуғын ғысмыш, йымыш, йаймыш, басмыш. Ол сан йос болтуеда кесре ел йітміш, ычынмыш, сачышмыш...

(2) жағладуе сағанын ычынны ыдмыш. Тірк бодун Жіре кін тосысыла, кесре кін батсысыла тегі, беріе табғачса, йырайа йышса (тегі)...

(3) Алп ерін балбал ғысды. Тірк бодун аты йос болу бармыш ерті. Тірк бодун йітмезін тейін, йулуе ермезін тейін Ізе теірі тер ер (міш)...

(4) жаған Елтеріш саған еліе ғылынтым. Ел-етміш йабғу оғлы Сабра тамған чур йоға інісі білге Сабра тамған тарсан йумғылығ беш йетміш ачам атым...

(5) Бу табғачда йырайа тығ оғуз ара йеті ерен йағы болмыш. жағым баға теірікен йін анта йорымыш, ішіг кичін берміш ерті...

(6) Теірікенке ішіг бертіг тейін йарлысамыш. Шад атығ анта берміш болтуеда, тоғуз оғуз тығ йағы ерміш, бедік ерміш. Теірікен йоры (мыш)...

Аудармасы

(1) Ата-бабамыз Йамы (Бумын) саған түрт бұрышты ғысаан, жысаан, жайратсаан, басаан еді. Ол хан жоғ болғаннан кейін, ел шетінеген, ышығынған, боссаан...

(2) жаған етіп сайлаған ханын саған. Тірік халсы алда кін шығыса дейін, арса кін батысына дейін, отістікке сытайға, солтістікке тау сойнауына (дейін)...

(3) Батыр ерлерін балбал етіп сойды. Тірік халы аты жо-ала баста-ан еді. «Тірік халы ермасын, ербан болмасын!» деп Істіндегі түйірі айта-ан еді.

(4) Мен жапа-ан елтеріс са-ан елінен түйрбие алдым. Елді тізген йаб-у млы Сабра Там-ан Чыр, Йо-а інісі білге Сабра Там-ан тарса-ан, жалпы ал-анда, алпыс бес ата-бабам...

(5) Бұл ытайдан солтістікке кішті ты! о-ыз арасында жеті ерен жау болды. үкем «ба-а» түйірі сияеты деп жірген еді, е!бегін, кіш-суатын берген еді...

(6) Түйірі сияетылар-а е!бек сіірді! деп жарыл-ан еді. Шад атын сонда бергенде, то-ыз о-ыз кішті жау бол-ан еді, зор еді. Түйірі сияеты жоры(-ан)...

үйрп пен ен-та!ба арасында-ы бұлдыр са-ым

Орталые Азия, жазастан жеріндегі жазуды! ал-ашыы тірлері - пиктографиялые жазу (сурет жазуы) жүйне идеографиялые жазу (м-ымды білдіретін жазу). Идеографиялые жазу тегінде пиктографиялые жазудан пайда болды. Ертедегі сурет жазуларымен сабаттаса келетін ай мен кін алуандас та!ба нұсаалары, рулые та!ба белгілері жүйне бұлларды! со!ын ала біраз кейінірек заманда-ы Јрнекті пішінмен оюлай салын-ан бейнелі суреттерді де идеографиялые жазу-а еосамыз.

үйр еилы сурет, белгі, та!бамен келген идеографиялые жазуда-ы ой мен м-ымны! жұмба-ын шешу дүйл бігін та!да біз ішін о!ай болма-анымен, оны! сол кездегі сауымдые ермылыс пен ба-ы заманда-ы адамдарды! Јмір тіршілігіні! дамуына лайые екенін кЈреміз. Сезіну, тісінік сабілеті мен тійсінулеріні! сүйкес, ортаетас келуіне байланысты олар мұнда-ы кескіндерді Јзара м-ынысып, мазмұнын ажырата білді. Бұл жазу тіріні! Орталые Азия, жазастан жерінде мзае саеталып, оны! символдые кЈрініс нұсаалары келе-келе кЈне тіркі жүйне

сазақты! рулые ен-та!баларына да айналып, тіпті кейіннен меншікті к!рсетерлік белгі болып кеткендігін де байсаы аламыз.

Атамекенні! !ткеніне к!з тастап, ой жігіртсе!із, сонау еола д!уіріне тізбектеле келтін ал-ашсы азиялые к!шпелілер д!уірімен к!не тіркі этносыны! салыптасу д!уіріні бері еарай дамы-ан халые тарихында-ы та!балар сізді еріксіз тамсандырары с!зсіз. назар аудары!ыз: жазаестан жерінде еола д!уіріне жататын к!н алуандас та!балы бейнелер молынан кездеседі. Осындай к!ріністерді! шо-ырлан-ан бір жері - Алатауды! Шу – Іле б!ктерлеріндегі Та!балы сайы. Мұны ал-аш зерттеп деректерін жарияла-ан белгілі орхеолог А.Г.Максимова болатын. Мұндай к!н бейнелі к!не та!баны жазаестанны! еай !нірінен іздесе!із де баршылые. Сарыарса Шы-ыс жазаестан, Батыс жазаестан мен Ма!-ыстау !ірінеде де аз кездеспейді.

Профессор С.С.Черников басеар-ан Шы-ыс жазаестан орхеологиялые экспедициясыны! зерттеу н!тижесін баянда-ан «!ола д!уіріндегі Шы-ыс жазаестан» (Москва-Ленинград, 1960) кітабында-ы бір м!ліметке зейін салайысы - кітапты! 30 бетінде т!с алае емятын тас салыпты! суреті берілген. Онда-ы к!лдіреуіш сияеты келтірілген сегіз таяса басында-ы с!уле шашеан бейне к!нні! жары-ын мегзейтін, есиет тұтын-ан киелі м-ым. Сындарлы сипат арылы берілген: Бұл - к!н т!іріні! символы бейнеленген зат. Орхеологтарды! пікірінше бұл зат бізді! жыл санауымыз-а дейінгі XV-XIII -асыр-а жатады. Демек, мына 3-3,5 мы! жыл бұрын деген пайымдау жасайды.

Мемлекеттік р!міс (символика) іздеген кезде б!тен аймае, жат жұртта-ы белгілер мен та!балар-а (д!уіт жұлдызы, бес бұрышты жұлдыз т.б.) табынбай-ае, атамекен, ту-ан !лкеде жасап !ткен бабаларымыз кескіндеген, тұтын-ан ежелгі та!балар мен киелі белгілерді де ескерсек артые болмас.

Идеографиялые жазуды! оншаеты !лгілері Ертіс бойынан табылып отыр. Олар негізінде езыл жер бойауымен тастар-а тола заманда

салынған. Мысалы ретінде Шығыс жазастан облысының елан ауданындағы Асбауыр деген жерде табылған және идеографиялық жазуды келтіруге болады. мұнда келтеген жұмбақ табалар, тірлі идеограммалар бар («Кін табалы, Таутекені кескіні, Ашамай табалы т.б.) жызыл бояумен салынған осы және жазу туралы 1965 жылы Ж.Жаманбаев хабарлаған.

жазатыр табалары мен ентабалары идеограмма (идеографиялық жазу нұсқасы) деп тісінсек - мұндағы заттық бейнелер мұымның, табалы мен оның аталуында байланыс бар екендігін айта алуы емес. өйткені идеограммалардың тегінде заттық кескінді үрнектелетінілі. Демек, артынның «келте табалы, елораттық босала табалы) сияқты айтақтық белгілермен ертедегі табаларының еорын жасайтын мезгіл жетті. өйткені оларды жинап, зерттеудің мұны сол: ентабалар мен белгілердің тиісті земанда аталған еызметін айындап, Ұлеуметтік орнын белгілеудің халқымыздың этногенезін шешуде ерекше орны бар. үсіресе оны этнограф және тіл мамандарының батл кірісіп, елала алуы келілде жірген кел ойларды айындап, кейбір тарихи мұселелердің бетін ашуда мұрындық болар еді.

үрліктік жазудың Ілкендеу эволюциясы мұзала бұра-бұлтарысы кел жылдар үткен үрлі тамыры тереңде жатқан мұселе екені белгілі. өзінің даму барысында келтеген үзгерістердің басынан кешкен үрбір арліктің тіпкі идеограммамен байланысын анықтау олай мұселе емес. Оны анықтауала талпынған адам ертедегі үрліктік жазулардың эпиграфиялық нұсаларын мұыпты жинастырып, полеографиясына жан-жақты зер салып, ылымның білгінгі еол жеткен табыстарына сіенгені абзал. Расын айтқанда, жалпы аллашы алфавиттің шығу тегі мұселесі, сондай-ақ және тіркі руникалық табаларының пайдалы болуы жніндегі жұмбақ кін білгінге дейін толық шешімін таппаған.

Ата-бабамыз және грек алфавитін білген

-ысырымызды! бас кезінен кiнi бiгiнге дейiн Жетiсу жерiнен бiрталай кiне жазу (руникалые кiне тiркi, кiне мi-ыр, согд, сирия, араб, тибет, салмае жазулары) табылып, ылым-а белгiлi болып отыр. Олар, кiбiнесе, мола тастарына, жар тастар-а, ескi еорымдардан табыл-ан тiрлi брiымдар-а еашалып жазыл-ан. Жоi-ар Алатауыны! оiтiстiк-батыс тарма-ы - Шолаетауды! Тай-ае шатеалы археология ылымына Ёлдееашаннан белгiлi. 1897 жылы орысты! атаеты -алымы Н.Н.Пантусов осы шатеалды аралап шы-ып, бұл жерде онда-ан тибет жазуымен еоса таутеке жўне белгiсiз аiдар бейнелерiнi! тастар-а еашал-анын жаз-ан болатын.

Арада 65 жыл iткен соi iле iзенiнi! оi жа-асында-ы Тай-ае шатеалы жаiадан тексергенiмiзде бiз жартастарды! бiрiнен тибет жазуымен еатар, кiне грек алфавитiндегi жазуды кiрдiк. Бұл iсте альпинизмнен спорт мастерi ата-ын ал-ан Сырым Кiдериннi! де iзiндiк iлесi болды. Жаесы аеын, есiл азамат осы оеи-адан соi бiр жыл iткеннен кейiн Кавказ шыiдарыны! бiрiне iрмелеу сўтiнде еаза тапты.

Ескендiр патшаны! дўуiрi, Орта Шы-ыс, Парфия, Орта Азия мен °ндiстанда орасан кеi тара-ан едi. Демек жазуымызда-ы «1080» деген сан календарьлые датаны бiлдiрiп, бiздi! эрамыз-а кiшiргенде 769-770 жылдар болып шы-ады. Жазуды! екi жолы да лотос тўрiздес iш дiгелектi iрнектеп аяеталады, бiлар-буддалые iш то-анны!, «триратнаны!» символы. Ал осы жазуды еорша-ан тибет жазуы да – екi рет еайталан-ан буддалые дi-а «Ом мани падме хум» (санскрит тiлiнен аудар-анда: «Уа, лотосты! асылы, «ўумин») болып шыеты. iорытып айтeанда, грек алфавитiндегi жазуды да, буддашыл адам еаша-ан. Жазуларды! композициясы мен састалу дўрежесiне еара-анда, екеуi бiр мезгiлде жа-ыл-ан болуы Ёбден мiмкiн.

Ескендiр патшаны! трысында-ы кiне грек Ёрiптерi VIII -асырда-ы Тай-ае жазуына iзгермей еашалып тiсуi де таi-ажайып бiр нўрсе. iйткенi, Орта Шы-ыс пен Орта Азиядан кездесетiн грек алфавитiндегi

жазуларды! бҰрі де оны! жаһар-ан тiрiн - классикалығ грек алфавитiн солдан-ан.

Византиялығ Феофилакт Симокаттаны! (VII -асыр) келтiрген аҰзы бойынша, Ескендiр патша Солтiстiк жҰтайда екi еала салдырыпты-мыс. Ал, Махмұд жаш-аридi! (XI -асыр) келтiрген аҰыз бойынша, патша Ескендiр Змлеарнайн («жос мiйiздi») Шы-ыс Тiркiстанда-ы «ей-ыр» деп аталатын елдi! бес еаласыны! iрге тастарын салып кетiптi-мыс.

Бұл келтiрiлген аҰыз-шежiрелерде, еайткенмен, бiр мҰн бар екенiн ескерген жҰн. КҰне грек мҰдениетiнi! ке! таралуы, Iле Jзенiнi! бойынан табылуы бр-ан ай-ае.

Тарихеа кJз салсае 766 жылдан бастап Жетiсу жерiне еарлге деген тiркi тiлдес ел басшылығ етедi. VIII -ысырды! соҰында Iле Jзенiнi! бойына тибеттiктер де келе бастайды. Олар кJптеген тастар-а буддалығ др-аларын ойып кеткен.

Бiздi! ойымызша, кJне грек жазуы Ескендiр патшаны! заманында, я одан бiр-екi -асыр бұрын таралып, Орта Азия мен жазаестан жерiнде Ұлдебiр ерпия «Jнер» есебiнде, буддалығ монастырьлерде мзае уаеыт Jткенiне еарамастан, Jзгерiлмеген еалпында еолданыл-ан. Бр-ан Тай-ае шатеалынан табыл-ан жазуды! Jзi куҰ. КҰне грек жазуын Орта Азия мен Жетiсу Jлкесiнде кiм жете бiлген деген сұраеа: - Осы ма!-а буддалығ дiндi ал-аш таратушы тохарлар жҰне осы жерлердi! ежелгi тұр-ындары - саетар мен кJне тiркiлер, - деп жауап беруiмiзге болады.

Манихей жҰне рй-ыр жазуында-ы кJне тiркi ескерткiштерi

Тiркi руникалығ жазуды! iзiн баса, Орта Азия мен Шы-ыс Тiркiстаннан мекендейтiн тiркi тайпалары арасында «манихей» алфавитi жҰне согд жазуы ке!iнен етек алды. Ал манихей жазуыны! Jзi несторлығ христиан ареылы Сирияны! iнжiл жазуы «эстрангелодан» дамы-ан болатын. «Манихейлiктердi! жалбарыну др-асы» («Хуастуанифт») кJне тiркi тiлiне манихей жазуы ареылы бiздi! Жетiсуда V -асыр шамасында аударыл-ан-ды.

Манихей Ұрптік жазумен жазылған және тіркі ескерткіштері кбінесе сод (орта парсы) тілінен аударылып, еі алдымен «он тайпалые» (он ме) батыс тіркілердіі арасында, басааша айтаанда, «он тайпалар мй-ыр» (он мй-ыр) немесе тіргеш (тіргес, тіргіс) ішінде жасалған. Одан кейін бұл солжазбалар сан мҰртебе кшіріліп шығыс тіркілерініі арасына, дҰлірек айтаанда, «тоғыз тайпалые оғуз» (тоғыз оғуз) немесе «тоғыз тайпалые мй-ыр» (тоғыз мй-ыр) ішіне жайылды. (Бұл атаулар еазіргі мй-ыр халы деген мағынаны емес, ол кезде және тіркі тайпалые одастардыі атына байланысты мғымды берген). Оныі айтағы - және тіркі манихей текстерінде Жетісу мен жашар атырабын мекендеген тайпалар мен ондағы жер-су аттарыныі еолынан еамтылуы: Алтын Арғұ мұс, Талас, Чігіл, Чігілкент, Йегенкент, Ордукент (немесе жашар) т.б.

Біздіі заманныі VIII ғасырындағы мй-ыр еанатыныі басын біріктірген тайпалардыі тіліне сҰйкес, жаға сод алфавитініі негізінде «мй-ыр жазуы» деп аталып жірген Ұрптік жазу пайда болды. Бұл жазу VIII-XIII ғасырда келінен пайдаланылды, сол себептен де осы кезеі оныі нағыз кемеліне келіп, ерлпырған шағы деп білеміз. Бұл жазумен және тіркілердіі арасында мзмұны христиан, манихей, будда дініндегі тірлі жалбарыну дғалар жҰне діни уағыздар (сод, еытай, тибет тілдерінен аударған-ды), тірлі заі документтері мен емдеу шіріткілер, жыл намалар, болжаулар т.б. жазылды.

XIV-XV ғасырда мй-ыр жазуын Асеае Темір мен оныі мирасеорлары жҰне Алтын-Орда хандарыныі сарай мағындағы бекзадалары пайдаланды. МҰселен, 1391 жылы Тоғтамыс ханға еарсы жорыеа аттанған Асеае Темір Ізініі жорые сапары жнінде мй-ыр Ұрпімен «шағатай» тілінде тасаа еашатған жазу еалдырды. Бұл ескерткішті 1927 жылы академик і.И.СҰтбаев елытау шоёыларынан тауып, ғылым дініесіне паш етті.

ей-ыр жазуымен 1439 жылы Юсуф Баласағұнидіі «жутадғу біліг» («жутаю білімі») деген Інегелік насихат дастаны Герат еаласында

кҗшірілген. Бұл шығарманың тіп нұсқасы 1069 жылы жарахандықтар мемлекетінде (Баласағұнда басталып, жашарда аяқталған) алдымен араб алфавитімен жазылса керек. жазағ хандарының да Абылайдың тұсына шейін ұйғыр жазуын еолданғаны туралы дерек бар. ұйғыр жазуы Ганьсудағы будда монастырьлерінде XVIII ғасырдың алғашғы жылдарына дейін Ұмір сірді.

Буддалық дінді кіргізу мағсатында кҗне тіркі тілінде санскрит текстері аударылып, ертедегі Інділердің «браһми» деп аталатын жазуы жҗне оның Ұзгерген тірі – тибет жазуы да тіркілердің ішіне біраз тарады.

ұйғыр жазуы ескерткіштері тілі мен жасалу уағсыты жағынан тіркі руникалық ескерткіштерге қабысып жатады. Бір ескертетін жай – «тіркі», «оғуз», «сыпшақ» сҗздері сияқты, «ұйғыр» сҗзі де мағыналық жағынан VI-XIII ғасырлады. Ұзінде кҗптеге тіркі тайпалары кіретін тайпалық одақтың жалпы атауы болды. ұйғыр жазуын кҗне ұйғырлармен еатар тіркі тілдес найман мен керей тайпалары да пайдаланды. Осы жазу Шығыс ханның керейлердің 1203 жылы, наймандарды 1218 жылы жаулап алуына байланысты бұлардан мағолдарға тарады.

Демек, Ұр кездегі, Ұр алуан тарихи деректер бізге кҗне ұйғыр жазуы VIII-XIII ғасырларда Орта Азия, жазаған, Шығыс Тіркістанда мекендеген тіркі тайпалары мен тайпалық одақтары арасында соншама кеінен тарағандығын дҗлелдейді.

Европа елдеріне кҗне ұйғыр жазуындағы ескерткіштерді зерттеу Ю.Клапроттың 1812 жылы ұйғыр жазуының сырын ашуынан басталған еді. 1815 жылы Дитц «Оғызнама» эпосының XIV-XV ғасырда ұйғыр Ұрпімен кҗшірілген еолжазбасын бастырып шығарды. 1825 жылы Жобер Амедде «җмтадғ біліг» дастанының Герат еолжазбасына алғаш сипаттама беріп, одан біраз Ізінді жариялады.

«җмтадғ білігті» ұйғыр еолжазбасын толық кеіінде А.Вамбери 1870 жыл, В.В.Радлов 1890-1910 жылдары бастырып шығарды. Бірақ В.В.Радловтың «җмтадғ біліг» дастанын неміс тіліне негізінен дұрыс

аудар-анына ғарамастан, орыс Ұрпімен берген транскрипциясы сын кЈтермейді.

КЈне рй-ыр тану -ылымыны! ғанат жайып дамуы, асылында, ХХ -асырда бас кезінде орыс, неміс, француз, а-ылшын, жапон археолог, тілші -алымдарды! Шы-ыс Тіркiстан мен Орталығе жытайдан кЈптеп таған руникалығе, рй-ыр, манихей, сирия мен брахми Ұрпіндегі тіркі тілдес еолжазбалар-а байланысты.

КЈне та!балар сырыны іілігенде

Со!-ы жылдары кЈпшілік басылымдардан кЈне та!балар-а байланысты Ұр тірлі «батыл болжамдар» кездестіруге болады. Сондыған «Білім жҰне е!бек» («Зерде») журналында-ы жас филолог ТЈлеш Сілейменовты! «Жетісу жазулары», «Таяғшада-ы жазу сыры» жҰне «Есік жазуы - еиял арғауы» деген мағалаларымен (1982 жыл-ы 12-саны, 1983 жыл-ы 9, 12-сандары) зейін еоя танысып, біраз ескерту жаса-анымызды жЈн кЈрдік. Осы-ан орай жас тарихшы ўбдікҰрім Хасеновты! «Есік жазуыны! сыры» атты айтыс мағаласына да (журналды! 1983 жыл-ы 8-саны) тоғтамаса болмайды. жысеасы, кіміс тоғта-анша мен а-аш таяғша-а ойыл-ан кЈне жазулар жЈніндегі істірт болжам, дҰлелсіз дау-а Ұділ ба-а беріп, -ылыми шешімді кЈздей отырып, бұл -ажайып жазуларды! сырына та-ы бір ііліп, кЈрейік.

ТЈлеш пен ўбдікҰрімні! дауы руна тҰрiздi жазуы бар Ұйгілі кіміс тоғта-анша айналасында болып отыр. Бұл екеуіні! жұмбағе жазуды шешпек ниеттері, -ылымда жа!алығе ашпағе талаптары кЈпшілікті еызығытырып, бірталай ой салды. Дегенмен, бұл жас талапкерлерді! кЈне тіркі руника саласында-ы арнайы дайынды-ыны! жетімсіздігі байғалып, ұсыныл-ан болжамдары мен топшылаулары -ылыми тұр-ыдан Ұлі де дҰлелсіздеу. Осыдан бірнеше жыл бұрын баспасЈз бетінде асын Олжас Сілейменов пен ғазағе тіліні! маманы Айдарбек Махмұтовты! айған пікір де!гейінен аспай, ер талпыныс, игі ниет ше!берінде салып еой-ан.

Т.Сілейменовты! пікірінше «зерттеушілерді! кЖбісі Есік жазуын Орхон – Енисей алфавиті арғылы оғып, еателесіп жір», сондытан ол кіміс тоста-аншада-ы та!баларды еалай болса солай о-а бет алып, Жзінше «ма-ыналы сЖлем» шы-арады. МҰселен, жазуда бес рет еолданыл-ан бір та!баны біресе м, біресе н, біресе р дыбысына балайды, җ ма-ынаны кЖне та!баны «ашан» сЖзі деп жориды. Осы сияеты еисынсыз еателері адамды еажытады, реніш ту-ызады.

Ұ.Хасенов мұндай оеу Ұдісіне еарсылые білдіріп, Т.Сілейменовты! маеаласын біраз сынап, Жзі де жазу ерпиясына Іілмек бол-ан. Бірае ол да бірсыпыра кЖне тіркі руникалые та!баларын шатастырып е дыбысын белгілейтін Ұріпті лт, к дыбысыны! та!басын «бір-біріне еысылта жазыл-ан ш та!балары», а-э дыбыстарын белгілейтін та!баны нт деп оеиды. Мұны! Істіне, ол жазуды мілде керісінше, еолдан о!-а еарай оеимын деп одан бетер еиналады. «җйткені,-деп жазды ол,-аталмыс жазуды тіркітанушылар 10 жылдан бері Інемі о!нан сол-а еарай оеып келеді. одан кЖілге еонымды, ма-ыналы сЖз шыепады. Міне, сол сҰтсіз тҰжрибені еайтала-ымыз келмей, еолдан о!-а оеыса еайтер еді деген ой-а келдік». КЖне жазу жііесіне, ішкі еррылысына мұншама мшеары еараушылые иранист В.А.Лившицты! Ұдісіне сай келеді. Ол жазуды оеып тісінбесе де, Жз тҰжірибесін мсынбаса да, аса кЖне тіркі жазу Ілгісін бастан аяеа теріс шы-армае жіне де иран тілдеріне жаеындатпае ниетін білдірді.

Алматы ма!ында-ы сае моласынан табыл-ан руна тҰріздес жазу Іле Жзеніні! бойынан табылды. Кіміс тоста-аншаны! сыртеы жа-ынан ойыл-ан руна тҰріздес 26 та!ба екі жол-ан. Кіміс тоста-аншада-ы осы та!балар, біріншіден, кЖне тіркі руникалые та!баларына месас, екіншіден Жерорта телізі тЖірегіндегі кЖне алфавиттік та!балар-а (Ұсіресе кЖне грек пен арамей Ұріптеріне) Ійлеседі.

Бұл жазу кЖне тіркі тілінде о!нан сол-а еарай оеылады:

А-а, са!а очуе! Без, чЖк! Буеун ічре (р?)азуе.

Мұны! аудармасы: «А-а, са-ан (бұл) ошае! БҮтен (жат ел адамы), тізе!ді бік! Халыета азые-тілік (мол бол-ай)!»

Руникалые ескерткіштерді оеу методикасы

КҮне тіркі руникалые жазба ескерткіштері тарихи-мҮдени, лангвистикалые жа-ынан аса ма!ызды, Үр алуан деректерге бай. Соларды! ішінде Орхон-Енисей жазуларында КҮне тарихи оеи-алар мен тіркі тілдес тайпаларды! сол заман-ы тісініктері, тілдік м-ымдары, танымдары мен еарым-еатынас Үрекеттеріні! із-соепаатары атой салып жатыр. Бұл салада бірсыпыра зерттеулер мен басылымдар жарияланып, ар-ы бабалардан мирас бол-ан мұраларды кҮпшілікке паш етуде біраз істер бар екені рас-ае. Ал Кінішке орай бігінгі кінні! Кскеле! мҮресінен еара-анда сол зерттеулерді! ішінде кҮілді ерлазытып, -ылыми талап-тілектерді толые Ктей алмайтындары да бар. Атап айтаанда, еазіргі тілге аударып тісіндіруде тіп нұсадан ауытеушылые, немесе ескерткішті наеты зерттемей, оны сипатта-ан жорамалдарды малданып жаз-ан «білгіштер» де мшырасады. Соны! салдарынан КҮне тіркі ескерткіштеріндегі тілдік тұл-аларды теріс кҮрсету барысында тарихи-мҮдени тісініктер бұрмаланып негізсіз а-ат пікірлерді! Крбуіне жол ашатын жайлар да кездеседі.

Алтайды! батысында-ы Жетісу жеріндегі VIII -асырда Тіргеш ханды-ы Кмір сіргені тарихта белгілі жай. Бұл хандые батыс тірік тайпалары негізінде еррыл-ан болатын. Тіргештер ерекше кішейіп келе жатсан Білге еа-ан мен оны! інісі еолбасшы Кілтаегін Үмір жіргізген тіркі ханды-ыны! билігіне мойын мсынбай о-ан еарсы тұрып, Кзіні! азатты-ы ішін сайысеан кірестері жКнінде Кілтаегін ескерткіштерінде жҮне баса да Орхон жазуларында бірсыпыра мҮліметтер бар.

Онда келтірілген оеи-аларды! бірінде (710-711 жылдар шамасы) былай баяндал-ан екен: Шы-ыс тіркі еолы Алтай асыларын асып, Ертісті кешіп Ктіп, тіргештерге ойран салып жҮнеоларды! ханын Клтіріп, елін басып ал-ан. Бұл еол одан Үрі Сыр (Йенчі) Кзенін кешіп Ктіп, Орта Азия

(Согды) жерін жайпап, оны! халын ба-андырып о!т!стіктегі «Темір сапа» деген Іткелге тіреліп тоста-ан. Бұл кезде жеіліс тапаан тіргештерді! ара брасарасы (ара тіргеш) бостандыеты! бас сау-асын іздеп Ке!герес (Ке!ерес, Ке!іріс) деген жұмбае жерге Ідере к!шеді. К!лтегінні! еолы кері сайтаанда к!шіп кеткен ара тіргештермен айта шайсаып, оларды еырып-жойып тас-талсаанын шы-арады.

-ылыми зерттеулер мен с!зді! с!йлемдегі м!ндік ма-ынасына зер салсае «Ке!герес» халые атауы емес, жер атауы.

Географиялые атау деп отыр-ан Ке!герес с!зіні! тегіне Іліліп к!рсек: *Ке!герес (Ке!ер, Ке!ір)* - тібірі де, -ес - Ілі жұрнае бдеп атауымыз-а болады. Ке!герес с!зі! тібірі ж!нінде ІХ -асырда-ы араб деректерінде мынадай тісінік берілген: **К!нг!р (Кенгер)** – Шаш (Ташкент) еаласына ұрымтал ойлы алапта созыл-ан Сырдарияны! т!менгі бойында-ы Ізен атауы. Бұл тібір с!з еазіргі Ке!гір Ізені мен Ке!гір су еоймасы атауында да ж!не ёлытауда-ы Сарыке!гір мен араке!гір аттарында саеетал-ан. Аталып отыр-ан Ізен Сыр-а еятын Сарысуды! к!не арнасыны! бір тарма-ында-ы са-а.

Демек, *Ке!герес* атауы – Сарысу мен Ке!гір алабыны! бір кезіндегі аты, ол Сыр мен Шу бойына жал-асады. Бұл атау VIII -асырда Сырмен жанасып жатсаан еазіргі Орталые жазаестанны! дархан даласы - Сарыарсааны ме!зейді деп тісінгеніміз ж!н.

Та-ы бір ойластыратын жай - Іте ежелгі «Шумер» еліні! меншікті бол-ан Із аты - *Ке!ер* атауымен де т!ркіндестігі бар сияеты, бірае бұл жұмбае сыр жан-жаеты д!лелдеу мен зерттеуді тілейді.

Петроглифтер !леміне саяхат.

жалба бейнелер

Шы-ыс жазаестанда Зайсан к!лінен солт!стікке ара-ан асау Ертісті! сол жае жа-асын бойла-ан жалба тау еыраттары Алтайды! батыс жа-ында-ы е! бір елеулі сілемі болып саналады.

Асқарлы жалбаны! та!-ажайып тамаша таби-ат байлыстары – таулы ормандары, сарсырап асқан Ізен-бұластары, жайсал-ан ернарлы жайылымдары, мы!-ыр-ан а! мен ерсы, жер жер еойнында-ы алтын, к!міс, мыс, есалайы, мырыш, та-ы басқа ба-алы метелдеры адам баласын ежелден-ае, тіпті сонау тас д!уірінен бастап-ае Ізіне тартқан. Бұны ал-аш адамны! еоныс орындары мен еола д!уірі адамдарыны! кен шы-ар-ан к!птеген жерлері, тастар-а салын-ан Ірнек-бедерлері, бейнелі суреттері мен та!ба белгілері д!лелдейді. Бұл кескіндер ертедегі а! аулап, мал басқан елдерді! бейнелеу Інері мен ал-ашеы жазу тірлері (пиктограмма, идеограмма) туралы аса ма!ызды м!лімет береді.

Іолба жартастарында-ы жабайы а!дар мен Ій хайуанаттары, салт атты мен жаяу адамдар бейнелерін он шаесты жерден тауып, ж!йелі тірде баяндап берген Шы-ыс жазастан орхеологиялые экспедициясыны! жетекшісі, профессор С.С.Черников оларды! к!пшілігін еола д!уіріні! соын ала ал-ашеы к!шпелілер д!уіріне (бізді! эрамыз-а дейінгі VI-I -асырлар-а) жатсызды.

К!птеген кескінді бейнелер ёлан ауданыны! «Победа» совхозына еарасты іосуае Ізені мен Та-ай ерзынан (Екатириновка селосынан 4-5 шаеырым еашыетыета) ж!не «Никитинка» совхозына еарасты Сарыбұлае Ізені бойынан (Никитинка селосынан О!тістік - батысеа еарай шамасы 7 шаеырым жерде) табылды.

Шоесыларды! біріне шыесанымызда, астымызда-ы таулы алаптан бұрала!дап а-ып жатқан іосуае Ізені к!рінді. Сол жае тұсымызда тік жартасеа еашалып салын-ан бейнелер сонадайдан к!зімізге тісті.

Міне, тау табанында асқан Ізенді суретпен бейнелеген иір-иір сызые, оны! екі жа-ын еуалай біреатар жабайы а!дар – таутекелер, еасеыр мен т!йелер ж!не сурет салын-ан (оларды! бірі к!дiмгiдей алды!-ы аястарын б!гіп, су-а еарай мойнын созып тұр). Сібір бейнелерінде де Ізендер осындай иір сызые арсылы к!рсетіледі. Алдымызда-ы сурет - Ізеннен су ішуге жинал-ан а!дарды! к!рiнiсi – таза

бейнелеу Жеріні! Жнегі ме, Ұлде бұл ежелдегі картографиялые бейне - Косуае Жзені мен онда-ы жануарлар Ұлемін жҰне ал-ашеы а!шыларды! а! аулайтын жерлерін белгілеп кЈрсеткен «географиялые карта» ма? Бұл сїрет проекция сезімі ерекше дамы-ан ежелгі а!шылар-а кҰсіпті жортуылыны! олжалы болуына Ұбден жарайтын еді. Сондыстан мұны жазастан жерінен ал-аш табыл-ан атам заман-ы сарапайым -ана географиялые карта дегеніміз жЖн.

Та-ай ерзыны! тЈірегінде барыс, еасеыр мен таутекелер бейнелері жҰне таутекені! схемалы кескініні! Істінде руникалые кЈне тіркі жазуларында анда-санда мшырайтын рт та!басы, я-ниарт «ареа; бел; асу» сЖзі жартасеа ойыл-ан. Со!-ысы јолбаны! ежелгі тұр-ындарыны! м-ымдарында таутекені ареа тұтып, бел кЈргендігін а!-артатын ернды дерек.

Таутекені! тастар-а еашал-ан, мїжіліп тоза баста-ан айрыеша Ілкен, мзынды-ы мен бойы бір жарым, екі метрге жететін кескінді бейнелерін біз Никитинка селосы маында-ы Сарыбұлае Жзеніні! о! жа-асынан ондап таптые.

Сарыбұлае Жзені бойында-ы жартастарда бұрын-сонды кездеспеген біреатар сырлы суреттер бар. Оларды! ішінде, Ұсіресе, а! аулау кҰсібін бейнелеген кЈрініс кЈзге кЈптеп тіседі. Мұнда жо-арыдан бастап сара-анда Істіне а! терісін жамылып, а! маскасын киген адам кесек тас жал-ан-ан таяеты бм-ы мен жабайы атеа сарай лаетыр-алы тұр. СҰл тЈменірек а! маскасын киген адам кҰдімгі садаспен бм-ы атып тұр. Одан да тЈмен кЈз жігіртсе!із, еасеыр немесе ит таутекені! со!ынан еуып бара жатыр. Ал, бұларды! астында ерлашын жайып жіберіп, бармастарын тарбитеан адам «а! аулау» м-ымын кЈрсетірп тұр-андай. Е! асты!-ы кЈріністе шауып келе жатеан ат пен салт аттылар жҰне де таутекелер бедерленген.

Ертедегі суретші тЈліректегі дїние ербылыстарыны! сыртғы пошымен бейнелеуімен сана-аттанбай, бұларды! ішкі себеп-салдарлые

Ізара байланысын мұнына тырысады. Міне, Сарыбұлағ сланец тастарының тағы бірінде жылсымен ерліны шебер бейнеленген. Халық Ізінің жылғы Ісірудегі ернді тұжірібесін, селекциялығ жұмыстарын айтаан. Оғ жастан бұларға есесыр жұмысығ келе жатыр. Бұл кІріністің сол жағында еос Іркешті тіе (бура немесе іген) жұне адам бейнесі бар. Бағташы адамның ежелгі еам-сайғысын бұл суреттен де, «Ігенімді еараймын деп, мінгенімнен айрылдым» деген секілді еазаетың мағалынан да айғын ағарасын.

Сарыбұлағ тастарында жұне бір терісі бағалы ағ - сары сусар еашалып салынған.

Іорыта келгенде, іалба тастарындағы тамаша кескінді бейнелер біздің ерамызға дейінгі бірінші мыңжылдықта осы Іірді мекендеген ағы, кІшпелі тайпалардың тіршілігі, мұымы мен алғашғы жазу тірлері жІнінде жан-жағты нағтылы мағлұмат береді.

КІне бейне, жұмбағ мирас

Кеі бағтағ республикамыздың мшан-теііз далаларымен тауларында кездесетін тасға еашалған жұмбағ жазу, тағбалар мен бейнелер мол-ағ. Тағтағы сол бір сурет жаулары, кІне бейнелер немесе ғылыми тілмен айтсағ петроглифтер арғы замандағы тас, еола жұне артедегі темір дұуірінің ескерткіштері екені анығтала тісуде. Халымыздың материалдығ ұрі рухани бағлығының бір саласы болып табылатын бұл кІне мұраны тауып, зерттеп, жанағтап бір жіеке келтіру саласында жағаетың тарих жұне мұдениет ескерткіштерін еорғау еоғамы жұртшылығ тілегіне орай біршама игілікті жұмыстар атсарып келеді. Тасға еашалған кІне жазулардың молырағ тараған жерлері ОғтІстік атырабы, Жетісу Іірі, Орталығ жұне Шығыс жағестан аймағы деп танылып, оны зерттеу жұспары жасалып, экспедициялар белгіленді.

Шығыс жағестан жағын этнолингвистикалығ тұрғыдан зерттеу тобының еұрамында Семей жұне Шығыс жағестан облыстарының біраз жерін аралап, жергілікті Ікімет орындары мен жұртшылығ кІмегі арғылы

тасқа кескінделген Ұр дҰуірдегі бейнелер мен та'баларды, бедерлі белгілерді анықтап тауып, зерттеп, тас м'сіндер мен сарымдарға зер салды. Ертiс Jіріні кейбiр жерлеріндегі, Сарыарқа сілемі, Шұбартауды! Арсала! сойнауындағы, Тарбағатай мен жалба жоталарында тасқа ешаланан сурет жазуларын анықтап, тауып біршама есебін жiргiздiк.

Алып тауды! сойнауында бұрып жатқан асыл мұра - тасқа ешаланан бедерлі сурет жазулар мен та'балар жалбаны! оtiтiстiк сілемі ұртентауды! саласы - Қыптектідегі жаракезе! жҰне Ассуаттағы Кiндiктiде молынан кездеседi.

1980-1981 жылдары табылған тасқа ешаланан бейнелер мен та'баларды! iшiнде жаракезе! мен Кiндiктiдегі кiне сурет галереясыны! мҰн-мазмұны кiлiл аударарлығтай.

Бұл Jiрдi кiп жортқан кiнекiз К.Х.Шабанов сарияны! бастауымен Қыптекті селосыны! батысындағы Биғаш елдi мекенiне сарай жол тартты. Селодан 7-8- шағырымдай шыққан со! жаракезе! кiнгеiндегi отыздай жартасқа ешаланан бейнелердi кiрiп, фотоға тiсiрiп жҰне кiне суреттердi! ещалу мҰнерiне, бедерiне, мазмұнына кiлiл аударды. Мұнда ешаланан Ұр тiрлi сымал-Ұркет кезiндегi таутекелер, ессыр, жабайы сиыр, тiе, жалғы, барыс, адам бейнелерi кескiнделген. Композициялығ жағынан бейненi! Jзгешiлiктерi мен ерекшелiктерi бар. Суретте бiр жерге iйме-жiйме ешаланан. ұр жартасқа белгiлi мiлшерде, тиiстi мазмұнға сарай шоғырландыра ешаланан. үсiресе тоспағ жалы дiрдiген iйiрлi жылсы, тiе мiнген кiсi, салт атты адам жҰне бала кiтерген Ұйел айсын салынған. Бұл суреттердегi бiр Jзгешелiк – бейнеленген адамдар сару-жарағсыз кескiнделген. Адамны! табиғатпен бiте сайнаған етене жағындығы ағарылып-ағ тұр.

жаракезе!мен iргелес жатқан Ассуат ауданыны! Кiндiктi сойнауындағы оған дейiн қылымға беймҰлiм болып келген сурет жазуыны! мол шоғыры кiкiрек кiзiлiздi жiпсiз матайды. үсiресе Кiндiктi

селосыны! батысты жағындағы бес шағырымдай жердегі жылтыр сара тісті сойтастағы сурет жазуларын жіздеп санауға болады.

Кіндікті сурет жазуларында таутеке, сарағайыры, бұғы, барыс, тійе, жылғы, есегір Ұр тірлі Ұркеттегі адам бейнесі салынған. Сюжет жағынан сарағанда, жемін адыған жыртғыш ағдарды, еимыл, Ұркеті адамны! күйсіби Ұркеті - садағ тартқан ағышы, екі ат жегілген еос дйгелекті арба, ешкі сайырған Ұйел, таутекелерді! жанында лағ ұстаған адам, салт атты жүйне тійе мінген адам бейнеленген. Сонымен бірге киілі тісініктерге байланысты кйріністер де ұшырасады. Мүйселен, адам мен таутеке арасындағы символикалығ сатынасты! ерпия сыры кескінделген, табиғи тібі бір деген ұғымға сашалған бейнелер де бар.

Халымызды! бұдан мығдаған жылдар бұрынғы тарихын баяндайтын ескерткіштерді! ішінде - тастарға салынған суреттер мен тағбаларды! орны ерекше. Бұл мұра осыдан 2-3 мы! жыл бұрын, алғашғы кйшпенділер дүйірінде, кейбіреуі одан да бұрын пайда болған. Оны рухани байлығы! кйзі деп танып, алғашғы адамдар жмір тіршілігінен хабар беретін, қасырлар сойнауында жатқан оларды! ісі мен Ұркетіні!, тісінік-нанымдарыны! ізі деп сарап, ұылыми зерттеп игі мұраға айналдыруға тиіспіз.

Жармадағы тағбалы тастар

Шығысты! асу бермес екі белі – Алтай мен Тарбағатай кйне тарихты! небір езыеты сырларын сойнауына басып жатыр. Бізді! оған арнаулы ұылым экспедициясымен шығсан сапарға Ұлденеше реет кйзіміз жетті. 1983 жылды! жаз айында жазақты! тарих жүйне мүйдениет ескерткіштерін сорау сорамаыны! арнайы тапсырмасымен тағы да осы жлкені! біраз жетін аралап сайттығ. Сол жолы кйзіміз кйріп танысқан Жарма ауданындағы кейбір кйне ескерткіштер хағында сыр шертуді маасат еттік.

Алтайды! батысында жота-жота болып созылған кербез жалба тауыны! Ұсем сойнауына орналасқан Ортабұлағ селосына ат басын

бірдые. Бізді! жолбасшымыз, жергілікті сегіз жылдые мектепті! мұ-алімі Мұхаметәазы Мұхамедиев селоны! солтiстiк-шы-ысынан сегіз километр еашыета-ы Ортабұлаеты! екiншi бастауына тiс ауа алып келдi. Ортабұлаеа емятын бұл сайнар Шойтабан бұла-ы аталады екен де, бұлае маында-ы жартасты тiбелердi жергiлiктi халые «Та!балы тас» дейтiн кiрiнедi. Бiз бұлаеты! жан-жа-ында-ы аума-ы екi километрге жуые алапта-ы жартастар-а еашал-ан кiне бейнелердi суретке тiсiрдiк. Онда жылғы, еос iркештi тiйе, таутеке, марал, бұлан, аебiкен, барыс, еасеыр мен ертедегi а! аулау сiтiндегi тiрлi кiрiнiстер бейнеленген. Суреттi! сипаты мен кiрiнiсi, еашалу мiнерiне еара-анда, оны! ал-ашеы кiшпендiлер дiуiрiне жiне кейiнгi кiне тiркi дiуiрiне жататындары да бар.

Келесi сапарымызда мiдениет ескерткiштерiне шын Жаны ашитындарды! бiрi Нiролла азебековпен бiрге жiрдiк. Георгиевкадан бет алып шыеанда-ы маесатымыз °шбиiк селосы арсылы жанды-атай еойнауында-ы Томарлы-а барып, онда-ы ескерткiштер мен бейнелi жазуларды аныетау едi.

Ендiгi бетiмiз - °шбиiк селосыны! оiтiстiк шы-ысында-ы жанды-атай тауы. **жанды-атый** ма!-ол тiлiнен ауысеан, бiзше «Бұланты» деген ма-ынаны бiлдiредi. Сондай-ае Тарба-атай да сол тiлден кiрген «Суырлы» (суыры кiп) деген сiзден шыеан. Айта кететiн нiрсе, халыетарды! еарам-еатынасына байланысты географиялые атаулар тарихында бiр тiлден екiншi тiлге ауысеан сiздер жиi мшырасып отырады.

Кiнi кешеге дейiн атамыз езае ешкiнi! иесiн, самсоршы iуулиесiн Сексен ата, еойды! пiрiн Шопан ата, жылғыны! пiрiн Жылғышы ата, Тiйенi! пiрiн Ойсылеара деп атап келген. Ipi еара-а иелiк ететiн жаратушысын, пiрiн езае, еыр-ыз, еараеалпае, Зелiгi баба деп атап, о-ан арнайы жалбарына салт iлеiн шы-ар-ан:

Шаруаны! бiр пiрi - Зелiгi баба,

Сиыр берсе! сітті бер Жікей мама.
Ке! Жіске шұбыртып Жзі! ба-ып,
Кешке жағын еотан-а Ұкеп еама.

Тірлі «иелерге» жалына-жалбарына жіріп, адам баласы а! мен малды! аман болуын, Жсіп-Жрбуін тілеп, Жзіне ырыс, береке кЖсеген. Ендеше бұрын-ы адамдарды! а! мен мал суреттерін жҰне Жздеріні! е!бек Ұркетіндегі кескін-келбетін тастар-а салуы - еріккенні! ермегі емес, еайта мұны! Жзі ал-ашеы ео-амны! тарихи ескерткіші, тұ!-ыш жазуы болып табылады. Міне сондыетан да ол біз Ішін аса еымба мұра, ба-алы ескерткіш.

КЖнені! кЖзі атамекенде

Сен неткен асылсы!, ата мекен! жазыналы еойнауы!да талай мұрае Жмір кешсе де, ерпия сыры!ды жария етпей, ішке бїгіп, момаеансып жатасы! да еоясы!. Сол бір сыры!ды білсек-ау деген ынтызар перзенттері! жар ерла-ы жастыеа тимей еанша талпынса да, «шаш кЖлімні! жұмба-ын» деген сы!айы!нан бір айнымайсы!. «згені былай еой-анда, еойнауы!да-ы Ұрбір бастау, тау мен тас, Ігір, мекен жай, еия, бет, бел-белес атауында еаншама сыр, Жмір Жткелдеріні! із-еоепа-ы, мҰн-мазмұны, а-аларды! тарихы жатыр десе!ізші!

Міне алдымызда Секітас. Осы атауды! Жзі кЖілді сан саеаа жігіртеді. Бабаларымыз бұл жерді Секітас де ат еоюыны! себебі не екен? Бїгінгі тіліміз тұр-ысынан еара-анда дҰл ма-ынасын діп басу еиын да. Сол себепті туыс тілдердегі осы атауды! мҰн ма-ынасына зер салып байеасае, еыр-аз тілінде оны! баламасы былай: Секі - алаеанны! ал-а соз-ан тау кемері, я-ни тау-тасыны! ерс тұмсы-ы іспетті ілгері емені біткен шы-ы!еы тұсы, ал тірік тілінде «шоеы тасты! шоры» немесе «сҰкі» деген мҰғынаны береді. Кезінде Ұрбір жартасты!, жеке аты, атауы бол-ан кЖрінеді. жара!ызшы, тек осы Жіздегі бір-бірінен таяе тастан жердегіргелес тұр-ан - Жал-ызтас, Аетас, жаратас, ШҰгіштас, °йтас, јойматас, јошеарсой-ан, «гізсой-ан т.б. Бұлае пен бастау аттары - Тұма,

жарасу, жарағды, жылығды жер аттары - Аесолты, жайыды, Сарыжзек, Сарысурай, жылбара, Атшабар т.б. Ая басан жерді бұрын де аты бар.

Ол ішін дерекке жігінейік. Ескі жанай селосына ұрымтал КШербестау жанындағы жартаста сурет жазу бар деп естігеннен кейін, оны білсек, КРсек-ау деген ой кәсілге тынним бермей асыры 1983 жылы барып таба алмай саятты. 1984 жылы кәсіл жар ерлағымызды жастыға тигізбей 1985 жылы арнайы сапармен саята барды. Сүті келгенде «ёлан» совхозының директоры Райхан Жұманов елгезек те есті жігіт екен, бізге жол серік болсын деген ниетпен ТЖлеген СҰдуағасовты таныстырды.

Жер сырына, мекен-жайына саны азамат болғандыстан ТЖлеген талай бастау, тау кезеңдері мен сая-жартасты мұн-мазмұны жніндегі ел ағызы, ата сздерін Ұғіме етіп, біз екі жылдан бері таба алмай жірген КШербастаудағы петроглифтерге (сурет жазуларға) алып келді. ШЖбі шйгін, жидегі салы! Жкен ата мекен сойнауындағы жайдағ сайды! сатпар-сатпар сатылы тастарындағы сурет жазуларға назар салғандағ Абай сзсі кәсілге орала кетті:

«ёепассы! Істірт сарап бұлғаетаса!

Суретін кәре алмассы!, кәп баепаса!»

- бейне бір балалар Ұулеті сес кәрсетіп сә саусағымен нұсаяп тұрғандай болды.

Талай заманды арға тастап, бігінде бізге жатып отырған ашы аспан астында музей іспетті сатылы жартастарды! сурет мұнеріне, салыну Ұдісіне табалығ символикалығ тұрысынан мұн бере келгенде, негізінен сола заманны! ескерткіші деген тоғтамға келуімізге тура келді.

ёрпағ жалғастығы - Жмір зағы. Осынша сырды шертетін ата мекен - кәнені! кәсі, рухани дем беретін солдаушымыз да, қорғаушымыз екені де аян. Оны! бедерлі белгілері мен сойнауы толған сазына ескерткіштерін

сор-ап, зерттеп, біліп, жанымызды жадыратар кеніштеріне ізгілікпен сарау парыз.

Шы-ыстау петроглифтері

Бабаларымызды! жартасқа саша-ан ою-Юрнектері мен аталарымызды! ерзар биіктерге кескіндеген та!баларымен сурет жазуларын іздеп-тауып, шама келгенінше оны оыып, мазмұнын замандастар-а паш етуді маасат еткен біз Семей облысыны! Абай айданына бет алдые. Бұл 1985 жыл еді.

Сапарымыз ілгері жал-аса тісті. Терістігіміз Аешооы, Батысымыз Шұнай тауы. «жызылту» совхозыны! орталы-ы Сар-алдасты к!ктей Жіп, Ша-ан Јзенін Юрлей келіп Аетастыда-ы да!еты жо!ыр!Уулие І!гіріне келдік.

Бұл І!гір -ылым !лемінде бұрыннан-ае !йгілі болатын. жазастанды зерттеуші белгілі археолог И.А.Кастанье осы -асырды! басында Орынбардан шы-ар-ан кітабында («Древности Киргизской степи и Орбургского края», 1910) І!гірді Јзі к!рмегенімен, естігендері мен есім-есім деректерге с!йеніп жаз-ан еді. !рине, І!гірді! таби-аты мен сыр-сипатын зерттеу спелеология мамандарыны! міндеті бол-анымен де, оны! жарсабаастары мен сойтастарына жазыл-ан жазулар бізді еле!детпей соймады. !йткені жо!ыр!Уулие ж!ніндегі а!ыздар мен ласаптар, ертегілер мен жырлар тарихи осе-аларды! сан-алуан сырын шертуі де негізсіз емес еді. Ол Јз алдына !!гіме. Біз онда-ы жазулар-а зер салдые. Араб !рпімен жазыл-ан кейіннен бізді! замандастарымыз латын, орыс графикасымен жаз-ан аттары мен жыл мерзімдері к!п-ае екен. Сондыстан да бізбен бірге сапарлас бол-ан бір жолдас «Емен де, Семен де жаза Берген екен», дегенде б!р!міз к!лдік. Бірае Абайды!, Мұхтарды! солта!балары бейне бір тарихи адамдармен ж!здестіргендей !сер салдырды. Б!рінен де бұрын, Јз атын тасқа сашап, «келер мұпае мені! де келгенімді білсін» деген Абай атамизды! сол с!тте !сері, одан туында-ан творчестволые д!ниеге сандай Јле!, нендей ой тудыр-анын

білер ме еді деген пікір кәлімізде кете барды. Егерде дәл біліп, дәл басса, мүмкін, Гетені ашылыс ішіндегі тіршіліктей діниені куәсі болармыз да жаап емес.

Шілдені аптабында шекеінен теріді бұре еткізетін Суысбилас тірегіндегі сай-саланы аралады. Бұл жер де петроглифке бай екен. Жіздеп емес, мыдап санауа болатын бейнелерді кәргенде кәлді алуан тірлі сезім билеп, еола заманында кескінделген бейнелерді сыр-сипаты, тіла мүсініне таданбаса лаж еалмады. Жабайы жылғы, еос Іркешті тіе, таутеке, бұы, барыс, адам бейнелері, сада тарған ашы, еола заманына тұн кін табасы, тай тұя, сонымен еатар кәз табасы мшырасты. Бір сызыы, артынны ідиограммасына айналған кәз табасы (еос дәгелек тірінде) сонау арты заманнан келе жатқандыы еді.

«Сырталы аталара» ұрымтал жерде шыыса еарап, еолына шара ұстаған мүсіндерден бәлекше бір мүсінге душар болды. Мұны ерекшлігі – теріс еаған, еолын салбыратқан бейне бір кінәлі адамдай, Ұлдебір еауымны кәріне мшыраған пенде ме екен, немесе жат жұрттые жанны жабырсауын бейнелегісі келгендік пе екен, Ұйтеуір бір мү мен шерді зардабы аарылады. Оны шартты тірде «Теріс еараған ата» деп кеттік.

Республикамыздаы мұдениет және тарих ескерткіштері еорау еоамы арылы 1984, 1985 жылдары ұйымдастыраған сапарымыз бұрын белгісіз болып келген петроглифтер мен кәне тіркі тас мүсіндерін Абай жерінен айсындауа мүмкіндік берді. Археологиялыс еазбаларын ұйымдастырып, біз мегзеген айаатарды ескере отырып жіргізсе, осы жірден кәне тіркі жазба нұссалары ашылар деген сенімдеміз.

Орхон – Енисей ескерткіштеріні табылуы, ашылуы, зерттелуі.

Енисей Ізені аарынан еіпия жазуы бар еұлпытастар (ескерткіштер) табылғаны туралы алашы хабарды Н.К. Видзен, С.У.Ремезов, сондайае Сибирьде айдауда жірген швед офицері И.Т.

Страленберг пен немісті; белгілі ғалымы Д.Г.Миссершмидт, т.б. XVIII ғасырды; бас кезінде жазқалалары мен хаттарынан білеміз.

Скандинавия халықтарының тілінде «Рунь», яғни «Руна» деген сөз қазақша аударғанда «сыры ашылмаған», «құпия» деген мағына береді. Орыс география қоғамының Шығыс-Сибирь бөлімі 1889 жылы Монғолияға арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оны белгілі орыс саяхатшысы Ұрғалы ғалымы Н.М.Ядринцев басқарып барып, Орхон Ұзені алаңынан «құпия» жазуы бар Ілкен-Ілкен екі ескерткіш тапты. Осы құрлықтастардағы белгісіз жазуларды; сырын ашу үшін В.В.Радлов 1891 ж. сонда барып, бірқатар ғылыми- зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл кезде Финляндия археологиялық қоғамы да Енисей Ұзені бойынан Минусинск қаласына екі мұрте ғылыми экспедиция жасап қайтқан еді.

Сөйтіп, 1892 жылы Петербург пен Гельсингфорста орыс және фин ғалымдары жасаған экспедицияларының жұмыс қорытындысы туралы есептері баспада жарияланды. Ғалымдар ескерткіштердегі жазуларды суретке түсіріп, атлас жасаған еді.

Ақыры 1893 жылдың 25 ноябрь күні Дания корольдік ғылым академиясының мүжәлісінде Вильгелм Томсен ғылыми Ұлемді дүр сілкіндірген мұлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей Ұзендері бойынан табылған ескерткіштердегі құпия жазуды оқуды; кілтін ашқанға хабарлады. Сондай-ақ ол ескерткіштер тіркі халықтарының тілінде жазылғанын мұлімдеді. Ғалымның ең алдымен осыған сөздері «түркі» және «тіркі» деген сөздер екен. Дүр осы кезде академик В.В.Радлов та Ұз бетінше ізденіп руна жазуының он беске жуық Ұрпін анықтап алған еді. Арадан күр уақыт Ұтпей-ақ В.В.Радлов Орхон Ұзені бойынан табылған Ілкен тастардағы текстін толық оқып, сосын оны аударма жасап шықты. Солтүстік Монғолиядағы Орхон Ұзені бойынан Н.М.Ядринцев тапқан ескерткіштер -Шығыс Тіркі қалғанының он жетінші қалғаны Білге қалған (алғашқы аты Могилян) мен қалғанның

інісі, дағаты Ұскери еолбасшы Кілттегін еабірлеріне еойылған.Орасан зор еұлпытастраға еашап жазылған Ізае жыр жолдары еді.

СҰітіп, руна жазуындағы еі Ілкен ескерткіштер Орхон мен Енисей Ұзендері алсабынан табылды. Осыған орай руна жазуыны Ізін бертін келе «Орхон-Енисей» жазуы деп атап кетті. Ал, бұл жазуды тілімен сипатына еара баалап, оны кне тіркі жазуы деп те атай берді.

Белгілі орыс саяхатшысы Ұрі аалымы Н.М. Ядринцев кне тіркі ескерткіштерін іздестіруді осымен шектеп еойған жое. Тағы да іздене тісті. Аеыры 1891 жылы Монолияны І Онгин деген Ұзен алсабынан тағы бір еұлпытасса бедерлеп жазылған ескерткіш тапты. Бұл кейінірек аылымда «Онгин ескерткіші» деп аталып кетті. КҰп мзамай-ае тірколог аалымдар Онгин жҰдігерлігін де оеып шыеты. СҰйтсе, Ұлгі тастағы жазу- тірік елініі атаеты еағаны Білге еаған мен оныі інісі Кілттегінніі Ұкесі мен шешесіне, яғни лті ріс еаған мен Елбілге еатынға еойылған ескерткіш екен.

Білге еаған ескерткішініі текстологиясы

Уаеыт озып, аасырлар Ұткенімен Ұзініі еұнын жоймайтын деректер болатыны бізге мҰлім.Соныі бірі -кне тіркі руникалые алфавитімен жазылған Білге еаған ескерткіші.Білге еаған ескерткішініі еойылғанына 1250 жыл толу еұрметіне арналып баспасҰзде біршама материалдар да жарияланды, тіркітанушы аалымдардыі Стамбулда діниежізілік конгресі де Ұтті (1985ж)

Ағалы-інілі Білге еаған мен Кілттегін VIII аасырда еойылған ескерткіштер жҰнінде еытай жылнамалары мен олар кҰп уаеыт бойы аылым Ұлеміне, жалпы кҰпшілікке беймҰлім болып келді.Ескерткіштер мен ондағы жазбаша деректерді паше ту Е.И.Ядринцев жҰне В.Томсен мен В.В.Радловтардыі есімдерімен тығыз байланысты екені белгілі.Орталые Азияны мекендеген ертедегі халыстар мен елдер жҰнінде, сондай-ае кне тіркі тайпаларыныі жазба дҰстірі тілдік еұрылысы, Ұдеби жҰне тарихи таным тісінігі жҰнінде Орхон

жазбаларыны, оны ішінде айрықша қызық, сексен жолды еңбектен тұратын Білге ердің ескерткішіні берер маңызы мен деректері қызық.

Бұл мұрада қызық етілген ердің желісіне зер салсақ, Білге ердің ескерткіште жарыстар мен жортуылға, ерлермен қатынастарға басшы болған ерлер ретінде суреттеледі. Мысалы, ерлер мен тіргештерге қарсы жасалған жорыстарды атаққа да болады. Осы ерлер мен оны сілемі Қызықты ескерткішінде де баяндалады. Ал мұнда ерлер ердің жетекшісі Қызықты болып қызықтанылады. Осы ерлер желісі Тұңғыш ескерткішінде айтылады да ерлердің бастаушысы, жетекшісі хандарды қызықты енді Тұңғыш болып қызықтанылады.

Шындығына келсек, Қызықты болып отырған ерлер, яғни ерлер мен тіргештерге қарған шабуылдар қарған ердің билік қызықты (691-716 жылдары) болған еді. қарған ердің алсақ, ол Могилиян (Білге ердің) мен Қызықтының Қызықты інісі, аталып отырған осы екі жорықтың шын басшысы еді.

Ал «Білге ердің» атауы қызықты айтсақ, бұл кісі атынан қызықты, лауазымды ерлердің қызықты келеді. Қызықты Могилиян (Білге ердің) мен Қызықтының Қызықты ерлермен қатынастарға ерлердің ерлеріне, ал оны қызықты отырған кісі 682-691 жылдары болатын. «Білге ердің» деген лауазым ол кезде «билік қызықты қызықты, билік ерлер хан» деген ерлердің берген. Сонымен, 716 жылы қызықты отырған ерлер Могилиян «билік ердің» деген ерлер болған.

Білге ердің інісі Қызықты ерлер болғаннан кейін ((731 ж) оны қызықты ерлер ерлеріне қызықты ерлерлер алдырып, Жожа-Сайдам ойпатынан Қызықты ерлер орнатады да, ондағы ерлерлер қызықты ерлерлер қызықты ерлерлерге қызықты ерлерлер. Кейіннен Білге ердің да інісінің ерлерлер жерленеді. «Қызықты» дейін де ерлерлер жерлерлер ерлерлерлер істерін, тұрмыс – салтын жерлерлерлер шежірелер болуы қызықты.

«Кілттегін» ескерткіші желісі жа-ынан екі бЛімінен: (Кіші Кілттегін», «°лкен Кілттегін») тұрады. Біріншісі – тіркі тарихыны! кіріспе бЛімі іспеттес те, екіншісі мемлекет тарихыны! негізгі бЛімі «ел Јсиеиті» болып есептеледі.

Кілттегін –ежелгі тіркілерді! тамаша ерлік сипаттарын бойына дарытқан еос батыр, млан-айыр, жазира даланы еркін билеген дала халыны! сайсар жауынгері.

Ал Тонықк болса талай еанды жорыетарды! куҰгері, Ілкен Јнер иесі, ойшыл фиолософ, халые дипломатиясыны! білгірі. Тас жазуларда ерлік пен ездік, со-ыс пен бейбітшілік, қилдые пен тҰуелсіздік, тҰлім-тҰрбие, тұрмыс-салт мҰселелері Ұсем айшые Јрнектермен, жанды бейнелерге толы сезім тол-аныс-тебіреністермен баяндалады. МҰселен, «ёландарым, бектерімні!, халыымны! еасы -кЈзі Ұз болар деп еай-ырдым. јллае еайып ты!да!ыздар, тере!нен ойлап тол-аны!ыздар. Мені! а-ам мені адам етті. «Аштыета тоетыеты тісінбейсі!». Жаеын отыр-ан сыйды! ерметтісін алады, алыс отыр-ан сыйды! «немкеттісін» алады, деп келетін сЈз тіркестеріні! тҰлім тҰрбиелік мҰні зор. јлпы тастарда жас жеткіншектерді елін, халыын с!юге, жаеы, мнамды Ұдеп-ұрыптар-а баулу, Ілкенді сыйлау.Зеректік пен ойшылдыеа Ійретіп тҰрбиелеу жайында-ы мҰселелер сЈз болады.

Ескерткішті! та-ы бір ернды жері-топонимдер (жер-су аттары) молынан келтіруінде.Мысалы, хандыеты! VI -асырда-ы еррыл-ан кезінен бастап, Ұр тірлі тайпаны ба-ындыру, тізе біктіру маесатымен жаса-ан жарыетарды сипатта-анда шы-ыста јадырхан (°лкен Хинган) таулары, бастыста Темір јапы-(Гиссар жотасында-ы Бузгали Јткелі) жҰне Ке!гі Тарбан сияеты жер аттары бар.Тіркі еа-анны! еалы! еолы *ч!к* халыына жорыежаса-анда Кем (Енисей) Јзенін кешіп Јтеді. јыр-ыз халыын шапсаанда КЈгмен (Саян) тауларын кіп, Ср!-а тауында шайеасып, еа-анын Јлтіріп, елін алады.

Буырлыбұлае еазынасы

Ен байлығе бҮгіп тұрған шұрайлы Үлек Сарыарғадағы Шұбартау баурайына зер салып ғарсағыз, арғы замандағы ата-бабаларды келер ұрпағға мйрас етер небір асыл ғазынасымен де Үйгілі болып отыр.

Сол байлығпен танысу ішін «Үзы КҮрпеш – Баян Сұлу» жырындағы Ай мен Тағсыстан аттанған біз АяқҮ арғылы батысға ғарай жол тарттығ. Жол-жҮнекей ілкенді-кішілі АяқҮ, Батпаеты, «ШҮбі шйігін, суы мол» Шйігін, шұрайлы, Жйіішке, Айғыз, Бйрген, КҮксала Үзендерінен Үтіп, бір кезде Абай жырлаған Байғошғар Үзеніні бойын ТҮлеухан Мухамеджановты бастауымен КҮқдоғбаета кҮктей отіп, Арсала баурайындағы Буырлыбұлағға келдік. Бұл жерде ғайнаған Үмір, мая-мая шҮп, ғыс ғамына Үзірленіп жатқан форма, ебек гимні... 1981 жылды Үдемі алтын кйзі еді. жайнаған ыстыға шекеден терді бұре еткйзер Буырлыбұлағты мұздай суынан мейірді ғандырып, айналадағы жартастар мен ғой тастарды аралуға бет алдығ.

Мұнда екі кйсі таутеке мен жабайы жылғыны іркіте ғуып келе жатқанда тоссауылда тұрған ағшы ғарсы алдынан шыға келді. Ол ғолындағы садағын жебей тартқанда, жылкыны ғыл мойнынан дҮл тйгізді. Жылғыны сойылғаннан кейінгі тұтас еті тҮменірек бейнеленген іспетті. Осы композицияны толығтыратын тағы бірнеше ағдарды бейнесі бар-бұғылар, таутекелер, ғашып бара жатқан ғос Үркешті тйге, Үрмелеп бара жатқан жылан, жортып бара жатқан ғасғыр.

Аға шығған тоғыз адам. жолында тас жебелі найза мстаған бір ағшы тҮрт жылғыны носталап мстап кйзетіп тұр. Садағ тартқан іш ағшы жабайы тйені іркітіп, тоссауылда тұрған бес ағшыға ғарай ғуып келеді. Ал тоссауылда тұрғандарды екеуі садағы, біреуі сойыл мстап, біреуі тас ататын саспанмен кезеніп, бҮрі де ғарбалас Үрекет істінде бейнеленген. Ағшыларды сырт жағын ала жылғы мен елік ғашып барады. Бұл Үгімеде баяндалған ғоға желісі -ағшыларды арандату Үрекеттерін Үгімелейтін едҮуір кйрделі жазу болып табылады.

Ашылар жабайы жылсыны аулау-а шыеты.Мұнда-ы оларды! айлакерлігі – биені шідерлеп, ерлынды байлап, оны! жанына келген жылсыларды біртіндеп ұстап алу кҰрiнiсi берiлген.Ортада-ы ашы Іш ай-ырды Істап ал-ан.Садае тартан екі ашыны! кҰрiнiсi бұл Ұгімені! жал-асы сияеты.

Садае кезенген екі ашы еарсы ал-анда-ы таутекені айтсалы тұр. Оларды! олжалы еайтары сҰзсiз. Айнала тол-ан а!. Мұйiзi еара-айдай быжына-ан еасеыр... Ал осы бір еой тасты! екiншi жа-ында еашып бара жатан еоянды алымдай еуып келе жатан еасеыр бейнеленген.

°йiрге таржар шідерленген ай-ырды! еасына бірнеше жабайы жылсы келедi. Тiр тұл-асы Пржевальский жылсысына ұсас.Бұларды ату iшiн тоссауылда адып тұр-ан садаеты ашыны! кезенген жебесi мiлт кетiп жылсы-а емес, жылан-а тиедi. Ашы келесi осты кезенгенше, екiншi жылан атылып барып, ашыны! сол еолыны! еарынан шы-ып алады. Шамасы, ызалы жыланны! уы кiштi болса керек, у оны! бойына тез жайылып, ашы Ұлiп кетедi. Артында еайырап садае еалады. Бұл бейнелi та!бада, иесi дiниеден кҰшкен садае кҰрiнiсiнде еаншама ұ-ым, тiсiнiк, мҰн жатыр.

Басында Айдары бар Адам бейнесiндегi сисыршы Ұлдебiр ерпия нышанда iлкен балые пен таутеке еарама-еарсы тұр.Таутекенi! жаеында-ы адам бейнебiр одан еуат алып ризашылые кҰрсетсе, ал балыеты! жанында-ы Адам саусаатарын тарбитып, басы еисайып, ер сiлдесi еал-ан. Шамасы Ұулие сана-ан балыеты! келесi ұрып, Ұлiмге душар бол-ан сияеты. Бұл композицияны! iшкi мҰнi Ұлi де жұмбаеа толы. Со-ан орай атап Ұтер бiр ерекшелiк - балыеты! бейнесi жазастан петроглифтерiнi! iшiнде бiрiншi реет кездесiп отыр.

А! аулауды! талай еызы-ына батан киелi мекенiне келiп аттануы ашыны! олжалы оралуына! ырымы едi. Садае кезенген ашы алдында-ы нiктеге еара-анда, ол жетi реет ое атып олжалы орал-ан. Ал екiншi ашы жылсыны Істап алып, кiн бата (жылсыны! iстiндегi кiшкене дҰгелек)

руластарына сайтып келе жатсаңда сасыр-а тап болады. О! солында-ы сойылмен арлан сасырдан сор-анады. А!шылар сада-ын таутекелерді! жіретін жолына Жі атылатын етіп еррып еояды. О-ан іліккен тайтеке а!шыларды! олжасы болады.

Мұнда ертедегі суретшіні! жабайы тійелерді кездестіргендегі тійсінү сезімі кјрсетілген. Сурет реализмге толы. Алды!-ы жаета-ы тійені! шошына шегініп, тұтеиылдан кездескен адамнан іріккен сҮті бейнеленген. Еш нҮрсені байсама-ан ар жа-ында-ы тійе саннен-саперсіз еияда жайылып, мойнын соза оттап жір. Бұл тійе алыста жіргендіктен кішірек етіп салын-ан.Мұнда-ы реализм тек неолит дҮуіріні! е! кЈне петроглифтеріне тҮн ербылыс екеніе мойындай тісуімізге тура келеді.

Мұнда сарапайым садае тартсан а!шы кос Јркешті жабайы тійеге кезігіп салады. А!шы тура кеірдектен кЈздейді. Тійе кентеттен кездескен а!шыдан ірейлене іркіп, сассандыетан сайда сашарын білмей шегіне тіседі. Ертедегі а!шыны! аеисат Јмірінен алын-ан кЈрініс сол заманны! реалистік тісінігімен берілген.

Демек, пиктографиялые ескерткіштер кЈне мҮдениетімізді! тарихын зерттеуші -алымдар ішін, тіл мен ой пікірді! дамуы тарихымен шр-ылданатын философтар мен тілшілер ішін, жазу тарихы мен теориясыны! мамандары ішін наеты дерек болып табылады. Сонымен сатар, бұлар тұтас ойды сарапайым баяндауды! алтын дігектегі Јрнегі, бастан кешкен оеи-аларды! тасаа сашал-ан мҮігілік іздері, жа!а рауандап келе жатсан кЈне мҮдениетімізді! ескі кЈзі, оны паш етуді! ал-ашеы тұтеасыны! бірі, былайша айтсаңда, ар-ы бабаларымызды! жазып кеткен мұрасы деп білеміз.

Шы-ыс жазастаннан табыл-ан кЈне тіркі руникалые ойма жазулар

Кіне тіркі руникалые жазуыны! тарлаған аймағы – сонау Монғолия мен Сібір Ілкесі, Орта Азия мен жазастан атырабы болып табылады. Бұл жазуды! езірде бізге мағлум болмсаалары екі жізге жуые. Олар негізінен таса еашалған.Бұл Ұрптік жазуды! тегі Ұріден болғанымен де, ке! Іріс алған кезі Тіркі еғандығыны! VI-VIII ғасырлардағы Імір сірген дҰуірімен орайлас келеді.

Осы ғасырды! орта кезінен бастап жазастан жерінде жиырмадан астам руникалые жазба ескерткіштері аныеталды. жазастандағы тіркі эпиграфикасы саласындағы бір жетістік – Талас, Іле, Сыр, Ертіс Ізендері бойынан біршама кіне тіркі руниалые жазуыны! бар екенін білумен шектелмей, оны зерттеуге бет бұру азды-кем нҰтиже бере бастады. Мысалы: Талас бойынан табылған тІрт бұрышты тас мІр мен дІгелек тасты! жарты сынығындағы руникалые ойма жазуларды осып жҰне оларды! мазмұнын тиісті деҰгейде айсыңдалып отыр. Тас мІр езірде Жамбыл еаласындағы облыстые Ілкетану мІзейінде, ал сІз етіп отырінші астанадағы жазастанны! Орталые мІзейінде саетаулы тұр. Сондай-ае, Іле Ізені бойындағы жартастарға еашалған руникалые жазуды Іш жерден тауып, суретке тісіріп, оны кезінде осып, баспасІз бетінде да жарияланды.

Сыр бойындағы ескі кенттерді! (Отістік жазастан облысы) орнынан табылған саз балшыетан кІйдіріліп жасалған дІгелек аласы, ермыраша сияеты бұйымдарға ойылған руникалые жазулар белгілі болды.

Жазуды! бұл тірі жІніндегі деректер жазастанны! батыс Ілкесінде бар-жоғы кІп уасытса дейін беймҰлім болып келсе, Ае Жайыеты! бір сағасы Елек Ізені Іірінен табылған еола айнадағы жазу бізді! тісінік деҰгейімізді кеҰейте тісті. Ал осы Іірден табылған кІміс табаетағы руникалые жазу туралы зерттеуіміз 1993 жылы Туркияда Іткен халысаралые конференцияда баяндалды.

жізірде Ленинградтағы мемлекеттік Эрмитажды! ертедегі шығыс бІліміні! кІрмесінде тұрған ғІлмен кІмкерілген еола айнадағы руникалые

жазуды! да, оны! табылуыны! да Жзіндік сыры мол. жола айнаны 1935 жылы жазастанды зерттеу ео-амыны! экспедициясы Семей облысындағы Ұржар ауданынан Ұқелген еді. Сасыебастаудағы еорым жанынан арые еаз-андар тауып, содан алынған екен де, атасты археолог А.Н. Бернштам 1984 жылы бұл жлннде «Эпиграфика Востока» жинағында жариялап, бірае ондағы руникалые та!баларды келтіргенімен де оны оеу жолдарын таппаған еді.

Сол жазу кїні бїгінге дейін, «шеш кїлім жлмбағын» дегендей сырды ішке бїгіп келеді. Дегенмен де, оған тереірек іліліп, Ұлденеше реет сїретке тїсіріп байса-анымызда, ондағы бедерлі руникалые та!баларды, яғни кїне тїркі сїздерін былай кестелеуге болады екен: ер *чїчїк* (тегі сїчїг «тҰтти», «шарап»), Жсіз (Ждсіз) Жлїт. жазїргї еазае тїліне аударсае: «Ер азамат, шарап (ішу) – мезгїлсіз Жлу» деген ежелгї еа-ида, мрпастан-мрпаеа мїрас болар Жнегелї Жсиет болып шыады.

Руникалые жазуы бар екїнші еола айна Шығыс жазастан облысыны! Шемонаиха ауданынан Ертісті! о! жағасындағы еорымнан 1969 жылы табылды. Ол жазуды 1973 жылы жариялаған Ф.Х.Арсланова мен С.Р. Кляшторныйды! оылу жлнндегї болжамы негїзінен дырыс болса да, біраз крмҰн туғызатын жаатары бар –йебчї «жебеуші, демеуші», ар «сызыл кїре!», ессер «азайтса», «желпїсе» сїздерї дырыс аныеталмаған еді. Сонда айна ортасындағы та!баларды! оылуы: йебчї йегрен ар лї –«жебеуші жирен сызыл кїре! айдаСаp», ал айна жиегїндегї жазуды! оылуы: іші кїнісін ессер еуты басар – «үйел кїншїлдїгін азайтса, ерты еонады». Соғысын «үйел -йїдї! ерты» деген еазасты! маеалымен салыстырсае та болады.

Семей облысыны! Жарма ауданынан 1983 жылы табылған жартастағы руникалые жазу (екї та!ба) *абам* деп осылып «*атам, Ілкен а-ам*» деген мғымды бередї.

Шығыс жазастан облысыны! Марсақл ауданынан 1985 жылы жартасеа еашалған кїне тїркі руникалые жазу табылған еді. Жазу былай

оғылады екен: Ай еліч йурты. жазіргі езае тіліне аударсае: «Ай хан жұрты (тұра-ы)» деген сJз болып шыады.

Шыыс жазаестан облысыны! Кіршім ауданынан жазуы бар тJрт бұрышты тас мJр табыландыын Аеаш Жінісов жолдас хабарлады. Бауа таылатын тас мJр табанына ойылан табалар руникалые жазу болып шыеты. Оғылуы: сеч абын. жазіргі тілімізде былай деп тісінуге болады: «Тада,уан!». Демек, Jмiрден Ёр нЁрсені тада да, содан мейірім тап дегенді мегзейді.

Тіркi филологиясында ерекше орын алып, дамып келе жатқан жЁне болашаы зор салалары – тіркi эпиграфикасы мен тіркi палеографиясы. Олар кJне табаларды! эволюциясын, яни графиканы! даму тарихын зерттеуді Jзiнi! еншісіне айналдыран. Былайша айтаанда, эпиграфика тас, мсйек, саз балшые таы басае бұйымдара ойылып жазылан табаларды тексерсе, палеография еолжазба мен кітаптаы жазба табаларды зерттейді.

Сыр бойындаы Шардара су еоймасын жасар алдында 1960 жылы еазылан ескі еамал орнынан табылан саз балшыетан кйдіріліп жасалан мJр іспетті аеаны! бетіне ойылан жазу кJіл еоярлыетай. Жазу мазмұны – ханзадалар Ёулетіні! пірі тұтынан киелі тісінігі де. Ол дJгелекті! айнала шеті кін шапаатыны! нұрлы кескінімен кJмкерілген екен.

Сондай-ае 1985 жылы Шыыс жазаестан облысыны! МарекJл ауданынан табылан жартастаы кJне тіркi жазуы мен Жайыетан Ёкелінген еола айнадаы руникалые жазуды! ылым ішін айтары да, тарихи мЁні де зор.

Тарих – и - жыпшае

Тарих –и -жыпшае (жыпшае тарихы) жалпы тарих десек еателеспейміз.йткені 9 тараудан тұратын бұл е'бекте Ислам дініні! негізін еалаан.Мухаммедке (570-633) дейінгі пайамбарлар, ежелгі Иран патшалары, Араб тібегі мен Месопатамия, МЁуераннаSp, тіпті Рим,Шын

Машын Ұміршілеріні! жайы, Мухаммед пай-амбар, имамдар, халифалар, ислам дініні! 4 хрҵыетые мектебіні! негізін салушылар, ТаСирлик жҰне Јзге де мїсылман Ұулеттеріні! (Ұмір Темір, ёлы Мо-ол, Сафауи,Шайбан ЖҰнібек) тарихы сЈз болады.

Шы-арма еолжазбасынан бірнеше нрсеалары еазір Лондон, Париж,Ташкент жҰне Санкт-Петербургтегі Шы-ыстану институтыны! еолжазба еорында трр. Одан Ызіндіні В.П.Юдин 1969 жылы орыс тіліне аударылып жариялады.

«Тарих – и - жҰпшақты!» біз Ышін аса еымбаттысы, оны! XV- XVI -асырларында-ы казае тайпаларына жеке тарау аранама-анымен, олар жайлы ма-луматтарды Шайбан жҰне Аштархан Ұулетінен шыеан хандар тарихын баяндайтын трстарынан табамыз. Мрнда ол бабасы мен Ұкесі, сондай-ае Јзі де кЈзімен кЈріп, ерла-ымен естіген біреатар тарихи еое-алар туралы айтады. Ол осымен де еызые SҰм ернды.

Тарих-и-жҰпшақты! авторы онда «Бесінші тайпа.Шайбандые хаеандар» атты тарауынан бастап Ұуелде Дешті еыпшаеа билік ер-анымен соынан Орта Азияны жаулап ал-ан Шайбан Ұулеті туралы жҰйелі баяндау-а тырысеан. Ұуелі ол Ұмір Темір Ұулетіне тажал бол-ан Жошы ханны! мрпа-ы Мрхаммед Шайбани ханны! (1451-1510) ататегін саралап шы-ады да, одан да брынырае XV -асырда Дешті жҰпшае даласында Јткен тарихи еое-аларды сЈз етуге ойысады.

Оны! айтуынша, Шайбан Ұулетінен шыеан ЖрмҰдік хан жас Ұбілхайырды (1412-1468) бала кезінен еамеорлы-ына алып, тҰлім-тҰрбие берген. Бірае Јсе келе Ұбілхайыр о-ан опасыздые жаса-ан со!, ЖрмҰдік Сан оны жазаламае боп 70 мы! -ана сарбазы бол-анымен, Ұбілхайыр хан майданда жеіске жетіп, ЖрмҰдікті Јлтїреді. 16 жасеа енді тол-ан Ұбілхайыр сЈйтїп 1430 жылы мемлекет тізгїнін еолына алады. Біраз уаеыттан со! Ұскер жиып, еалы! еолмен Ша-атай текті Махмуд жожа ханмен со-ысу-а аттанады.Тобыл Јзені жа-асында бол-ан еыр-ын со-ыста Ұбілхайыр та-ы да жеісті еанжы-асына байлайды. 1431 жылы

ол енді Хорезмді басып алмағанда болады. Ол кезде Хорезм үмір Темір Ұлетінің иелігінде болатын. Хорезмді де Ізіне олай саратқан ұбілхайыр бірте-бірте Мұуераннасп жұртына да сұнын садай бастайды. асыры 1461 жылы ол Самарқанға шабуыл жасап, елыбектің немере ызы Рабиға сұлтан Бегімге йленеді. Одан ол Сйіншік хан, КШкіншік хан, Асбұран атты перзенттер кйрген.

ұбілхайыр, сйтіп, Дешті жыпшаға саытып оралады. Сол тұста оған жалмағ ханы Темір тайшының 170 мың сарбазбен сонысу ниетімен келе жатқаны жайлы хабар жетеді. Кжкесене тібінде болған ұрыста ұбілхайыр жеілістің ащы дұмін татады.Ең жағсы Ұскер басылары Бахтияр сұлтан мен Ахмет сұлтан қаза табады. Ұбілхайыр енді Сығанағ самалына барып паналайды. Ұйтсе де ол жеілістің есесін Шу бойында қазағ хандығын сұрған Жұнібек пен Керейден алу йшін жорыға дайындалып жйргенде 1468 жылы кенеттен саытыс болады.

ұбілхайырдың жоғарыда аталғандардан басқа ШаСбұдағ, жожа Мұхаммед, Мұхаммед сұлтан, Наурыз Ахмед, шайх Хайдар, Санжар, шейх Ибрахим жўне кйінен туған Бабахан есімді перзенттері болған. **Тарих-и-жыпшағта** ұбілхайыр тағына оның ұлдарының йшінен шейх Хайдар отырғанымен, оның Ұлсіздеу, жуас болуына байланысты мемлекетті жнді басқара алмағаны айтылады.Соны пайдаланып Керей ханның ұрпағтарының бірі Мұрындыяхан ұбілхайыр иелігіне шабуыл жасайды.Бұл да кйіл аударарлығ ызығ дерек.

Шейх Хайдардан соң хан тағына ШаСбұдағ отырады.Оның тұсында Ұдеби, мұдени ймір біршама жанданған. парсы тілінен тйркі тіліне бірсаатар шығармалар аударылады.ШаСбұдағ та бірағ кйп ймір сйрмеген.Одан Мұхаммед сұлтан Шайбани жўне Махмуд БаСадур (1454-1504) атты екі ұл салады.,

Жалпы,ұбілхайыр болған соң Дешті жыпшак мемлекетінің ыюы сашып, божырай бастаған. Сол себепті де жас Мұхаммет Шайбани Ұуелде үмір Темір Ұлетінен Самарқанды билеп тұрған Ахмед сұлтанға

біраз уақыт ызымет етеді. ұйтсе де Үміріні! кҮп жылын соныспен Үткізген.1510 жылды! ысында ол ғазә ханы жасымна да шабуыл жасанан. жазаөтарды кҮп шынынна ұшыратқан ол Самарқанна ғайтып оралнанымен, сол жылы Мары тїбінде Иран шаһыны! Үскерімен болнанды шайғастан ғазә таған.

Тарих-и-жыпшағ жоғарыда айтылғандай, тек Шайбан Үулетіні! тарихын баяндаумен шектеліп ғалманан. Ол Шайбандарды ыныстырып, Орта Азия билігіні! тізгінін ғолына алнған Аштархан Үулетіні! де тыныстыршілігіне тоғталнған.

Аштархан тұрымдары ғндістанна барып ғлы моғол мемлекетін ғурған Мұхаммед Захир ад-Дин ұрпаөтарымен Ауғанстанны! солтїстігіндегі Мазари Шариф, Балх Үіріне таласып кескілескен соныс жїргізілген. Осы тартыста ғазә жасөтары Аштархандыөтар жағында болып, Бабыр Үулетіне ғарсы жорығға аттаныпты. Ол жайлы жоғамеұли жыпшағхан «**ұбд Үл-ұзиз хан** кҮшпелі Үзбектерді! барлығ Үскербасылары мен ғолбасшыларын шағырып ғурылтай Үткізді. МҮжіліс Үткізіп, бал ағғаннан со! бұл ғара керіке ғазә сұлтандарыны! ғатысуынсыз тойтарыс беру мїмкін емесігі белгілі болды. Шайғылар, бағадїрлер мен нағандар осы істі жїзеге асыру ішін ханмен бірге Ташкентке бет алды. ұзбектер, ғазөтар мен ғарағалпаөтар ілкен жиын откізді. Сол мҮжілістен со! бір лак (жїз мы!) атты Үскерімен ғазөтар Үзбектерге кҮмектесуге белін бекем бұды.

ұбд Үл – ұзиз хан ... Үзбек -ғазөтарды! екі лак атты Үкерімен ғератты бетке ала Жайхуннан Үтті де ,Шығанағ - ғули жҮне Ағша деген жерге жетіп шатыр тікті. Ханзада оларды шамамен бір лак атты Үскермен ғарсы алды.Екі ғолды! арасы іш ғурыөтай ғалғанда ол ғаладан жеті ғурығ жердегі Фатхабад атты ғыстағға келіп табан тіреді. Келесі кїні тїнде екі жағты! Үскерлері де барлау жасады. Содан со! та! ағғаннан кїн батқанна дейін сонысты – дейді. Соғынан осы ұрыста Үзбектер мен ғазөтарды! біріккен ғолы желіске жетіп, Үзбектер Балх Үлкесін

иемденеді. жыпшае хан осы со-ысеа бабасыны! да еатысеанын айта отырып, бұл оеи-аны жазу Істінде соны! естелігіне сійенгендігіне меігзейді.

Бұл жайт туралы айта келіп В.П.Юдин «**Тарих-и-жыпшае**» Жзіні! еррастырма бЛімінде еазаетар туралы бұрын Шайбандарды! айналасы жНіндегі деректерде еЛрінбеген немесе басеаша баяндал-ан наетылы ма-луматтар Берген. Шы-арманы! со!-ы тарауында-ы еазаетар туралы хабарлама Жзіні! сонылы-ымен, сілтеме дерек сипатында бол-анымен Лте ернды –деген.

Араб алфавитіне негізделген жазу жЎне термин

жасау мЎселесі

Терминдік жйе жазуы жол-а еойыл-ан, орфографиялые нормалары еалыптасеан тілдерді! Жскеле! дЎуіріне тЎн ербылыс. Шынында, жазуы жасалма-ан тілді! терминологиялые жйесі жетілмейді. жай тілді! тарихын аетарсаыз да осыны дЎлелдейді. «зіндік еалыптасу, даму кезе!дерімен ерекшеленетін езае тіліні! тарихынан да біз осындай процесті а!-арамыз. Ендеше терминология мЎселесін тйбегейлі еарастырмас бұрын, Ўуелі езае жазуыны! еалыптасу тарихын тексеріп ал-н жН.

СЖітіп, ео-ам Жмірінде жазуды! алатын орны ерекше. Ўлеумет тіршілігінлегі барлые Жрлеу, Жсу, ілгерілеу, сайып келгенде, жазу Жнерімен рштасып жатады. Ал жазуы жое ел, жары-ы жое йй тЎрізді. жара!-ылыеты! еасіретін сан -асыр тартеан талай рлт, талай ел жайы тарихтан мЎлім. жазае халеында бұрын еара таны-ан адамды хан кЛтеріп, кие тұтып, еастерлеген. Осыны! Жзінен халыеты! сауаттылыеты ауадай а!сап ейткенін кЛреміз. Ал -сауаттылые Жлшемі –жазу. Жазу тіл дамуыны!, сол тЎрізді тілді пайдаланушы адамдар еауымыны!, саналы Ўрекет нЎтижесі. Тілді! за!дылыетары мен ерекшеліктері жазу ареылы та!баланады. Ендеше тіл болма-ан жерде жазу болмайды. Тілді! жйелі кЛрінісі болып есептелетін жазу кенет кЛктен тйскен олжа емес, ол ео-ам Жміріні! даму

ерекшелігі алып келген елбек нәтижесі. мәдеріні іс-әрекеттерін сан-апыр бойы жадында саптап келген адамдар сауымы елбек нәтижесінде сатынасыды, Жара пікірлесу, аралас-сираласты жаға бір жетілген тірін ойлап таба бастайды. Ал-ашеыда олар кәрген, білгенін Әр силы таба, белгі, сурет тірінде тасға, а-ашеа, теріге тісіреді. Сәйтп таби-ат сирбылыстарыны Әр алуан кескіні тірінде табалан-ан белгілер біртіндеп мазмұн білдірерлік мәнге ие болады. Олай болса, тіл, жазу, елбек бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі байланысты дамып отырады.

Ал елбек дегеніміз, ел алдымен, сирал-сайманды керек етеді. Себебі адамды хайуандар ійірінен ажыратып алатын нәрсесі осы. Бұл да мұса мерзімді сажет ететін сирбылыс.

А-аш, тас, таба тісіруді негізгі объектісі бол-ан тәрізді. Осылайша біртіндеп адамзат са-азды ойлап табу-а дейін жеткен. жа-аз-а жеткен кезеі адамзат тарихындағы ілкен жеісті бірі ретінде ба-аланады. әйткені са-аз –жазу Жеріні дамуындағы сажетті Әрі жо-ар-ы сатыны бірі болып табылады.

жа-азды аресында жазу-сызу процесі дами баста-аны мәлім. Сол бір кезеінен бергі жердегі жалпы жазу тарихын сізіп шы-атын болса, жазудығылым тілімен айтсаанда, іш тір екенін білеміз.

- 1) Пикографилыс жазу, латынша пиктус -салын-ан сурет деген мағынаны білдіреді. Я-ни: «Заттар, іс-әрекетті я пікірді шартты табалар арсылы білдіруге бейімделген ертедегі сурет жазу». Бұл жазу ойды сәзбен емес, тек бейнелеу арсылы білдіреді.
- 2) Идеологиялыс жазу, ерекше идея- ой деген м-ымды білдіреді.
- 3) үріптік жазу -я-ни алфавиттік жазу. Бұл тілдегі дыбыстарды үріппен табалау-а бейімделген жазу, немесе «жйелі орын тәртбімен тізілген, белгілі бір жазба тілдегі үріптерді жиынтығы». үріптік жазу со-ам Жірінде кірт мәден Жгерістер үкелді. Тіпті мәдени Жрлеулерге себепші десек артыс бола соймас. Алфавит кәпшілікті тезірек хат танып, жылдамырае сауаттануына жол ашты.

Жұртшылығы: сауаттану арқылы алғашқыдан мақсаттарына жеделірек жетуіне қоғамның ілгері дамуына сеп болды.

Жазудың шығуы, пайда болу тарихынан берілген бұл азғана дерекпен үзірге шектеле тұрып, енді қазақ халқының мұдени үрлеуіне сеп болғандықтан жазу ілгілеріне ден қоймамыз.

Егер тарихқа жігінер болсақ, VI-VII ғасырлар арасында билік еткен Түрік қағанатының құрамындағы түркі тілдес тайпалардың жазу болғандықтан. Олар алғашқыда соңғы алфавитін пайдаланды. Бұл алфавит түркі тайпаларының жазу нұсқасы пайда болғандықтан бертініректегі кезеңдерде де (VII ғасырдың шамасы) қолданылды. Бұл Жамбыл қаласындағы музейде сақтаулы тұрған экспонат дәлел бола алады. Ондағы керамикаға жазылған жазу IX-X ғасырдағы соңғы жазуының ілгісі болып табылады.

Ал VII ғасырдың шамамен, алғашқы жартысында, осы соңғы жазуы негізінде түркі тайпаларының арасында жаңа жазу пайда болады. бұл болғандықтан 38 белгіден тұратын бұл жазу түркі тілдерінің фонетикалық ерекшелігін дәл міндеттеді. Және оның барынша қарапайым пайдалануға ыңғайлы екенін қолтаңғандықтан зерттеушілер (В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е. Малов т.б.) атап өткен болатын. Ең алғаш XVIII ғасырдың жиырмамыншы жылдарында Енисей бойынан осы жазу табылғандықтан жазу ілгісін Д.Мессершмидт пен И.Страленберг тапқан. Ал 1889 жылы Н.М. Ядринцев Орхон үзенінің жағасынан тағы бір жазу ілгісін тапты. Бұл алфавиттің кілтін ашқан дат ғалымы В.Томсен мен орыс түркологі В.В.Радлов. Кейін бұл жазу табылған жердің есіміне орай «Орхон-енисей жазуы» деп аталып, тарихқа енді.

Сөйтіп, XI- XII ғасырларда Орхон-енисей жазуын пайдаландықтан фактіні білмейміз. Оны алғашқы және мұны жазуы ыңғайлы етіп, кейін мұсылман дінін қабылдағандықтан түркі тайпаларының арасында араб жазуы істем бола бастайды.

ўрине бул жазу Ылгілеріні! сәй-сәйсысы да сәлы! кҗпшілікті! сәжетін
Лтей алма-ан, ат тҗбеліндей аз -ана билеуші топты! игілігіне -ана
жара-аны мҗлім.

жазае жерінде мҗ-ыр-найман җліппесі бол-ан дегенді айтушылар да
бар (VI-VII -). Бул жайында җреилы пікір бол-ан. Біреулер мҗны
орхонны! җзгертілген тірі деп, енді бірі араб җліппесінен жасал-ан
дейді. °шінші бір пікір желісі Орхон дегеніміз де, мҗ-ыр дегеніміз де
тїбінде арамей жазуына барып тіреледі дегенге саяды.

Жазу – адамзат сәуымы тапсан мҗдени мїлікті! е!
асылдарыны! бірі. Жазу җліппеге (алфавитке) тҗуелді. Мҗдени
җрлеуге себепші бол-ан жазуды! негізі алфавит деп танитын болсае,
җліппені асан даналысты! туындысы деп сәрауымыз керек.

Тїркі тїлдеріні! дамуында-ы е! жа!а дҗуїр

Бул дҗуїр тїркі тїліні! ёлы жазан тҗ!керісінен кейінгі кезе!ін сәмтиды.
Оны! басеа дҗуїрлерден айырмашылы-ы сол - бул дҗуїрде жа!а
тїлдер пайда болмайды, бір тїл екінші бір тїлден бҗлініп те шыепайды.
Бірае бул дҗуїрде җуелде сәлыптасан тїлдер коммуникативті сызметі
жа-ынан дамып, стильдік жа-ынан сараланып, шы!дала тїседі. Тїркі
тїлдеріні! стильдік тармастары патшалые Ресей кезінде сәлыптаса
баста-ан болатын.Мысалы, 1870 жылы Ташкенттен «Тїркістан
уалаяты газеті», 1912 жылы Орынбордан «жазае», Омбы сәласынан
«Дала уалаяты газеті» жарые кҗреді де сәзае тїліні! публицистикалые
стиліні! пайда болуына, дамуына жа-дай жасады. Ал жазан тҗ!керісінен
кейін сәзае тїлінде онда-ан газет-журналдар шы-ып, сәзае
публицистикалые стиліні! дамуына толые мїмкіндік берді. Кей стильдік
тармастарды! жа!адан пайда бол-анды-ын да жасыру-а болмайды
Мысалы, сәзае тїліні! тҗл -ылыми стилі Ыстіміздегі -асырды! 30-40
жылдары сәлыптасты. ўрине, жазан тҗ!керісіне дейін тарих, география

пўніне байланысты ылыми ебектер пайда бола бастады. Мысал ретінде Ш.Уўлихановты, жадыр-али Жалайриды ебектерін кўсетуге болады. Бірае Ш.Уўлихановты саяхаттары да, Ұдебиет пен тарихеа байланысты ебектері де орыс тілінде жарые кўрген. жадыр-алиды «Жами ат-тауарихы» ескі ша-атай Ұдеби тіл ілгісінде жазыл-ан.Бұл сияеты жа-дай Јзбек, тїркімен, т.б. тїркі тілдеріні «Јмірінде» де байсалды.

Фонетикада-ы Јзгерістер. Тїркі тілдеріні јазан тїкерісінен кейінгі дыбыс жїйесіндегі Јзгерістер: а) орыс тіліні Ұсерімен жаа дыбыстарды сабылдау, Ұ) емелелік принциптерді тїбегейлі Јзгеруі негізінде болды. Бірае дыбыстые Јзгерістер бір дыбысты екіншісіні орнына еолдану есебінен дамымай, саита дыбыстарды тїркесу мїмкіндігіні жетілуі жўне жаа дыбыстар сабылдау есебінен Јсе тїсті. Мысалы, кеес дўуірінде еыр-ыз тіліне **ф,в,ж,ц** дыбыстары енсе, еазае тіліне **ф,в,ч,ц,х,э** дыбыстары сабылданды.Бұл дыбыстар орыс тілінен енген кўптеген интернационалдые сЈздерді жетегімен келіп орныеты. Дыбыстые жа-ынан тїркі тілдеріні барлы-ы бірдей дегейде дамыма-аны да а-арылады. Мысалы, Тува тіліне тїкерістен кейінгі дўуірте **в,ф,ц** дыбыстары, тїркімен тіліне **в,ф,с,з,ц** дыбыстары, башерт тіліне **ч,в,ц**, чуваш тіліне **б,г,д,ж,з,ф,ц** дыбыстары еосыл-ан. Сонымен бірге тілдерді дыбыс жїйесі тек сан жа-ынан -ана Јзгеріп еоймастан, тїркесу сабілеті жа-ынан да, еызметі жа-ынан да ілкен Јзгеріске тїсті. Мысалы,сазае тіліні байыр-ы сЈздерінде **ств, скв, зд, зц, кс, см, нт** дыбыстарыны тїркесі кездеспесе еазір: Москва, вексель, вахмистр, висмут, гастроном, диктант сияеты кірме сЈздер молынан ршырасады. Ал, сЈз соында еолданылмайтын г дыбысы геолог, технолог, герцог сияеты Јзге тілден ауыссан сЈздерде, д дыбысы фонд, наряд, поезд сияеты ауыс-тїйіспен келген сЈздерде еолданылатын болды. Бұл сияеты ербылыс Јзге тїркі тілдерінен де Јз орнын таеан. Орыс тіліні ыепалы негізінен тїркі тілдеріні барлы-ында

да сJз басы (жалғы буындар) екі дауыссыздан басталмайды деген заңдылығына езірде елеулі Jзгеріс енді.

Дауыссыз дыбыстардағы Jзгеріс барлығы тіркі тілдерінде аяғталып біткен процесс деуге болмайды. Бұған мысал ретінде Jзбек тіліндегі орыс тілінен енген **ф,х** дыбыстарын алуға болады. өзбек тіліндегі **ф** дыбысы бұрыннан бар болатын. Араб-парсы тілінен енген кJптеген сJздерде **ф** дыбысы еолданылады, бірақ ауызекі, сJйлеу тіліндегі дыбысталуында **ф** дыбысы **п** -ға жуық айтылатын: *Фатима* –Патима, *фарғ* -парғ, *фағат*-пағат, *Фарғана* -Пўрғана т.б. Араб тілінің емле заңдылықтарын жағсы білетін сауаты жоғары, кJзі ашық адамдар ғана бұл сJздерді дұрыс айта білетін. Ал езір орыс тілінен кJптеген сJздердің енуімен байланысты **ф** дыбысы орыс орфоэпиясы негізінде оп-оғай айтыла береді.

Сондай-ақ **х** дыбысы Jзбек алфавитінен бұрыннан орын алып келе жатқан дыбыс. Бірақ орыс тілінен енген **х** дыбысы жасалу орны жағыннан мїлде ешауланып тұрады. Орыс тіліндегі **х** дыбысы тіл арты болса, Jзбек тіліндегі **х** кJмей дыбысына жағын.Бұл дыбыс та орыс тілінен енген сJздердің Ёсерінен барып дұрыс айтыла бастаған.

Лексикадағы Jзгерістер. жазаі тJкерісінен кейінгі тіркі тілдерінің Jзгеріске мшырау ірдісі оның лексикасындағы Jзгерістерден анық байғалды. Жаға еоғамдық формация, мЁдени -эканомикалық еарым-еатынастар, Jмірлік Ёлеуметтік жағалығтар бұрын-соғды болмағын жаға тісініктерді, жаға мғымдарды «Jмірге Ёкелді». Кезінде олардың кJбісінің-ақ (тіркі) тілде де болмасын атауы боларлық сJздер жоғтығ еасы болатын. Міне, осындай Jміршеғ талаптан тұған зЁрулікті еанағаттандырудығ екі тірлі жолы бар болатын. СJнығ бірі Ёр тілдің Jзінің ішкі заңдылықтарына сJйене отырып, жаға сJздер жасауда да, екіншісі- басқа тілдерде Ёзір тұрған сJздерді еабылдау.

Тілдің ішкі мїкіншіліктері Jте мол жЁне ол -тілдердің дамуында жетекші роль атсағғандығы белгілі. а) сол ішкі мїкіншіліктерге арақ

сйей отырып, бұрыннанбар байыр-ы сJздерді жаа ма-ынада еолданылуы; Ұ) сJз ма-ынасыны кеіеюі мен тарылуы; б) сJз тудырушы жұрнастарды еолданылу аясыны артуы; в) басаа тілдерден сJз аударып алу сияеты тҰсілдер - тілді ішкі мкіндіктеріне сарса пайдалануды бір кJзі.

Байыр-ы сJздерді жаа ы-айда еолданыл-анын да Ұуелгі ма-ынасыны шеберін кеіейте тісетіні – ежелден келе жатсан тіл задылы-ы. јазан тҰкерісінен кейін бұл Ұдісті тиімді пайдалану-а кеі жол ашылды. Себебі, бұрын сJлеу тілінде -ана еолданылатын сJздер эканомиканы, мҰдениет пен -ылымны т.б. сарыштап ілгерілеуімен байланысты басаа сJздер стильдік ма-ына-а ие болып, жаппай еолданыла бастады. Мысалы, а-а сJзі бұрын а-айынды, туысан ер адамдарды жасы ілкеніне байланысты еолданылса, еазір а-а лейтенант, а-а -ылыми сызметкер дегенде зҰредейде туысанды ма-ына жоє, оларды тек дҰрежені білдіретін ма-ыналые реік сана бар. Кіші сJзі де осы-ан сҰйкес: кіші -ылыми кызметкер, кіші лейтенант дегенде де сондай дҰрежені білдіру мҰні бар. Ұзербайжан тіліндегі намус сJзі бұрын орысты «честь» сJзімен ма-ыналас болса, гражданская доблесть» ма-ынасында да, долдурмаг сJзі бір нҰрсені ішін толтыру ма-ынасын білдірсе, еазір планы долдурмаг –жоспарды орындау ма-ынасында да еолданылады. СJздерді осындай жолмен Jз ма-ынасын кеіейтіп, жаа ма-ына-а ие болуы басаа тіркі тілдерінде де кездесетін задылыє.

Кейбір сJздер Jзіні бұрын-ы білдіретін ма-ынасынан еол ізіп, мілде жаа ма-ынада еолданыла бастады. Мысалы, беташар дҰстір бойынша Ұдет-ұрыпса байланысты тойларда -ана еолданылатын сJ болатын. јазір бұл сJздер орысты «предиславие, введение сJздерімен мҰндес ы-айда іске асып жір. Міше сJзі Ұуелде дене бJліктері атауымен байланысты салыптассан сJз болса, еазір белгілі

бір рйымны! еұрамына кірген адамды да «міше» деп айту дўстірге айналды.

СҰзбе-сҰз (калька) аударып алу да жа!а сҰздер жасауды! тўс!лі ретінде лексиканы байыта тїсуді! бір кезіне айналып отыр. Бірае аударма ареылы сҰ жасауды! барлые кезде де сўтті шы-а бермейтіні бар. Солай бола тұрса да јазан тҰнкерісінен кейінгі жерде аударып алу жолмен кҰптеген сҰздер туындап, еазірде еїнделікті тілімізде ұтымды еолданылып жір. Мысалы; еазае тілінде: кҰрермен (зритель), оеырман (читатель), туынды (произведение), е!беккїн (тудодень), еолжазба (рукопись), кҰк базар (зелїнный рынок) т.б. ұзбек тілінде болалар бо-часи (детсад), учбурчак (треугольник), арлашма (смесь), еултие (залив), келишик (падеж), тенглама (уравнение) т.б.

јосымшаларды! еызмет аясыны! ке!еюі ареылы да жа!а сҰздер жасалып, лексика еұрамыны! байи тїскендігі байсалады. Мысалы, тілші сҰзі мамандые иесін білдіреді. –Шы-ші еосымшасыны! мамандыеты білдіруі тҰ!керістен кейінгі кезде –ана «дїниеге келген» ўдіс ретінде танылып отыр. Дўл осы сияеты жолдармен жасал-ан сҰздерді! еатары јзге тїркі тілдерінде де кҰптеп кездеседі.

ТҰ!керістен кейінгі дўуірде лексика саласыны! дамуында-ы ілкен бір арна – орыс тілінен не орыс тілі ареылы басеа тілдерден сҰз алу болды. Лексика еорына басеа тілдерден сҰз еабылдау барлые тїркі тілдерінде бір де!гейде бол-ан жое. Мысалы, јзбек, татар, башеұрт т.б. тілдерде 20 -жылдарды! ішінде орыс тілінен саналы тїрде еашеалаеау, араб-парсы сҰздерін кҰбірек еолдану-а бой ұру байсалды. Тіпті, инелоб (јзбек), тҰ!керіс (еазае) сияеты интернационалдые сҰздерді! јзін аударып еолдан-анына кҰп бол-ан. Бірае тарих јзіні! ілгері басу жолында кезектескен осындай уасытша кедергілерді игере отырып, тілдерді! даму барысында дұрыс ба-ыт сілтейді. јазір орыс тілі тїркі халыетарыны! ұлтаралые тіліне айналып отыр.

Орыс ғалымдарының түркітануға байланысты зерттеулері

Шығыстану ғылымының жаңа белеске көтерілуі І Петрдің қызметімен тікелей байланысты. Ресейдің келешегі Шығыспен тығыз байланысты екендігіне оның көзі жеткен. Сондықтан ол орыс қазақтарының Сібірдегі басып алған жерлеріне тұрақты орналасуына жағдай жасап, Орта Азияға ену жолын іздей бастады. 1700 жылы 18 маусымда Тобылға қытай, монғол тілдерін үйрену үшін үш адам жіберу туралы Сібір митрополитінің бастығына І Петр жарлық, шығарады. А.Н.Кононов осы күнді отандық шығыстану пәнінің дүниеге келген мерзімі деп есептейді.

І Петр шығыстануды дамыту жолындағы өз мақсатын орындау үшін нақтылы шаралар қабылдайды. Мысалы, 1707 жылы Илларион Лежайский басқарған діни миссия Монғолияға, 1714 жылы Қытайға сапар шегеді. Ал 1719 жылы капитан Измаилов Қытайға орыс елшісі болып келеді. 1728 жылы граф Савве Владиславич Рагузинскийдің елші болып тұрған кезінде Қытайлармен Кяхты келісімі жасалады да, орыс-қытай шекарасы анықталады. Келісім бойынша Пекинде орыстың тұрақты өкілі тұратын болды. Себебі миссия мүшелерінің көбі Ресейде ашылған университеттің шығыс факультетінде жемісті қызмет етті.

І Петр тек Сібір мен Қиыр шығысқа ғана көз тігіп қоймай, Орта Азия мен Үндістанға да көз салды, олардың тілін, тарихын жете үйренуге әрекет етті. Мысалы, 1722 жылғы І Петрдің Иранға жасаған жорығы кезінде Бұлғар қаласының қираған орнын көріп, ол татар, армян тілінде жазылған ескерткіштерді орысшаға аударуды тапсырған. Бірақ І Петрдің бұл аудандағы жеңісі ұзаққа бармады. Ал Каспий, Арал жағалауларындағы жағдай басқаша болды.

1696 жылы С.Е.Ремезовке Сібірдің картасын жасау тапсырылған болатын. Ол атласты 1698 жылы бітіріп, Петербургке алып келеді. Атласта 1697 жылы сызылған Орта Азия картасы да бар. Ол өзіне дейінгі карталардан дәлдігімен ерекшеленеді. Онда бірінші рет Каспий мен Арал екіге бөлініп көрсетілген.

Сонымен бірге Тәуке ханның ордасы туралы да нақтылы деректер жиналады. Бұл кез – Бұқара мен Хиуа хандықтары да әлсіреп, іштей тақ үшін күрес күшейе түскен дәуір еді. Олар орыстарға бағынышты бола бастайды. 1700 жылы Хиуа ханы Шах Ниязға, 1703 жылы Бұқара ханы Араб Мұхамедке орыстарға бодан (подданство) делінген мақтау қағазы тапсырылады. І Петр осы жағдайды пайдалану және Үндістанға жол ашу мақсатымен 1714 жылы Александр Бекович Черкесский (түріктерше Дәулет-Керей) бастаған экспедиция Каспий бойына жіберіледі. Олар Каспийдің Маңғыстау жағын, Әмударияның төменгі ағысын аралап, 1715 жылы Астраханға оралады. 1716 жылы жаңа мақсаттармен Хиуаға аттанады. Бірақ Хиуа ханы Бековичтің отрядын алдап, қырып салады.

Бековичтің экспедициясы сәтсіз аяқталса да, шығыстану тарихында өз ізін қалдырды. Экспедиция құрамында швед, неміс тұтқындары да болатын. Хиуа ханы оларды кейін тұтқыннан босатып жібереді. Швед офицері Филипп Иоһанн Страленберг осы тұтқындардың сөзіне негіздеп, Каспий мен Арал төңірегiнiң картасын сызып алады да, оны өз еліне барған соң неміс тілінде жазылған "Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлігі" деген кітабына енгізеді.

І Петр заманынан Түркия тарихына, тілі мен әлеуметтік құрылысына қызығу басталды. Түркі тілін үйрену үшін әр жерлерде жас мамандар даярлау керек еді. Ресейде түрік тілін білетіндердің болуы бұл жұмыстың орындалу мүмкіндігін туғызады. І Петр бұйрығымен 1716 жылы 18 қаңтардағы Сенаттың жарлығында түркі, парсы, араб тілдерін үйрену үшін 5 адам таңдап алынады. 1724 жылы Константинопольге түркі тілін үйрену үшін 4 адам жіберілді. І Петрдің түркі елдері бойынша кеңесшісі, Молдаваның бұрынғы билеушісі Дмитрий Кантемир болған (1673—1723). Ол Ресейде бірінші рет араб әрпінің баспаханасын ұйымдастырады.

І Петр дәуірінде шығыстану мәселелеріне байланысты көптеген ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып отырды. Мысалы, Кавказға және Еділ бойларына дәрігер Готлив Швер бастап шыққан экспедиция (1717—1720) тек медициналық зерттеулер ғана жүргізіп қоймай, жергілікті халықтың тарихы мен этнография, фольклоры мен тілін де зерттеген. Батыс Сібір, Даурия мен

Монғолияға барған екінші экспедицияны Д.Ф.Мессершмидт басқарған. Оның экспедициясы мол табыстармен оралды. Қолжазба күйінде сақталған материал ішінде немісше-татарша, татарша-немісше сөздік бар. Мессершмидтке орыс әскери тұтқынында жүріп, Сібірді көп аралаған швед армиясының капитаны Филипп Иоһанн (Табберт) Страленберг көп жәрдем берді. Оның "Новое географическое описание Великой Татари... (карта)" және "Северная и восточная часть Европы" деген екі еңбегі есімін кеңінен таратты. Страленберг шығыс Еуропа мен солтүстік Азияда тек татарлар ғана емес, басқа халықтардың да тұратындығы жөнінде мәлімет беріп, 32 түркі тілін салыстырған кесте жасаған және руникалық жазба ескерткіштері туралы алғаш рет жариялаған.

Академик Н.А.Кононовтың мәліметі бойынша түркі тілдерін зерттеп, материалдар жинағандар қатарында В.Н.Татищев, Г.Гмелин, Г.Ф.Миллер, И.Э.Фишер, С.П.Паллас, т.б. көптеген ғалымдар бар. Олардың кейбіреулерін ғана атап өтеміз.

Василий Никитич Татищев (1686—1750) Ресейлік мемлекет қайраткері, тарихшы. Оның бастамасымен Сібір халықтарының тілі бойынша мағлұмат жинала бастайды. Самарада татарша-қалмақша-орысша мектеп ашады. Отандық түркі-таным тарихында оның есімі 1793 жылы жарық көрген "Лексикон Российский исторический, географический, политический и гражданский" (I-II-III бөлім) деген еңбегімен белгілі.

Жалпы, Сібір тарихын және онда тұратын түркі тілдес халықтар жайын жетік білетін ғалымдардың бірі — **Г.Ф.Миллер** (1705-1783). 1733-1743 жылдар аралығында Сібір мен Камчаткада болып, ол туралы көптеген материалдар жинап, жұмысының қорытындысы ретінде 1750 жылы "Описания Сибирского царства и всех происшедших в нем дел" деген үлкен еңбегін аяқтады. Жұмыс өте көлемді болғандықтан И.Э.Фишер қысқартып, 1768 жылы неміс, 1774 жылы орыс тілінде "Сібір тарихы" деген атпен басып шығарады. Г.Ф.Миллер пайдаланған көп материалдар қазір жоғалып кеткендіктен, "Сібір тарихы" мамандар үшін бірден-бір қолтума еңбек болып саналса, тілшілер үшін кітапта кездесетін көптеген топонимдер, адам аттары таптырмайтын материал болып

саналады. Ол құрастырған салыстырма сөздіктің қолжазбасында түркі тілдерінен де материалдар бар.

Астрахан экспедициясын басқарып барған профессор С.Г.Гмелин табиғат пәндерін зерттеуші бола тұрса да, түркі тілдері бойынша материалдар жинаған.

Түркі тілдерінің XVIII ғасырдан кейінгі дәуірде жіті зерттеле бастауын дәлелдейтін көптеген қолжазбалар мен материалдар сақталған. Мәселен, В.Н.Татищев ұйымдастырған Орынбордағы татар-калмақ мектебінде жасалынған "Российско-татарско-калмыцкий словарь" деп аталатын (қолжазба күйінде 866 бет) сөздікке Орынбор, Астрахан, Қазан губернияларында тұратын халықтардың тарихын, тілін, экономикасын жетік білген ғалым П.И.Рычков (1712—1777) жетекшілік етті. Бұл сөздіктің татарша бөлімін жазуға сол мектептің оқушысы ахун Махмуд Абдурахманов тікелей қатысады.

Ресей Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қоры мен жеке түркі тілдес республикалардағы ғылыми кітапханалардан осы тәрізді бірнеше қолжазба сөздіктерді кездестіруге болады. Сондай қолжазбаның бірі — "Наука языку тюркскому и русскому" (авторы белгісіз). Сөздікте 300-ге жақын сөз берілген. Көптеген сөздік В.Н.Татищев құрастырған сөз жинау анкетасына жауап ретінде жазылған. Сондай сөздіктің бірі — К.А.Кондратович (1703—1790 жылдар шамасында) жазған орысша-татарша, чувашша-орысша, сөздіктер. Бірақ олардың кейінгі тағдыры белгісіз.

Анкетамен байланысты жазылған сөздіктер: 1) Русско-татарско-чувашско-мордавский лексикон; 2) Русско-бухарско-татарский словарик; 3) Феодр Холодищев көшірген русско-татарский словарик; 4) Русско-татарско-чегодайско (чагатайский — Ә.Қ., М.О.) персидско-турско-кабардино-кудацинско-аварский словарь, т.б. Осы дәуірлерде Матвей Котельниковтың "Русско-татарский разговорники" деген еңбегін, сондай-ақ Х.Р.Бакмейстердің, П.С.Палластың түркі тілдері бойынша жинаған құнды материалдарын атап өтуге болады. Қазіргі кезде бұл материалдардың көбісі Ресей Ғылым академиясының Санкт-Петербург бөліміндегі Аделунг архивінде сақтаулы. Олар - түркі тілдерінің тарихы үшін маңызы зор материалдар. Мәселен,

Аделунг архивіндегі 1774 жылы жасалған 1600 сөзден тұратын орысша-қазақша қолжазба сөздіктің қазақ тілінің бұдан 200 жыл бұрынғы жағдайынан мәлімет беретіндігі айтпаса да түсінікті.

Санкт-Петербургтегі Шығыстану институтының қолжазба қорында *Орысша-түркіше сөздік* (30000 сөз), *Русско-татарский словарь*, *Калмыцко-армянско-персидско-татарский словарь*, *Тюркско-персидско-армянско-кишьюцко-грузинский вокабуляр* и *разговорник*, т.б. еңбектер сақтаулы. Сондай-ақ Н.И.Лобачевский атындағы Қазан университетінің ғылыми кітапханасында Қалмақша-орысша сөздік (авторы белгісіз) және бірнеше түркі тілдерінің фольклорлық материалдары бар. Тарту университетінің кітапханасында да *турско-русско-латынский лексикон*, *Астраханның өлкетану музейінде латыно-турский словарь*, т.б. сақғаулы. Бұлардың бәрі де түркі халықтарының өткендегі тарихы мен тіліне тікелей қатысты материалдар.

Ресейде шығыстану пәні XIX ғасырда негізінен академ құрамы мен жоғары оқу орындарында дамыды. Жетекші қызметті академия атқарды. 1803 жылдың 25 шілдесінде жарияланған Ғылым академиясының жаңа регламентінде шығыстану жөнінде сөз болмаса да, академияның басшылары шығыс халықтарының тілін зерттеу үшін неміс ғалымы Генрих Юлиус Клапрот (1783—1835) пен атақты монғолтанушы және тибеттанушы Я.И.Шмидті (1779—1847) шақырады.

Генрих Юлиус Клапрот Берлиндегі атақты химик Мартин Клапроттың семьясында дүниеге келген, ол жоғары білімді Галле қаласындағы университеттен алған (1801—1809 жж.) еді. Ол 1804 жылы академияның шақыруымен Санкт-Петербургке келіп, шығыс тілдері бойынша адъюнкт болып орналасады да, 1807 жылы 11 наурызда экстраординарлы академик болып сайланады. Клапрот Ресейде өте аз болғанымен (бар-жоғы 7 жыл), экспедицияларға қатысып, Сібір мен Кавказды аралауға мүмкіндік алады. 1805 жылы бір топ ғалымдармен бірге Ю.А.Головкин бастаған орыс елшілігіне қатысып, Қытайға аттанады. Бірақ Урги қаласынан Иркутскіге қайтуға мәжбүр болады. Қайтар жолында Шығыс Сібірдің оңтүстік аудандарында тұратын

халықтардың тілін, этнография, географиялық жағдайын үйреніп, ол туралы материалдар жинайды. Ал 1807—1808 жылдары солтүстік Кавказ бен Грузияда тұратын адыгей, абхаз, кабардин, карашай, балкар, осетин, тау грузиядері сияқты халықтардың тілі мен этнографиясы бойынша көптеген материалдар жариялайды. Клапрот башқұрт, қазақ, қырғыз, якут, т.б. халықтардың тілі мен этнографиясы бойынша да көп материалдар жариялаған ғалым. Ол сондай-ақ көне түркі жазу ескерткіштері "Бабурнама" мен "Кодекс куманикусты" да зерттеген. Жоғарыдағы аты аталған еңбектер Клапроттың жетік маман екендігін білдіреді. Бірақ ол 1811 жылы Берлинге, іс сапарға кетеді де, Ресейге қайтып оралмайды. Жинаған елерін өзімен бірге ала кетіп, олардың бәрін шетелдерде астырады. Ол өзіне міндеттелген үлкен сенімді ақтамай, академия атына сөз келтіргендігі үшін Мәжілістің қарарымен 817 жылы академия құрамынан шығарылады.

Шығыстану ілімі бойынша бірінші корреспондент мүше болып сайланған орыс ғалымы Ғ.И.Спасский болатын. Ол 803 жылы үлкен инженері ретінде Сібірде өткізген жылдарында барлық бос уақытын Сібір тарихын зерттеуге арнайды. 2 жыл түрлі қызмет атқарған оның түркітаным тарихында Древности Сибири" деген еңбегімен және бірнеше мақалаларымен аты қалған. Ғ.И.Спасский 1818-1824 жылдары "Сибирский вестник" және 1825-1827 жылдары "Азиатский вестник" журналдарын шығарады. 1835 жылы Қырымға барып, Қаратеңіз жағалауын зерттейді. Бұл екі журналда да түркі халықтарының тарихы, этнографиясы және тіліне байланысты көптеген материалдар жарық көрді.

I Петр заманындағы ғылым саласындағы бетбұрысқа байланысғы XIX ғасырдың басындағы үлкен оқиғалардың біріне С.С.Уваровтың "Проект Азиатской академии" (1810) деген жобасы жатады. **С.С.Уваров** (1786-1855) - Ресейдегі атақты, бірақ реакцияшыл көзқарастағы адамдардың бірі. Жоба жазылған кезде ол дипломат болып істеген, одан кейінгі жылдарда (1811 жылдан бастап) Петербург оқу округының бастығы, академияның президенті, Халық ағарту министрі қызметін атқарған. Уваровтың жобасы академия Азия

халықтарының тілі мен әдебиетін үйрететін оқу орны ретінде ашылып, білімдар Еуропа мен жұмбақ сыры мол Азия аралығын жақындастыратын көпір болуы керек деп таниды. Жобаның бірінші бөлімінде жалпы Шығыстың дүниежүзілік мәдениеттің бесігі екендігі туралы сөз болады да, екінші бөлімі Азия тілдері (оның ішінде түркі тілдері де бар) мен әдебиетіне арналған. С.С.Уваровтың бұл жобасын сол кездегі Ресей жағдайында іс жүзіне асыру мүмкін болмады.

С.С.Уваров академияның президенті болып тұрған кезінде академияны басқару комитетіне хат жолдап, оның Кунсткамерасы жанынан медальдар, қолжазбалар және шығыс кітаптары сақталатын бөлімше ашып, оны Шығыс кабинеті деп атап, оған академик Х.Д.Френді басшы етіп тағайындауды ұсынған болатын. Осы хаттың негізінде Ресейде Шығысты зерттейтін бірінші ғылыми мекеме — Азия музейі 1818 жылы 11 қарашада дүниеге келеді.

Ресейде "Азия музейінің" дүниеге келуі бірнеше университеттер мен гимназияларда шығыс факультеттері мен бөлімшелерінің ашылуына негіз болады. Азия музейінің қалыптасып, байи түсуі патша өкіметінің Орта Азия мен Кавказ халықтарымен қарым-қатынасына да байланысты болады. Мәселен, Жоңғарлардың үздіксіз шабуылы (бұның ең күшейген тұсы 1723 жылы "Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама" деп аталатын кезеңі) қазақ халқын қатты қинал-дырады. 1731 жылы 10 қазанда Кіші жүз ханы Әбілқайыр, Орта жүз батыры Бөгенбай және оның туысы Есет пен Кіші жүздің бірнеше руларының өкілдері (барлығы 27 старшина) Ресейге адал екендігіне ант береді. 1731 жылдың желтоқсанынан бастап Орта жүздің ханы Абылай ұзақ уақыт Ресейге қосыла алмай, тек 1849 жылы ғана Ресейдің азаматы деп жарияланды. Енді Ресейге Қазақстан арқылы Қытай мен Үндістанға жол ашылады. Сондықтан Ресей осы халықтардың тілін, этникалық құрылымы мен этнографиясын, әдебиеті мен тарихын жете білуге әрекет етті. Осы жағдайларға байланысты Азия музейінің ғылыми маңызы арта түседі.

Азия музейінің бірінші директоры болып тағайындалған академик **Христиан Данилович Френ** (1782—1851) — шығыс тілдерін, түркі халықтарының тарихын зерттеуші Әбілғазының шығармаларын алғаш жариялап, музейде

сақталған түркі тілдеріндегі қолжазбалар мен нумизматикалық материалдарды тәртіпке келтіріп, түсіндірме беру арқылы түркітануға үлес қосқан ғалым. Азия музейінде одан кейінгі кездерде Б.А.Дорн (1842-1881), В.В.Розен (1881-1882), В.В.Радлов (1885-1890), К.Г.Залеман (1890—1916), т.б. директор болып қызмет етті.

XIX ғасырдың ортасындағы түркітанымдық зерттеулердің ішіндегі ең құндысы Оттон Николаевич Бетлингтің якут тіліне арналған еңбегі болып саналады.

О.Н.Бетлинг 1815 жылы 30 мамырда Санкт-Петербургте дүниеге келген. 1904 жылы 19 наурызда Лейпцигте қайтыс болған. 1842 жылдан академик (санскрит бойынша). Түркітаным тарихында аты қалған осы еңбегін ол якут тілінің материалдарын өзі экспедицияға шығып жинаған емес. Оны 1842-1845 жылдары Сібірге экспедицияға барған академик А.Ф.Миддендорф жинап қайтады. Осы материалдарды өңдеуге алған О.Н. Бетлинг якут тілін жетік білген А.Я.Уворовскийдің жәрдемімен тамаша еңбек жазып шығады.

XIX ғасырдағы түркітаным тарихында белгілі із қалдырған Санкт-Петербург академиясының құрметті мүшесі (1890 ж.) — **В.В.Вельяминов-Зернов** (1830—1904). Ол түркология тарихында төрт бөлімнен тұратын "Исследование о Касимовских царях и царевичах" (1863—1887), "Словарь джагатайско-турецкий" (1868—1869), т.б. құнды еңбектерімен танымал.

Харьков университетінде Ресейде бірінші болып шығыс тілдері бойынша кафедра ашылып, онда ең алғаш Иван Боғданович Барендт лекция оқыған еді. Ол қайтыс болғаннан кейін (1805 жылы), 1830 жылдан бастап **Б.А.Дорн** (кейін атақты академик) араб, парсы, санскрит, түрік, көне еврей тілдерінен лекция оқиды. Ал 1835 жылы Б.А.Дорнның Петербургке ауысуына байланысты шығыс тілдерінен лекция оқу тағы да тоқтатылады. Бұл тәрізді игілікті іс тек Қазан төңкерісінен кейін ғана қайтадан қолға алынды.

Қазан университетінде шығыс тілдерінен 1807 жылдан бастап (Қазан университеті 1805 жылы 14 ақпанда ашылған) **Х.Д.Френ** лекция оқи бастайды. 1815 жылы ол Қазан университетінің тарих-филология факультетінің деканы

қызметін атқарды. Осы университеттің Жарғысы бойынша шығыстану тобында татар тілінен басқа араб, парсы, монғол, қытай тілдерінен де сабақ берілуі керек еді. Френ негізінен араб, парсы тілдерінен сабақ бере жүре, татар тілі бойынша да өз білімін өзінің көмекшісі, кафедрадағы татар тілін оқытушы (1812жылдан) **Ибрагим Хальфиннің** көмегімен жетілдіре түседі. Френ мен Хальфин (1810 жылы) бірігіп татар тілінен оқулық жазады, бірақ ол жарық көрмей, қолжазба күйінде қалып қояды. 1812 жылдан бастап Қазан университетінде бірінші рет татар тілінен Ибрагим Хальфиннің өзі сабақ бере бастайды. 1823 жылғы шығыс тілдері бойынша адъюнкт болып сайланады. Оның бізге жеткен еңбектері — "Конспект татарского языка..." (1826 жылы 15 ақпанда қысқа түрінде кейінірек баспа бетін көрген) және "Азбука и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения" (1809).

1826 жылдан бастап Қазан университетінде араб, парсы тілдерінен **Казем-Бек** (Мырза Мұхаммед-Әли Касым-оғлы) лекция оқи бастайды. Казем-Бек 1802 жылы туған, ұлты — әзірбайжан. Әкесі Қажы Мұхаммед Казем-Бек мұсылманша сауатты адам болған. Ол 1807—1820 жылдары Дербентте шейх ул-ислам болып қызмет еткен. 1911жылы Александр Казем-Бек (христиан дінін қабылдағаннан кейін Александр Касимович Казембек) Дербентке келіп, мұсылманша сауат ашады. Казем-Бек алғашқы ғылыми еңбегін 1819 жылы жазады да, оны "Араб тілі грамматикасы бойынша үлгілер" деп атайды. 1820 жылы Казем-Бектің өмірінде үлкен бір оқиға болады. Патша үкіметінің әскери соты оның әкесін жала жабылған арызға негіздеп, Астраханға жер аударады. 1821 жылы ол әкесінің артынан Астраханға келіп христиан дінін қабылдайды. Казем-Бек христиан дінін қабылдағаннан соң, өз атына Александр деген ат қосып, түркітаным тарихында Мырза Александр Казем-Бек деген атпен қалады. 1825 жылы оны Омскіге жұмысқа жібереді. Қазан қаласына жеткенде қатты ауырады да, Қазан университетінің профессоры Карл Феодорович Фукстың үйінде бір қыс қыстайды. Университет басшыларының өтінішімен Мырза Александр Қазан университетінде жұмысқа қалдырылады.

Александр Казем-Бек 1826 жылы Қазан университетіне шығыс тілдері бойынша лектор ретінде қабылданады. Осы кезден бастап оның есімі Ресейде де, шетелдерде де тез танымал бола бастайды. 1831 жылы Қазан университеті оны шығыс тілдері бойынша адъюнкт етіп сайлайды, ал 1836 жылдан бастап ол түркі-татар тілдері бойынша профессор қызметін атқарады. 1835 жылдан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, 1845-1849 жылдары Қазан университетінің философия факультетінің деканы болып тағайындалады, ал 1845 жылдан кейін ол Петербург университетіне қызметке ауысады.

Александр Казем-Бектің түркітануға өшпестей із қалдырған еңбегі — "Грамматика турецко-татарского языка" /Қазан, 1839/. Осы еңбектің екінші басылымы "Общая грамматика турецко-татарского языка" (Қазан, 1846) Демидов сыйлығын алған болатын.

1846 жылы Қазан университетінің түркі-татар тілі кафедрасының меңгерушісі болып А.Казем-Бектің шәкірті **И.Н.Березин** сайланды. Ол - түркітаным тарихынан әрі тарихшы, әрі тілші ретінде орын алған ғалым. Илья Николаевич Березин (1818-1896) бастауыш білімді Екатеринбургте (Свердловскіде), Пермьде алады да, 1834 жылы Қазан университетіне оқуға түседі. И.Н.Березин профессор А.Казем-Бекпен тығыз байланыста болған. Ол 1842— 1845 жылдары Сирия, Мысыр, Иран, Месопатамия, Константинополь, Қырымға саяхат жасайды. Осы саяхаттың қорытындысы ретінде "Путешествие по Востоку" деген еңбегі жарық көреді.

И.Н.Березин студент кезінде-ақ Астраханға саяхат жасап, татарлар мен парсылардың хал-жағдайын, тілін үйренуге әрекет еткен.

И.Н.Березин — түркітану тарихында тілші, әдебиетші, тарихшы ретінде де танымал ғалым. Онын түркітанудың негізгі мәселелерімен байланысты жазған көптеген мақалаларымен қатар күрделі-күрделі еңбектері де бар. Солардың ішінен, мәселен: "Библиотека восточных историков" (I том. 1849; II том. 1851); "Турецкая хрестоматия" (I том. 1807; II том. 1-шығуы, 1862; 2-шығуы, 1890; III том. 1879,1890); "Сборник летописей" (1858); "Персидский текст" (1861); "Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева" 1868), сондай-ақ

Н.Бичуринмен бірігіп жазған "Татарская грамматика" (1857), т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Университеттің шығыс факультеттерінде оған ұстаздық еткен — арабист профессор **Ф.И.Эрдман** (1793—1863). Ол Ростовта профессор О.Г.Тихсеннің тәрбиесін көрген ғалым. Түркітану тарихында Ф.И.Эрдман нумизматикадан, тарихтан, тілден жазған еңбектерімен аты қалған: "Изъяснения некоторых слов, пришедших из восточных языков в Российской" (1828); "Труды и летописи общества историй и древности российских" (1870).

1854—1855 жылғы реформадан кейін Қазан университетіндегі тарих-филология факультетінің Шығыс бөлімі жабылып, Петербургке көшіріледі. Бірақ татар тілі реформадан кейін де студенттерге үйретіле берген. Мысалы, татар тілінен сабақ беруді (мұсылман жазуы бойынша оқытушы деген атақпен) Мұхамед-Галей Махмудов (1824—1891) жалғастырады. Мұхамед-Галей Махмудов түркітану тарихында "Практическое руководство к разучению татарского языка" (Қазан, 1851) деген көлемді (204 бет) еңбегін қалдырды.

1888 жылы Қазан университетінде шығыс тілдерін оқыту қайтадан қолға алынады.

Түркітанушылардың Қазан мектебі шығыстану пәнінің дамуына өте үлкен ықпал жасағандығы анық. Оны тек кеңес ғалымдары ғана емес, шетел ғалымдары да мойындап, жоғары бағалаған.

Ресейде шығыстану пәнінің орталығының бірі — **Санкт-Петербург университеті**. Университет 1819 жылы ашылды. Петербургта бұрыннан-ақ оқытушылар семинариясы бар болатын. Ол семинария 1803 жылы оқытушылар гимназиясы деп аталып, 1816 жылы "Басты педагогикалық институт" деген атпен қайта құрылып, 1819 жылы Санкт-Петербург университетіне айналдырылды.

Шығыс тілдерінен университет ашылмастан бұрын да, "Басты педагогикалық институт" кезінде-ақ араб тілінен Ж.Ф.Деманж - (1789-1839), парсы тілінен Ф.Б.Шармуа (1793—1868) сабақ берген. Бұл екеуі де француз ориенталисі С. де Сасидің шәкірттері. Олар 1817 жылы Ресейге келіп, сол жылдың өзінде-ақ

профессор атағын алады. Оларға жәрдемші ретінде 1819 жылы Мирза Джафар Толчибашев (1790—1869) қосылады. 3822 жылы Деманж бен Шармуа университет басшыларымен келісе алмай, университеттен кетіп қалады. Деманждың орнына О.И.Сенковский, ал Шармуанын орнына М.Д.Толчибашев өзі (1831) қалады.

Осип Иванович Сенковский (1800—1858) — поляк, Вильнюс қаласының солтүстігіндегі Вильнода дүниеге келген. 1819 жылы Виленск университетін бітіргеннен кейін Константополь, Мысыр, Сирияға саяхат жасайды. 1821 жылы қайтып келгеннен кейін академик Х.Д-Френге аудармашылыққа емтихан тапсырады. Х.Д.Френ Сенковскийдің білімін жоғары бағалайды. Х.Д.Френнің пікірінен кейін (1822 ж.) шығыс тілдері бойынша Вилен университетіне профессор болып сайланады, бірақ көп өтпей Петербургке (*ординар профессор* қызметіне) шақырылады. 1828 жылы академияның корреспондент мүшесі болып сайланады.

О.И.Сенковский 1822 жылы 18 тамызда "Об изучений арабского языка" деген лекциясымен университетте қызмет бастайды. Оның педагогикалық жұмысқа беріле істеуі алғашқы он жылы (1835—1846 жылдарға дейін), кейінгі жылдары журналистикаға беріліп, университеттен қол үзеді. Бірақ ол өте жақсы педагог болған. Одан білім алғандар М.Ф.Волков, В.В.Григорьев, барон В.Г.Тизенгаузен, т.б. кейін шығыстану пәнінің көрнекті өкілдері болып шыққан. О.И.Сенковский түркітанымда "Карманная книга для русских войнов в турецких походах" деген кітабын қалдырған. Оның шығыс халықтарының тарихына арналған француз тілінде жарық көрген еңбегі "Дополнения к всеобщей историй гуннов, тюрков и монголов" (1824) деп аталады.

1839 жылдан кейін бұл университетке түркі тілі бойынша лекция оқу **А.О.Мухлинскийге** тапсырылады. А.О.Мухлинский 1828 жылы Вилен университетін бітіріп, Санкт-Петербург университетіне білімін жетілдіруге келеді. Ол университет курсымен бірге Сыртқы істер министрлігі Азия департаментіндегі лекцияға да қатысады. 1835 жылы Түркия мен Мысырға іс сапарға барып келгеннен кейін осы университетке шығыс тілдерінен сабақ бере

бастайды. 1839 жылдан бастап профессор, 1859—1866 жылдары университеттің Шығыс тілдері факультетінің деканы қызметін атқарады.

Бірақ А.О.Мухлинский барлық кезде де түркі тілдерінен сабақ берген емес. 1845 жылы түрік тілінен сабақты Д.Топ-чибашев, ал 1846 жылдан өмірінің сонына дейін В.Ф.Диттель (1816-1848 обадан өлген) берген. Тек 1849 жылы кафедра менгерушісі болып А.О.Мухлинский келеді.

А.О.Мухлинский түркітану тарихына Литва татарларының тілін зерттеуші ретінде енген. Оның "Выбор турецких статей для начального перевода с грамматическим разбором" (1858), "Османская хрестоматия для университетского преподавания", "Исследования о происхождении и составе литовских татаров" (1857), т.б. еңбектері бар.

1835 жылғы Жарғы бойынша, университет құрамында татар тілі кафедрасы ашылуы тиіс еді. Оған түркі тілдерінің барлығы енді. 1845 жылдан бастап әзірбайжан тілін оқытуға **Лазарь Захарович Будагов** (1812—1878) шақыртылады. Ол Астраханда туған, ұлты — армян. 1840 жылы Қазан университетінің шығыс тілдер бөлімін бітіргеннен кейін, ол 1844 жылы 28 желтоқсанда университеттің өзінде әзірбайжан тілінің оқытушысы болып қалады. 1864 жылдан доцент қызметін атқарып келеді де, 1870 жылы зейнеткерлікке шығады. Ол түркітаным тарихына "Турецко-татарский букварь" (Тифлис, 1844), "Практическое руководство турецко-татарского, азербайджанского наречия" (М., 1857) және "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" (I т. 1869; II т. 1871) деген еңбегімен есімін қалдырған.

1855 жылы тамызда шығыс факультетін бес бөлімнен құру туралы қаулы қабылданады. Олар: 1) араб-парсы-түрік-татар тілдері; 2) монғол-қалмақ-татар тілдері; 3) қытай-маньчжур тілдері; 4) еврей-араб тілдері; 5) армян-татар тілдері. Факультет 27 тамызда (1855) ашылып, сабақ 1 қыркүйектен басталады. Түрік-татар кафедрасын А.О.Мухлинский басқарады. Факультетте тек Осман түріктері тілі мен әдебиетінен ғана емес, басқа түрік тілдерінен де сабақ берілген.

А.О.Мухлинский мен И.Н.Березинге университетте практикалык жұмыс өткізуде **Хұсаин Фаизханов** (1828—1866) көмек берген. Х.Фаизханов түркітаным тарихында "Краткая учебная грамматика татарского языка", "Три надгробных болгарских надписи" деген еңбектерімен аты қалған.

1866 жылы А.О.Мухлинский зейнеткерлікке кеткеннен кейін кафедра меңгерушісі болып **Виктор Александрович Максимов** (1836-1900) сайланады. Ол 1859 жылы Санкт-Петербург университетін бітірген соң, 1863 жылы Түркияға іс сапарға кетеді. 1857 жылы "Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендгяре и Караманий" деген тақырыпта магистрлік диссертация қорғайды. 1867 жылы наурызда приват доцент атағымен лекцияға жіберіледі, бірақ 3 тамызда дипломатиялық жұмыспен Константинопольге кетеді де, сабақ беруді тоқтатады.

Факультетке 1867-1869 жылдары түрік тілінен **Мұхаммед-Алим Абдуллақов** сабақ берген. 1869 жылдың 31 желтоқсанынан бастап құмық ақыны **Магомед Османов** (1840-1904), ал 1873 жылдан бастап И.Н.Березиннің шәкірті **В.Д.Смирнов** (1846-1922) сабақ бере бастайды. **В.Д.Смирнов** Астрахан губерниясында туып, алғаш Астрахан, кейін Пермьнің діни семинариясында оқыған. 1865 жылы Петербургтегі діни академияға оқуға түсіп, 1866 жылы университеттің араб-парсы-түрік-татар бөліміне ауысады да, 1871 жылы оны алтын медальмен бітіреді. 1873 жылы магистрлік диссертация қорғайды да, сол жылы Шығыс тілдері факультетінің түрік-татар кафедрасына доцент болып орналасады. 1875 жылы ғылыми мақсатпен Түркияға барады. 1884 жылдан бастап өмірінің соңына дейін профессор қызметін атқарып келген.

Мәскеу университетінде араб-парсы тілдері жүргенімен түркі тілдері оқытылмайтын. Онда түркі тілдері тек кеңес өкіметі тұсында ғана оқытыла бастады. Түркі тілдері бойынша МГУ-дің бірінші профессоры — Н.К.Дмитриев. Ол 1925 жылдан бастап сабақ жүргізе бастаған еді. Ресейдің басқа универ-ситеттерінде де түркі тілдері жүйелі түрде оқытылмай келді. Оның бір себебі түркі тілдері Мәскеудегі Лазаревтің, шығыс тілдері

институтында (1815—1918) оқытылатын болды да, сабақты А.Ф.Шакумов пен М.Солатьян жүргізген.

Лазарь Эммануилович Лазарев (1812-1884). 1842 жылы Тифлистегі гимназияны бітіргеннен кейін 1850 жылы Лазарев институтына түрік, татар және парсы тілдері бойынша сабақ беруге шақырылады. 1862 жылы "Разбор поэмы Махмуда Физули "Лейли-Меджнун" деген тақырыпта магистрлік диссертация қорғайды. 1871 жылы экстраординар профессор болып сайланады. Л.Э.Лазарев түркітаным тарихында "Турецко-татарскорусский словарь наречий османского, крымского, кавказского с приложением краткой грамматики" (М., 1864), "Сравнительная хрестоматия турецкого языка, наречий османлы и азербайджана" (М., 1866), т.б. еңбектерімен белгілі.

Л.Э.Лазарев қайтыс болғаннан кейін түрік-татар кафедрасын **Сгавр Елевтериевич Саков** (1846-1921) меңгереді. Ол 1877—1878 жылдары орыс-түрік соғысына дәрігер ретінде қатысқан. Соғыстан кейін осы Лазарев институтында түрік, әзірбайжан, шағатай тілдерінен 1908 жылға дейін сабақ беріп келген. С.Е.Саковтың түркітану тарихында "Руководство для изучения турецкого языка" (М., 1901), "Курс турецкой грамматики" (М., 1902), "Элементы турецкой грамматики" (М., 1906), т.б. еңбектерімен аты қалған.

1885 жылдан бастап түрік тілінен практикалық сабақты **Семен Григорьевич Церуниан** (1860-1931) беріп келген. Ол Стамбулда туған, ұлты - армян. Ол армян, түрік тілдерін, сондай-ақ италиян, неміс тілдерін жетік білген. Ол түркітанымда "Турецко-русские разговоры" (1909), "Курс османских разговоров" (1924), т.б. еңбектерімен танымал болған адам.

Николай Иванович Ильминский (1822-1891) қызмет етеді. Ол Пензадағы Діни семинарияны (1836-1842), одан соң Қазан Діни академиясын (1842-1846) бітірген. 1847 жылы магистр және сол Діни академияның бакалавр атағын алады; 1851-1854 жылдары Шығыс елдеріне (Константинополь, Дамаск, Каир т.б.) саяхат жасайды. 1858 жылдың желтоқсанынан бастап Орынбор шекара комиссиясының аудармашысы болып қызмет істейді. Осы кезде ол қазақтың ұлы педагог-ағартушысы Ы.Алтынсаринмен танысып, достасады. 1861 жылы

Қазан университетінде қайтадан ашылған түрік-татар кафедрасына шақырылады да, онда профессор болып істейді. 1872 жылдан жаңадан ашылған оқытушылар семинариясына директор болып тағайындалады. Ильминскийдің кетуімен кафедра да жабылады (ол тек 1888 жылы қайта ашылады). 1871 жылы Академияның корреспондент мүшелігіне сайланады. Ал 1884 жылы академик атағы ұсынылғанда, Қазан университетінен қол үзуді қаламай, академиядан бас тартады.

Н.И.Ильминский түркітану тарихында қазақ тілін арнайы зерттеуші ретінде "Материалы к изучению киргизского языка" (Казань, 1861), "Самоучитель русской грамоты для киргизов" (Казань, 1862), "Воспоминание об И.Алтынсарине" (Казань, 1891) т.б. еңбектерімен белгілі.

Н.И.Ильминскийден кейін университетте сабақ беруді **Ғ.С.Саблуков** (1804-1890) жалғастырады. Ғ.С.Саблуков та Қазан Діни академиясын бітірген, 1830 жылдан кандидат. Ол татар тілін, тарихы мен этнографиясын миссионерлік мақсатқа үйренген. 1837 жылдан Діни семинарияда, 1849 жылдан бастап Қазан Діни академиясында татар тілінен (грек тілінен де), 1854 жылдан араб тілінен сабақ берген. Ғ.С.Саблуков түркітаным тарихында Әбілғазының "Шаджра-и Турк" деген еңбегі мен Құранды орыс тіліне аударушы ретінде енген.

1894 жылдан бастап Қазан университетінде шығыс тілдерін атақты түрколог **Николай Федорович Катанов** (1862—1922) оқыта бастайды.

Н.Ф.Катановтың ұлты — хакас. Ол 1876 жылы Аскиздегі училищені, 1884 жылы Красноярскідегі гимназияны алтын медальмен бітіреді. 1884-1888 жылдары Петербург университетіне түсіп, онда В.В.Радлов, Н.М.Веселовский, И.Н.Березиндерден оқиды. Н.М.Ядринцевпен жақсы таныс болады. Университетті бітіргеннен кейін ол В.В.Радловтың көмегімен Сібір мен Қытай Түркістан (қазіргі Синьцзян өлкесі) саяхат жасайды. Бұл саяхат 4 жылға (1889-1892) созылады. Экспедиция кезінде тува (урянкай сойон мен сойоттар), тофалар (карагастар), хакастар (белтір, качин, койбол, сагай) арасында болып, Жетісу қазақтары мен Құлжа, Шәуешек, Үрімші, Хами, Түрпан маңындағы ұйғырлар тілін жан-жақты зерттейді, құнды тілдік материал жинайды.

Н.Ф.Катанов өзі жүрген жеріндегі халықтардың тілімен қатар олардың этнография, ру-тайпаларының (этногенездік) тегі мен этнонимдерін т.б. құнды материалдарды жинап қайтады. Экспедициядан қайтып келгеннен кейін 1893 жылы Петербург университетінде магистр дәрежесіне емтихан тапсырады да, Қазан университетіндегі түркі-татар тілі кафедрасына экстраординаторлық профессор болып тағайындалады. Сөйтіп, 1894 жылы Н.Ф.Катанов Қазанға келеді. Оның Қазан университетіндегі көп жылдық жемісті ғылыми еңбегі сол жылдық 29 қаңтарында оқыған "Этнографический обзор турецко-татарских племен" деп аталатын кіріспе лекциясымен басталған еді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Санкт-Петербург университетінде сабақ берген атақты түркі-танушының бірі — профессор *Платон Михайлович Мелиоранский* (1868—1906). Ол 1887 жылы осы университеттің араб-парсы-түрік-татар бөліміне оқуға түседі. В.В.Радловтың кеңесімен (гимназияда оқып жүрген кезінде-ақ) түркі тілдерін үйрене бастайды. В.В.Радловтың үйінде алтай, кейінірек қазақ тілін үйреніп, "Құтадғу біліктен" үзінділер оқып, шағатай тілінен мәтіндер аударарды. Университеттің үшінші курсына оқып жүріп (1890) Орынбор мен Торғайға сапарға шығып, қазақ тілін үйреніп, ауыз әдебиетін жинап қайтады. 1891 жылы университетті бітіргеннен кейін кафедрада қалады. 1893 жылы Батыс Еуропаға (Лондон, Оксфорд, Лейден, Париж, Берлин) 4 айлық іс сапарға барады да, Рабғузидың "Қисас ул-анбиясының" қолжазба нұсқаларымен танысады. 1894 жылы приват доцент атағын алуына байланысты лекция оқи бастайды. 1899 жылы "Күлтегін" ескерткіші" деген тақырыпта магистрлік, 1901 жылы "Араб-филолог о турецком языке" деген тақырып бойынша докторлық диссертация қорғайды. 1905 жылдан ординарлық профессор, 1902 жылдан өмірінің соңына дейін факультет хатшысы қызметін атқарады.

1906 жылы П.М.Мелиоранский тосыннан қайтыс болғаннан кейін А.Н.Самойлович ұстазының университеттегі сабағын жалғастырады. 1911 жылы ол Түркияға саяхат жасайды. 1912 жылдың жазында Қырым мен Ставропольда болып, онда ұйымдастырылған татар-орыс мектептерінің татар

мұғалімдеріне лекция оқиды, жергілікті түркі халықтарының тілі, ауыз әдебиеті мен этнографиясы бойынша материал жинайды. 1913 жылы Будапешт, Вена, Париж, Берлинге барып, кітапханалардағы қолжазбалармен танысады. Осы сапарының ең негізгі жемісі - Париж кітапханасынан "Хұсрау уа Шырын" және Бабырдың өлеңдер жинағын алып қайтады. Бабырдың өлеңдерін өңдеп, 1917 жылы жариялайды. 1916 жылы Ресейдің ішкі облыстарын саяхат жасап, Петербург — Ярославль — Кострома — Қазан — Самара—Орынбор — Ташкент — Красноводск — Баку — Тифлис — Всадиковская — Қырым бағыты бойынша аралайды. Саяхаттан бай материалмен (қолжазбалар, кітаптар, этнографиялық деректер т.б.) оралады, соның негізінде еңбектер жазады.

А.Н.Самойлович Ёлы Қазан төңкерісінен кейін сол Петербург университетінің түрік-татар кафедрасында профессорлық қызмет атқарады. 1920 жылы Петроградта жаңадан құрылған А.С.Енукидзе атындағы шығыс тілдері институтына (Петроградский институт живых Восточных языков) алдымен проректор, ал 1922-1923 жылдардан соң ректор болып тағайындалады. 1924 жылы Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, 1929 жылы академигі болып сайланды. 1937 жылы еліміздің бетке ұстар интеллигенттерімен бірге А.Н.Самойлович те тұтқынға алынады. 1938 жылдың ақпан айында сталиндік репрессияның құрбаны болып атылады.

Академик Василий Владимирович Бартольд (1869-1930) -шығыстану пәнінде негізінен тарихшы ретінде танылған және бұл салада орасан ғылыми мұра қалдырған әйгілі түркі зерттеушісі. Оның түркі тілдеріне байланысты айтқан пікірлері де аз емес. Оның үлкен-үлкен тоғыз томдық шығармалар жинағынан жалпы жалпы халықтарының, әсіресе түркі тілдес халықтардың тарихы мен этнографиясы бойынша жан-жақты мағлұмат алуға болады.

XX ғасыр басында Лазарев институты Мәскеудегі шығыстану пәнінің орталығына айналады. Бұл институттың беделінің өсуіне Вс.Ф.Миллер, Ф.Е.Корш, А.Крымский, В.А.Гордлевский тәрізді түркологтар да белсене ат салысады.

Всеволод Федорович Миллер (1848-1913) салыстырмалы тіл білімінің маманы, ол негізінен Кавказ тілдерін зерттеумен айналысқан ғалым. Түркітаным тарихына ол өзінің күрделі еңбектерімен және түркітаным ғылымын ұйымдастырушы, Лазарев институтының директоры (1897—1911) ретінде енді.

Лазарев институтындағы екінші бір үлкен ғалым — академик Феодор Евгеньевич Корш (1843-1915). Ол - көп тілді білетін (полиглот) ғалым. Оның зерттеу объектісі — славян, араб, парсы, түркі, армян, санскрит, угрофинн, монғол, т.б. тілдер. Ф.Е.Корш 1860 жылы Мәскеу университетінің тарих-филология факультетіне оқуға түседі де, онда классикалық филология бойынша профессор П.М.Леонтьевтің, санскрит, араб тілі бойынша профессор-полиглот П.Я.Петровтың, славян тілдері бойынша профессор О.М.Беделевскийдің лекцияларына қатысады. 1869 жылы университетті бітіргеннен кейін классикалық филология кафедрасында қалдырылады.

Лазарев институтында қызмет еткен көрнекті түрколог ғалымдардың бірі — **Агафангел Ефимович Крымский** (1871— 1942). Ол Владимир-Волынский қаласында дүниеге келеді, бастауыш білімді осы Звенигородскідегі мектепте алады. Бұл көп ұлтты қала еді, оның көшелері мен жәрмеңкелерінде орысша, украинша, полякша, молдаванша, божарша, сербше, түрікше сөйлейтін адамдарды кездестіру мүмкін еді. Болашақ ғалымның осы тілдерді жастайынан үйренуіне бұл жағдайдың әсері болды. Ол кейін француз, ағылшын, неміс тілдерін жетік білді. А.Е.Крымскийдің соншама тілді білуі онын болашақта иранист, арабист, славист, түрколог ретінде көптеген еңбек жазуына негіз болған еді. А.Е.Крымский Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан жеріне келіп, 1942 жылы қайтыс болған.

Ресейдің кең-байтақ территориясының үлкен қалаларында да мәдени және ғылыми орталықтар XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында пайда болып, аз да болса ғылымға өз үлесін қоса бастағаны белгілі. Оған бір себеп: патша өкіметі жер-жерлерге гимназиялар, лицейлер, түрлі мектептер ашып, өздеріне керекті мамандар даярлай бастады. Олардың кейбіреулерінде

орыс тарихымен бірге шығыс тарихы, шығыс тілдерінен де деректер беріліп оқытылатын болған. Түркітануға қатысты еңбектер, негізінен, Сібір, Орта Азия мен Қазақстан, Кавказ өлкелерінен жарық көре бастаған.

Алтай діни миссиясы 1828 жылы құрылады да, Алтай өлкесіндегі шаман дініндегі халықтардың христиан дініне өткізуді алдарына мақсат етіп қойды. Бұл миссионерлердің бірінші басшысы болып архимандрит Макарий (Михаш Яковлич Глухорев (1792—1847)) тағайындалады. Бұл миссионерлерге 1853 жылы Алтай халықтарының тілі мен этнография жақсы білетін **Василий Иванович Вербицкий** (1827—1890) келіп қосылады.

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тілін үйрену, оны зерттеу Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасына байланысты болды. Осы кезде Омбы, Орынбор қалалары қазақтар мен орыстардың өзара қатынас жасау орталығына, мәдениет ошағына айналды. Орыс мәдениеті мен ғылымының ықпалы қалың қазақ арасына да тарай бастады. Осы мәдениеттің прогресшіл жағын алғаш сезінген жергілікті халық уәкілдерінен, мысалы, Абайды, Шоқанды, Ыбырайды атауға болады.

Ыбырай Алтынсарин осы кезде Торғайда мектеп ашып, қазақ балаларына түрлі пәндерден білім бере бастады. 1879 жылы Торғай облысындағы мектептерге инспектор болып тағайындалған соң қазақ балалары үшін ашылған мектептерді көбешуге әрекет еткен. 4 екі кластық училище 7 бастауыш мектеп, Ырғызда (қыздар үшін) мектеп-интернат, Торғайда кәсіби училище, тағы басқаларын ашуға рұқсат алған. Ы.Алтынсарин В.В.Григорьев, Н.И.Ильминский, В.В.Катаринский сияқты орыс ғалымдарымен достық қарым-қатынаста болған адам.

Ы.Алтынсарин түркітаным тарихында "Киргизская хрестоматия" (1879), "Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку" (1879), "Мактубат" (1898), т.б. оқулықтардың авторы ретінде аты қалған.

Қазақ тілі материалдары негізінде сөздіктер мен грамматикалар, оқу құралдары мен этнографиялық еңбектер жазған ғалымдардың ішінен

А.Т.Бессоновты, А.Д.Алекторовты, А.В.Васильевті, Н.И.Ильминскийді, В.В.Катаринскийді ерекше атап кетуге болады.

К.Ғ.Бессоновтың (1848-1917) ұлты - башқұрт, ол қазақ тілін зерттеп, ауыз әдебиетінен материалдар жинаған. Оның "Хрестоматия для киргизских школ" (1880), "О говорах казанского татарского наречия" (1881), "Башкирские народные сказки" (1912) деген еңбектері бар. А.Е.Алекторов (1861—1919) Бөкей ордасы мен Астрахан губерниясындағы мектептерде инспекторлық, Семейдегі училищеде (1903—1915) директорлық, Батыс Сібір оқу округында (1915 жылдан) инспекторлық қызмет атқарған. Ол бірнеше мақала мен кітаптың авторы. Түркітану тарихында "Русско-киргизская азбука" (1901), "Киргизская хрестоматия" (ч.1.1898, ч.II. 1907), т.б. еңбектерімен аты калған. Ы. Алтынсариннің жұмыстарына тікелей жәрдем берген оның досы — В.В.Катаринский де қазақ тіл білімінің дамуына белгілі үлес қосқан. Ол Қазан Діни академиясын бітіргеннен кейін аз уақыт (1872—1875) Чебоксардағы Діни училищеде істеп, 1875 жылдан өмірінің соңына дейін (1902 жылы 20 мамырда қайтыс болған) Орынбор оқу округында татар, башқұрт, қазақ мектептері бойынша инспектор қызметін атқарған. Түркітану тарихында В.В.Катаринский "Краткий русско-башкирский словарь" (1893), "Краткий киргизско-русский словарь" (1895), "Киргизско-русский словарь" (1897), "Грамматика киргизского языка" (1897), т.б. еңбектерімен белгілі.

Қазақ тілі негізінде жазылған тағы екі грамматиканың біреуі И.П.Лаптевтікі де ("Грамматика киргизско-казахского языка"), екіншісі - Н.С.Жетпісбаевтікі ("Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков с арабо-персидско-киргизскими словами в конце", 1890). Төңкерістен бұрын бұдан басқа көптеген екі тілді сөздіктер, грамматикалар жарық көрген. Мысалы, 1898 жылы Орынборда миссионерлік қоғамның мүшелері тарапынан "Грамматика киргизского языка" (фонетика, этимология и синтаксис) деген еңбек басылып шыққы, ол біраз өңделіп, Торғайдағы облыстық баспаханадан 1906 жылы қайта шықты.

Түркі тілдерінің дамуы мен салыптасу кезендері

Түркі халықтарының Отаны жер шарының екі материгі — Азия мен Еуропа. Дегенмен басым көпшілігі Азия болып саналады. Оған себеп — көпшілік түркілер осы жерлерді мекендейді, екіншіден, тарихи тамыры да осы құрылықта. Ал Еуропадағы түркілер, негізінен, оның оңтүстігінде орналасқан да, Еділ мен Кавказ тауларының етегін мекендеген. Егер қазіргі кездегі түркі тайпаларының таралу географиясын сөз етсек, онда олар жер шарының барлық бөлігінде өмір сүреді деуге болады. Мысалы, С.И.Бруктың зерттеуінше, Африкада 25 мың, Америкада 75 мың, Австралияда 12 мың түркі тілді адам өмір сүреді. Бұл 1981 жылға дейінгі ақпараттан алынған. Ал Батыс Еуропада 2195 мыңдай түркілер бар екен. Оларды бұл жерлерге бару себебі көне дәуірде жер бөлу, соғыспен барған болса, **XX** ғасырдан бастап саяси қуғын-сүргінге түскендер немесе экономикалық жағдайлармен барғандар. Қазақ ғалымы М.Тәтімов 1991 жылғы "Ана тілі" газетінде түркі халықтарының санын былай көрсетеді: "Дүние жүзіндегі түркілер 55 млн., өзбектер — 19,8 млн., қазақтар — 10,3 млн., ұйғырлар — 7,9 млн., тахарлар — 7,2 млн., түрікмендер — 4,7 млн., қырғыздар — 3, млн., чуваштар — 1,9 млн., башқұрттар — 1,8 млн., т.б." Қолымыздағы ақпарат көздері дұрыс сан бермейді. Салыстырыңыз, С.Бруктың көрсетуінше, өзбектердің жалпы саны 13750 мың, қырғыздардың жалпы саны 2 млн. 040 мың, қазақтардың жалпы саны 8 млн.-ға жуық.

Қай халықтың тілі болмасын сол халықпен бірге өмір сүреді. Халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайы өзгеруімен бірге сол халықтың тілі де өзгере бермейді. Себебі, экономикалық, әлеуметтік заңдылы өз алдына, тілдің өз даму заңдылығы бар, біріне екіншісі тікелей байланысты болмайды. Әлеуметтік тіл білімі өкілдерінің тіл мен қоғам байланысты деген сөзі тілдің фонетикалық заңдылығы қоғамдық формацияның өзгеруімен байланысты, ол дыбыстардың өзгеруіне ықпал етеді деген сөз емес. Қоғамның дамуы, экономикалық деңгейдің өсуі тілдің сөздік құрамының өзгеруін, жаңа тіркестердің жасалуын, жаңа сөздердің "өмірге келуін", жаңа сөйлем түрлерінің пайда болуын талап етеді. Мысалы, қазақ қоғамында кеңес дәуірінде кей ұғымдарды, кей салт-сана, әдеттерді істеуге жол берілмеді, атаулар ұмытыла бастады (*беташар, отқамай*

салу, шаш сипау, бесікке салу, тұсау кесу, т.б.). Оның орнына жаңа әдет-салт қалыптаса бастады. Мысалы, *сақина салу, ЗАГС-ке бару, өкіл ата*, т.б. Кеңес өкіметі экономикалық қарым-қатынасты өзгертті, жаңа атауларды өмірге алып келді. Олар *кеңсе (контор), милиция, сот, бригадир, колхоз, совхоз, райком, пойыз, ұжым*, т.б. Бір халық өзінің даму тарихында бірнеше халықтармен қарым-қатынаста болды, бір халық көрші халықтың тіліне ықпалын тигізуі мүмкін. Тіпті, кейбір халықтар уақыт өтуімен байланысты өз тілінде сөйлемей, көрші халықтардың тілін қабылдап, басқа тілді халық ретінде қалыптасты. Кейбір тілдер өзінің ана тілдік сипатын сақтаса да, көрші тілдерден көптеген элементтер қабылдап, жігі өзгеріске түсуі де мүмкін. Мысал ретінде олардың қатарына чуваш тілі мен саха тілдерін көрсетуге болады. Олар монғол тілдерінің шырмауында ұзақ, болып, өзара қатынасып өзгеріске түссе, өзбектер мен ұйғыр тілдері басқа тілдерге қарағанда араб-парсы тілдерінің ықпалында болды.

Түркі тілдес тайпалар, рулар олардың жазба материалдары біздің заманымыздың V—VI ғасырларына барып тіреледі. Сондықтан да осы дәуірден бастап түркі тілдерінің материалдарын салыстырмалы-тарихи зерттеулерге арқау етуге болады. Осы екі дәуір материалымен салыстыру нәтижесінде түркі тілдерінің әр дәуірдегі даму дәрежесін анықтауға болады. Түркі халықтары тарихына зер салар болсақ, ру мен тайпалар одағы бірде қосылып, араласып жатса, бірде бөлініп шығып, өз алдына отау тігіп жататындығын байқауға болады. Түркі тайпалары да нақ осындай, кейде бірігіп, бір-бірімен араласып, тайпалар одағын жасап жатса, кейде жауласып, аралары алшақтап, алыстап кететін де болған.

Кейде бұл сияқты қосылу, ыдырау — дифференция, интеграция процестері бірнеше қайталанып отыруы да мүмкін. Тайпалар одағының тұрақтылығын сақтағандығы, ал кей тайпалар одағының тез ыдырап, бірнеше бөлініп кеткендігі тарихтан аян. Мысалы, оғыздар ұзақ уақыт бойына өздерінің Жетісу, Сырдария бойларындағы одағын бұзбай сақтап келіп, тек IX ғасырдың соңында ғана екіге (батыс және шығыс оғыздар болып) бөлінген. Тайпалар

одағының ұзақ өмір сүруі сол тайпалардың этникалық құрамымен де, тарихи жағдайларымен де тікелей байланысты. Түркі халықтарының көне тарихына көз жіберетін болсақ, олар бірнеше тайпа және тайпалар одағынан құралған; олар бірде одақтасып бірігіп отырса, бірде жауласып, араларын алшақтатып отырған. Алтай, Саян таулары мен қазіргі Монғолия жерінде орналасқан түркі тайпалары сөздік қоры мен грамматикалық құрылымы бір, негізі бір тілде сөйлеп, қарым-қатынас жасап келсе де, уақыттың озуымен байланысты өзіндік ерекшеліктері бар жеке-жеке түркі тілдеріне жіктеле бастайды.

Жеке түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлері әр түрлі. Олардың кейбіреулері ерте қалыптасып, өз іргесін басқалардан алыстатқан болса, енді біреулері ортақ тіл қауымынан соңғы дәуірлерде (XIV-XVI ғғ.) ғана бөлініп шыққан. Бұған түрлі оқиғалар, әсіресе, сол халықтың экономикалық жағдайлары себеп болған. Мәселен, ұзақ уақыт көшіп жүрген, мал шаруашылығын кәсіп еткен халықтарда тайпалық тілдердегі ала-құлалылықтар тез жойылса (мысалы, қазақ тілі), жермен байланысты, егін шаруашылығын кәсіп еткен (мысалы, өзбек) халықтар тілінде ұзақ уақыт сақталынған. Кей халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болып келсе, кейбіреулерінікі тұтас, бірыңғай болады. Бұл жағдайдың да тілдің қалыптасуына, тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, сақталуына ықпалы бар.

Түркітанушы ғалымдар түркі тілдерінің даму кезеңдерін белгілі кезеңдерге бөліп, әрқайсысының өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет етіп келеді. Мысалы Н.А.Баскаков түркі тілдерін дамуы мен қалыптасуына қарай 6 кезеңге бөлген: 1) Алтай дәуірі; 2) Хун дәуірі (V ғасырға дейін); 3) Көне түркі дәуірі (V—X ғасырлар); 4) Орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасу дәуірі (X— XV ғасырлар); 5) Жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі (XV—XX ғасырлар); 6) Ең жаңа дәуір немесе түркі тілдерінің Қазан социалистік төңкерісінен кейінгі даму дәуірі. Н.А.Баскаковтың бұл пікірін ғалымдардың көбісі-ақ қолдайды, бірақ онымен келіспеушілер де жоқ емес. Мәселен, біраз ғалымдар түркі тілдерінің Алтай дәуірін мойындамайды. Алайда біз түркі тілдерінің қалыптасуын Н.А.Баскаковтың дәуірлерге бөлуіне сүйене қарастырамыз.

Түркі тілдерінің қалыптасуындағы Алтай дәуірі

Түркі тілінің дамуындағы Алтай дәуірі — мерзімі жағынан әлі анықталмаған, ғалымдардың арасында дау туғызып келе жатқан мәселелердің бірі. Тілдерді салыстырмалы-тарихи тәсілмен зерттеп, туыстық жақындығын анықтағанда олардың ортақ белгілеріне сүйену қажеттілігі жоғарыда айтылған болатын. Осындай туыстық белгілер түркі-монғол тілдерінің арасында да бар және олар фонетика жүйесінде де, лексика мен грамматикалық құрамында да кездесетіндігін ескере келіп, бір топ ғалымдар "түркі тілдері өз алдына бөлініп шыққанға дейін алтай тілдері тобында болған" деген топшылау айтады. Олар алтай тілдері тобындағы тілдерден: 1) түркі-монғол тілдері; 2) тунғус-маньчжур тілдері; 3) жапон-корей тілдері бөлініп шықты деген болжамды ортаға салады. Ал Х.Винклер, С.М.Широкогоров, Б.Колиндер, М.Рясянен, Д.Шинор, А.Дильачар сияқты ғалымдар тіпті алтай тіл бірлестігінен де арыға барып, орал-алтай тіл бірлестігі теориясын ұсынады.

Бұл жоба бойынша: бір кездерде, уақыт кезеңі анықталмаған дәуірде орал тілдері мен алтай тілдері генеологиялық жағынан туыстас болған. Тайпалар одағының ыдырауы негізінде орал тілдері алтай тілдерінен бөлініп шыққан. Өз ретінде, уақыттың өтуіне байланысты, орал тілдері екі топқа (угро-финн және самоди) ыдыраған. Алтай тілдері жоғарыда айтылған үш тармаққа бөлінген.

Алтай тілдерінің туыстығын дәлелдейтін фактілерді ғалымдар лексикадан да, фонетика мен грамматика саласынан да көптеп келтіріп жүр. Салыстырмалы-тарихи зерттеудің тиімді жері осы орайда жақсы байқалады.

Лексикадағы ұқсастық. Лексика — тілдің өзгеріске ең бейім саласы. Сондықтан тіл мен тіл арасындағы лексикалық ауыс-түйістер басқа элементтерге қарағанда көбірек кездеседі, осы қасиетіне байланысты қандық туыстықты анықтауда лексикалық сәйкестік қажетті бір көрсеткіш болса да, шешуші түйін болып саналмайды. Егер кез келген тілдің сөздік құрамына көз салып қарайтын болсақ, олардың барлық саласы бірдей өзгеріске түсіп, ауыса бермейді екен. Олардың ішінде тұрақтылары да, өзгергіштері де кездеседі.

Сондай біршама тұрақты лексика-тақырыптық топтың — туысқандық атаулары, дене мүше атаулары, күнделікті тіршілікке байланысты тұрмыстық атаулар, т.б. жатады. Ал, етістік болса, зат есімдерге қарағанда әлдеқайда тұрақты, тіпті, ол - бір тілден екінші тілге мүлдем ауыспайтын категория.

Туысқандық атаулар. Туысқандық атаулардың өздері де семантикасына қарай: а) қандық туысқандық б) некемен байланысты туысқандық болып екіге бөлінеді екен.

1. Қандық туысқандыққа: *ата, ана, әке, іні, аға, қарындас, сіңлі, бөле, ұл, қыз*, т.б. сөздер жатады.

Монғол тілінде *ава* сөзі "әке" мағынасында қолданылады. Көне жазба монғол тілінде бұл сөздің *ава* түрі де кездеседі. *Аба* сөзі хакас, қырғыз, алтай, татар, башқұрт, түрікмен тілдерінде де бар. В.В.Радлов *аба* сөзінің "отец, предок, дядя со стороны отца, старший брат" сияқты мағынаны көрсетеді. Сондай-ақ монғол тілінде *авака*, түрікмен тіліндегі *абга* — жасы үлкен адамдарға байланысты айтылатын сөз. Ал, монғол тіліндегі *авган* ~ қыздардың жасы үлкен анасына байланысты қолданатын сөзі. Түрікмендердің сөйлеу тілінде *аба* "әке" мағынасын білдіреді. Көне түркі тілдеріне тиісті жазба ескерткіштерде *аба//ава* сөздері "предки, прородитель", сондай-ақ, "ата", "апа" мағынасында қолданылған. Демек, *аба* сөзі "арғы ата" мағынасынан "ата-ана" мағынасына ауысып, одан кейін тілдерде жалпы жасы үлкен адамдарға байланысты қолданылатын болған. Қазіргі татар тіліндегі *абзый*, казак тіліндегі *абысын* сөздерінің түбірі осы *аба* сөзімен байланысты болса керек. Э.В.Севортян *ава* сөзін *ана* (мать) сөзімен түбірлес деп санайды. Түркі тілдерінің фонетикалық заңдылығы негізінде *б* мен *п* дыбыстарының алмасуын дәлелдеуге болады.

1) "белгілі бір рудың қарт адамы", 2) "өлкенің үлкен ағасы" сияқты мағынаны береді. (Э.К.Пекарский. 1,2). Монғол тілдерінде *ав(а)* қандық туыстықты білдіреді де, жасы үлкендерге байланысты айтылады. Монғол тілінде бұл сөздің созылыңқы дауысты дыбыспен де (*аав*), қысқа дауысты дыбыспен де (*ав*) айтылатын нұсқасы бар. Бір ескертетін жағдай: монғол тілінде *аба* "әке"

мағынасында қолданылса, аву "өкенің інісі", тіпті "бала" мағынасында да қолданылады.

Қазақ тіліндегі *ене* сөзі қандық туыстықты емес, неке арқылы болған туыстықты білдіреді (ерлі-зайыптылардың аналары бір-біріне *ене* болады). Басқа түркі тілдерінде *ене* "апа" т.б. мағыналарда қолданылады. Салыстырыңыз: түрікмен тілінде *әнә* — "әкесінің әкесі"; қырғыз тілінде *әнә* — "ана" мағынасында. Э.В.Севортян өзінің этимологиялық сөздігінде *ене* сөзінің 8 түрлі мағынасын айта келіп, *ене* сөзін *ана* сөзімен байланыстырады.

Монғол тілінде "ана" мағынасында *эх(е)* сөзі қолданылады. *Эхе* сөзі, түркі тілдеріндегі *ене* сөзі сияқты, *е* сөзі қазақ тілінде "әкенің шешесі" мағынасын береді. *Әже* сөзінің басқа түркі тілдеріндегі мағынасында сәл де болса ауытқу байқалады. Мысалы, түрікмен тілінде *эще* сөзі: 1) "ана", "апа"; 2) құрметтеу мағынасында жалпы есімнен кейін қолданылатын сөз. Ал, *эщелик* "өгей ана" дегенді білдіреді. Сондай-ақ *әже* сөзі түркі тілдерінде бірнеше фонетикалық варианттарда қолданылады.

Монғол тіліндегі *ээж*, *эчч* сөздері "әже", "апа" мағынасын береді. Монғол тілінде *адіе* — "ата", *аджіу* — аға, *аджід* — "аға" мағынасында қолданылады. Осы сөздермен ұйғыр тіліндегі *һәдә* "апа" (старшая сестра) сөзінің төркіндес екенін дәлелдеуге болатын сияқты. Барлығында да тұлғалық, дыбыстық, мағыналық өзгеріс байқалады.

Некемен байланысты туыстық атаулар. Түркі-монғол тілдерінде некемен байланысты да туыстық атаулар баршылық. Солардың бірі — *құда*. *Құда*, *құдағи* — қазақ тілінде күйеу мен қалыңдықтың ата-аналарына байланысты айтылатын сөздер. *Құда* сөзі (аздаған дыбыстық ерекшелігімен) өзбек, ұйғыр, қырғыз, тува, қарақалпақ т.б. тілдерде қолданылады. *Құда* сөзінен *құдаш* (*кудага*), *құдаша*, *құданда* сөздері өрбіген. Л.А.Покровская *-ғый//-ғай* косымшасын екіге бөліп, *-ғы// -ға* жыныстық белгіні білдіретін монғол тілінің элементі деп көрсетеді. Монғол тілінде де *қуд(а)* сөзі қолданылады. Сондықтан да оның қай тілге тән екенін дәлелдеу қиын. Дұрысы — екі тілге де ортақ деп қарау.

Қатын сөзі қазақ тілінде де, басқа түркі тілдерінде де қолданылады. Ертеректе *хатын* сөзі түркі-монғол тілдерінде "ханша", "госпожа" мағынасында қолданылған.

Ер сөзі де түркі-монғол тілдеріне ортақ. Ол *әр//ер//ар//ур* түрінде қолданылып, "жыныстық белгі", "еркек", "әйелдің күйеуі" мағынасында қолданылады.

Бажа сөзі — апалы-сіңлілі адамдардың күйеулерімен байланысты ұғым. Кейбір түркі тілдерінде *бажа* сөзі тек ер адамдарға ғана емес, әйелдерге де қатысты қолданылады. Мысалы, түрік, әзірбайжан тілдерінде апа-сіңлілерге байланысты да айтылады; түркімен тілінде *башы* — "апа-сіңлілер", түрікше *vasi* — "апа", бірақ түркімен тілінде *баца* сөзі де бар, мағынасы — "бажа". Ал алтай тіліндегі *бадъа* "бажа" ұғымымен қатар "әйелінің туысқаны" деген мағынаны да білдіреді. Э.К.Пекарский саха тіліндегі *бажа* (*бадъа*) сөзін "қайнысының әйелі" деп аударған. Монғол тілінде *баз* "туысқан қыздардың күйеуі" мағынасын білдірсе, бурят-монғол тілінде *базаалын* әрі "бажа", әрі "абысын" мағынасын білдіреді. *Бажа* (*база*) эвенк тілінде — "туысқан қыздардың күйеуі", "қарындасының күйеуі".

Қазіргі қазақ тілінде *қайын* сөзі "әйел мен күйеудің туысы" мағынасын береді де, аздаған дыбыстық ауытқулармен басқа түркі тілдерінде де кездеседі. *Қайын* сөзі *қайын ата, қайын ене, қайын жұрт, қайын апа, қайнаға* (*ңайын аға*) сияқты күрделі сөздердің құрамында да кездеседі. М.Қашғари "Сөздігінде" *казін* сөзі мен қазақ тіліндегі *қайын* және *қатын* сөздері — түркі тілдеріндегі белгілі заңдылық — з~д/т~й дыбыс алмасуы негізінде пайда болған о бастағы бір сөз.

Адамның дене мүшесіне байланысты атаулар. Туыстық қатысты білдіретін сөздер сияқты дене мүше атаулары да — тілдің лексикалық қорының ең көне қабаттарының біріне жатады. Олардың біразы түркі-монғол тілдеріне ортақ.

Адамның, жан-жануарлардың *қол, көз, бас, аяқ* сияқты мүшелерінің барлық тілдерде де атауы болуға тиіс. Осы лексикалық топтағы ұқсастық, ортақтық та

түркі-монғол тілдерінің жақындығынан дерек беретін сияқты. Бірнеше мысал келтірейік.

Шырай сөзі қазақ тілінде "адамның көркі", "бет ажары", "жүзі" мағынасын білдіреді. Бұл сөз басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Мысалы, карайым тілінде *чирай* нұсқалары: *жырай, чарай, чирэй, чырай, чэрай*. Өзбек тілінде *чирой* сөзі — "бет", "жүз", "көркі", "жалпы көрініс", "көңіл күйі" мағынасын білдіреді. Монғол тілінде де д/лз «"бет", "түр-тұлға", "пішін", "жүз", "кескін", "кейіп", т.б. мағыналарды білдіреді.

Түркі тілдерінде дене мүше атауларының бірі — *кабырға*. Мысалы, хакас тілінде *хабырға*, өзбек және ұйғыр тілінде *қовурға*, түркімен тілінде *гапырға*, карайым тілінде *қабурғга// къабурғга*, түрік тілінде *кавида*, т.б. Монғол тілінде *хавирга(н)*.

Қазақ тілінде қолдың шынашақ пен иық арасындағыт сүйегін *кар* (*қолдың кары*) деп атайды. Бұл сөз басқа түркі тілдерінде де, көне түркі тілінде де кездеседі: *қар* — "верхняя часть руки", "плечо" . Монғол тілінде *гар* "қол" мағынасында қолданылады. Осыған қарап кей ғалымдар *кар* сөзі түркі тіліне көне монғол тілінен енген деген жорамал айтады. Әрине, бұл дәлел емес. *Кар* сөзі түркі тілдерінде кеңінен тарап, көптеген туынды тұлғалар жасаған: *карма, қарыс; қарына тартпағанның қары сынсын* т.б. Ал монғол тілдерінде бұл сөздер жоқ.

"Өлшем" мағынасындағы *сүйем* сөзі де түркі-монғол тілдерінде бірдей кездеседі. Монғол тілінде *сөөм*, саха тілінде *сүйем*. Э.К.Пекарский түркі тілдерінде бұл сөздің *соуам, сом, сум, суам* формалары барлығын ескертеді.

Қазақ тіліндегі *алақан* сөзі де — туынды түбір. Бұл сөз көпшілік түркі тілдерінде қолдың білек пен саусақ аралығындағы бөлшегінің ішкі жағын білдіреді. В.В.Радлов *алақан* сөзін *ал* ("бір затты алу", "иемдеу" мағынасында) және *-аған//-ақан* ("алаған қолым берген" дегендегі) қосымшасынан тұрады деп көрсетеді. Э.В.Севортян бұл сөзді монғол тілінен енген деп есептейді. Монғол тілінде "алақан" мағынасын *алга* сөзі береді. Бұл сөздер әлі де зерттей түсуді керек етеді.

Түркі тілдеріндегі дене мүше атауларының бірі *тамыр* — "қан жүретін жолдар". *Тамыр//дамыр* түркі тілдерінің бәрінде кездеседі. Ол көне түркі тілдерінде *tamar* (*тамар*) формасында қолданылған. *Тамыр* сөзі *тамир* түрінде монғол тілінде де бар.

Омырау қазақ тілінде адамның төсін, көкірегін білдіреді. Бұл сөз басқа түркі тілдерінде *омраз*, *омуроу*, *омырағ*, *амар*, *омра* формаларында қолданылып, негізінен "төс", "көкірек", "бұғана" сияқты мағынаны білдіреді. Ал монғол тілінде *омруд* - "бұғана", бурят тілінде *оморюу(н)* — "аттың төсі", калмак тілінде *омруь//омру* — "төс", "көкірек тұсы" сияқты мағыналарда қолданылады.

Түркі және монғол тілдерінде: *маңдап*, *таңдай*, *бауыр*, *бүйрек*, *көмек*, *арқа*, *білек*, *сақал*, *ерін*, *мең*, *секпіл*, *сүбе* мүше атаулары мағына жағынан да, тұлғасы жағынан да сәйкес келіп жатады.

Үй жануарлары және жабайы аңдарға байланысты қолданылатын атаулар. Көне дәуірден бастап-ақ түркі және монғол тайпалары мал шаруашылығымен айналысып, аңшылықты кәсіп еткен. Сондықтан да бұл тайпалардың тілінде, лексикалық құрамында мал шаруашылығы мен аңшылық кәсібіне байланысты көптеген ортақ сөздер сақталған. Егер түркі тайпаларының Орхон-Енисей өңірі мен Алтай, Саян баурайларында өмір сүрген дәуірінде де мал шаруашылығымен айналысып, монғол тайпаларымен аралас-құралас өмір кешіргендігін еске алатын болсақ, онда бұл екі тілдің құрамында да ортақ сөздердің болатындығы заңды сияқты. Түркілер баққан малдарды (қой, ешкі, сиыр, жылқы, түйе) монғол тайпалары да баққан. Монғолдар да түркілер сияқты малдарды жасына, түсіне, дене бітіміне, жынысына, т.б. ерекшеліктеріне қарап ажырата білген, өзінше атаған.

Түйе малы ертеден-аққұмды, шөлді аймақтарға бейім, жүк таситын негізгі көлік болып саналған. *Түйе* сөзі өзбек тілінде *түя*, ұйғыр тілінде *төгә*, хакас тілінде *тибе*, қырғыз тілінде *төө*, түркімен тілінде *дүэ*, көне түркі тілінде *тебе//теве* түрінде қолданылған болса, А.М.Щербактың көрсетуінше, түйеге байланысты басқа да көптеген атаулар түркі және монғол тілдерінде сәйкес келеді. *Түйе* ұғымында монғол тілінде *тэмээ(н)* сөзі қолданылады.

Атан — жүк тасуға ыңғайлы, піштірілген түйе. Монғол тілінде де *ат(ан)*, М.Қашғари "Сөздігінде" де атан сөзі сұлуланған, ақталған түйе мағынасын білдіреді. *Атан* сөзінің төркіні туралы да пікір әр түрлі: А.М.Щербак оны табумен байланыстырса, Э.В.Севортян екі морфемаға бөліл, *ат* ~ түбірі мен -*ан* қосымшасынан (-*ган* қосымшасының ықшамдалған түрі) тұрады деп қарайды. Мұндағы *ат* — түбірі "пішу" мағынасын білдіретін етістік дейді. Екінші бір ғалымдар *атан* сөзін *ақтаған* сөзінің ықшамдалған формасы деп есептейді.

Ақта сөзінің өзіне келсек, ол қазақ тілінде түйеге байланысты қолданылмайды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ақта* сөзіне "азбан", "пішпе" деп түсінік берілген.

Ақта сөзі, көбінше піштірілген жылқыға байланысты қолданылады. Түркі тілдерінде ол *ахта*, *ағта*, *аһда* (*ахда*) формасында да кездеседі. Монғол тілінде *агт(ан)* сөзі піштірілген жылқы мағынасында беріледі. Бұл сөз азын-аулақ дыбыстық өзгешеліктермен түнғұс-мәншіжүр тілдерінде де жұмсалады. *Ақта* сөзі туралы алғаш пікір айтқан П.М.Мелиоранский бұл сөз түркі және монғол тілдеріне XIII ғасырда парсы тілінен енген деген болатын. Бұл пікірге А.М.Щербак та қосылады. Бұл сөздің тарихын басқаша түсіндірушілер де бар.

Бура қазақ тілінде - еркек (аталық) түйе. Қырғыз тілінде *буура*, өзбек, ұйғыр тілдерінде *буғра*, көне түркі тілінде *буғра*, қазақ тілінде *бура* сөзінен *буыршын* сөзі жасалып, ол төрт жасар еркек түйені білдірсе, *бура* сөзінде ондай жастық мөлшерді білдіретін мағыналық реңк жоқ. Ал қырғыз тіліндегі *бууржун* бес жасар еркек түйе мағынасын береді. Соңғы мысалдағы -*шын*//*-жун* - бір-ақ қосымша. Э.В.Севортян, С.Броккельманның пікіріне қосыла отырып, оны кішірейту мәніндегі қосымша деп көрсетеді . Монғол тілінде де *буғра*//*буура* сөздері қолданылады.

Инген - "қос өркешті түйенің ұрғашысы". К.К.Юдахин қырғыз тіліндегі *инген* сөзін "ұрғашы түйе", ал оңтүстік қырғыз тілі диалектісінде "жеті жастан асқан ұрғашы түйе" мағынасын білдіреді деп көрсеткен . М.Қашғари "Сөздігінде"

іңдн сөзі "ұрғашы түйе" мағынасын берген . Монғол тіліндегі *ингэ(н)* сөзі де дәл сол мағынада.

Бота ~ "түйенің жаңа туған төлі". Көпшілік түркі тілінде ол *бота* түрінде айтылса, кей тілдерде (тува) оның *бодаған*, қазақша — *ботақан*, өзбек және ұйғыр тілдерінде *ботилақ*, *буталаң* кішірейткіш формалары қатар айтылса, көне түркі тілдерінде *боту*, *ботуқ* түрі де кездеседі . Қазіргі монғол, тілінде *ботго*, көне монғол тілінде *ботугу* сөздері "бота" мағынасын берген. Ішкі Монғолиядағы монғолдар тілінде бұл сөздің *ботог*, *ботого*, *ботуған* формалары бар.

Тайлақ — "бір жастан асқан жас түйе". Бұл сөз әзірбайжан тілінде *тайлақ* (*tajlaq*) жылқыға байланысты да айтылады. А.М.Щербак *тайлақ*, сөзінің түбір морфемасы *тай* түбірі мен *-лақ* деген қосымшадан (салыстыр: *бота+лақ*, *коша+лак*, *шака+лақ*) тұрады деп көрсетеді . Монғол тілінде *тайлағ* - "үш жастан асқан еркек түйе".

Түрікмен тілінде екі жасқа дейінгі түйенің ботасын *төрүм* десе, тува тілінде *дорум* деп атайды. *Торым* қазақ тілінде жеке айтылмай, тек *тоқты* сөзімен бірігіп, қос сөз жасайды (*тоқты-торым*). М.Қашғари "Сөздігінде" *торум* "түйенің баласы". Демек, *тоқты-торым* қос сөзіндегі *торым* бір кездерде қазақ тілінде де жеке-дара қолданылған болуы керек. Монғол тіліндегі *тором* — "бір жастан асқан түйенін, баласы".

Құнанша — "екі жастан асқан түйе". Қазақ тілінде *құнан*, *дөнен*, *құнажын*, *дөнежін* сөздері жылқыға және сиыр малына байланысты жасын (үш, төрт жыл) және жынысын білдіреді. *Құнан*, *дөнен* сөздері монғол тілінде де бар. Ал *-жын* (*кунажын*, *дөнежін*) қосымшасы монғол тілінде жыныстық белгіні білдірсе, түркі тілдерінде ол байқалмайды. Сондықтан бұл сөздерді кейбір ғалымдар түркі тілдеріне енген монғол сөздері деп қарайды.

Айғыр — "үйірге қойылатын еркек жылқы". Бұл сөз түркі тілдерінің көпшілігінде-ақ бар: *айғыр* (көпшілік тілдерде), *азгір* (балқар), *айтыыр* (якут), *айар* (чуваш) т.б. *Айғыр* сөзінің қолданылуында да, мағынасында да көп айырмашылықтың болуы оның өте көне сөз екенін көрсетеді. Мысалы, Э.К.Пе-

карский якут тіліндегі *атымыр* сөзінің: 1) "жеребец", 2) "бык", 3) "нехолощенный самец", 4) "табун", 5) "отличающийся большой величиной, крепкостью, силой, властью" сияқты бес мағынасын көрсеткен. Монғол тілінде "айғыр" мағынасында *азрага(н)* сөзі қолданылады. *Айғыр* сөзінің этимологиясына профессор Е.И.Убрятова толығырақ тоқталған.

Жорға — қазақ тілінде "жүрісі майда, жайлы жылқы" мағынасын береді. Бұл сөз түркі тілдерінің біразында бар; көне түркі тіліндегі *шор//жор*, яғни *жүру* сөзімен байланысты болса керек. Монғол тілінде *жороо* сөзі "жорға" мағынасын береді.

Түркі және монғол тілдерінде әрі дыбыстық, әрі мағыналық жағынан сәйкес келетін сөздер сөздік құрамның барлық саласында да кездеседі. Тіпті, басқа тілдерден алынбайтын етістіктер аралығында да ондай сәйкестік мол кездеседі.

Фонетикалық ұқсастықтар. Әр тілдің өзіндік дыбысталу жүйесі, ерекшелігі, заңдылығы болады. Мысалы, қазақ тілінде *ж* - мен басталатын сөздер татар тілінде *й* арқылы айтылады. Немесе қазақ тіліндегі *нан*, *барды* сөздері өзбек тілінде *нон* (*хлеб*), *борди* (*пошел*) болып, *а* дыбысының *о* дыбысына ыңғайласуы да — бұл тілдердің өзіндік заңдылығы.

Түркі тілдері мен монғол тілдерін салыстырып қарасақ, төмендегі ортақтығы және ерекшелікті байқауға болады.

1. Тіл дыбыстарын дауысты және дауыссыз деп екіге бөлу — түркі-монғол тілдеріне ортақ қасиет. Бірақ түркі тілдерінде созылыңқы дауысты дыбыстардың табиғаты бірдей емес. Осы қасиетіне қарай түркі тілдеріндегі дауыстылар созылыңқы және қысқа дауыстылар болып өзара екіге бөлінеді. Қазақ тілінде созылыңқы дауысты дыбыстар мүлдем жоқ та, оларды біз қырғыз, хакас, тува, якут тілдерінен, сондай-ақ түркімен тілінен кездестіреміз. Бұл тілдердің бірінде ол дыбыстар жүйелі түрде кездессе, екіншісінде олай емес. Олар сан жағынан да біркелкі емес. Якут тілінде сегіз қысқа, сегіз созылыңқы дауысты дыбыс болса, хакас тілінде тоғыз қысқа, сегіз созылыңқы дауысты дыбыс бар. Созылыңқы дыбыс монғол тілдеріне де тән, бірақ Орхон-Енисей

жазуында созылыңқы дыбыстар кездеспейді. Алтай тілдеріндегі дауысты дыбыстарды кесте арқылы салыстырып көрсетуге болады.

Тілдер	Қысқа дау-ты дыбыстар	Саны	Созылыңқы дау-ты дыбыстар	Саны
Қырғыз	а, э/е, о, о, у, у, ы, и	8	аа, ээ, оо, өө, уу, үү	6
Алтай	а, э/е, о, ө, у, ү, ы, и	8	аа, ээ, оо, өө, уу, үү, ыы, ии	8
Хакас	а, Э/е, и, ы, і, о, ө, у, ү,	9	аа, ээ, ыы, ии, оо, ё, уу, үү.	9
Тува	а, е (э), ы, и, у, ү, о, ө	8	яа, ее, ыы, ии, үү, уу, оо, өө	8
Түркіме	а, и, о, ө, э (е), ы, о, у, ү,	8	аа, ии, оо, өө, уу, үү, оә, ыы	8
Монғол	а, э, о, ү, о, у, ы, и	8	аа, аэ, ес, уу, оо, үү	6
Бурят	а, э (с), ө, ү, о, у, и	7	аа, ээ, ее, үү, оо, уу, ии	7
Қалмақ.	а, о, у, э, ө, ү, о, и	8	аа, оо, уу, ээ, өө, үү, эо, ии	8

Алтай тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстар артикуляция жағынан ұқсас, арасында айтарлықтай алшақтық жоқ. Мысалы, монғол тіліндегі *а* — тіл арты ашық езу дауысты дыбыс. Ол сөздің барлық позициясында қолданыла береді. *О* — тіл арты (жуан) ашық, еріндік дауысты дыбыс. Ерін дыбыстарының буын таңдамай, сөздің барлық позициясында келе беруі монғол тілдеріне де, түркі тілдеріне де тән құбылыс. Мысалы, қырғыз тілінде *бірөө* (*біреу*), *мөөре* (*мөңіре*); *ойно* (*ойна*); якут тілінде: *ооньоо* (*ойна*), *оттук* (*отты*, *шөпті*), *сонна* (*сонау*), *сонччо* (*сонша*), хакас тілінде: *тулку* (*тулкі*), *хыроо* (*қырау*), *хусхун* (*құзғын*), т.б.

Әйткенмен, көріп отырғанымыздай, бұл заңдылықта да бір ізділік жоқ. Жақша ішіндегі қазақша нұсқалары соны көрсетеді, яғни қазақ тілінде *о* тек сөздің бірінші буынында ғана кездеседі. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың алмасуы мен сәйкестік заңдылықтары жалпы алтай тілдерінен де, тіпті бір тілдің өз ішінен де байқалатын құбылыс. Мысалы, Сырдың орта деңгейі мен Қаратау айналасындағы қазақтар тілінде *өңле-*, *тыңла-*, *аңла-* болып айтылса, әдеби тілде *өңде-*, *тыңда-*, *аңда-* түрінде қолданылады. Бұл арада біз *л ~ 0* сәйкестігін көріп отырмыз. Сол сияқты Қазақстанның батыс аудандарында тұратын қазақтар тіліне тән *аңазак*, *арқалы* сөздері әдеби тілде *аңызақ*, *арқылы*.

Бұл жерде *a ~ ы* дыбыстарының сәйкестігі көрінеді. Мұндай заңдылықтар монғол мен түркі тілдерінің арасында да кездесіп отырады. Кей жағдайларда ғана монғол тіліндегі *a* түркі тіліндегі *y//ы* дыбыстарымен сәйкес келеді. Мысалы, *шарай -шырай, баатар ~ батыр, худаг ~ құдық, катаң ~ катын, хонгар -қоңыр.б.*

Монғол тіліндегі *э(е)* дыбысы сөздің барлық позициясында қолданылады және оған қазақ тіліндегі сәйкес келеді. Мысалы; *өңгэр ~ өңір* (жаға, омырау мағынасында), *зээ -жйен (жиен), бэлтрэг ~ бөлтірік, бүргэд ~ бүркіт, бүтэн ~ бүтін*, т.б. Монғол тіліндегі *у, ү* дыбыстары да буын талғамайды. Қазақ тілінде бұларға *ы, ө* дыбыстары сәйкес келеді: *цулбуур ~ шылбыр, хухэ - көк, бүлэг ~ бөлек, бүл ~ бөле, сувай ~ сыбай (сыбай- салтан тікесіндегі)*

Ө дыбысы ерін үндестігі бар түркі тілдерде барлық буында кездесе береді. Монғол тіліндегі *ө* дыбысына қазақ тіліндегі *і,е,ұ* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы, *чөдөр - шідер, төркөм ~ төркін, төмер ~ темір* (ұйғыр тілінде *төмүр*), *мөс(өн) ~ мұз, шөңхор -сұңқар*, т.б.

Монғол тілінде *н* дыбысы қазақ тіліндегі *н* дыбысымен сәйкес келеді, тіпті сөздерде келу орны да ұқсас. Салыстырыңыз: *ногт -ноқта, санаа -сана* ("ақыл-ой" мағынасында), *нагац -нғташы, чин ~ шын* т.б. Кей жағдайларда монғол тіліндегі *н* дыбысына қазақ тіліндегі *к, л, ң* дыбыстары сәйкес келеді: *сэрген - сергек, нашын –лашын т.б.*

Р дыбысының түркі және монғол тілдерінде қолданылу жағынан ұқсастық көп. Бірақ түркі, монғол тілдеріне тән ротацизм заңдылығы *-р* менен *з*-ның сәйкестігі — сақталып отырады: *ихер -егіз,ухер -өгіз, тургэн ~ тез, херчик -кесу* (қазақ тілінде *керту* сөзімен салыстыр) т.б. Н.А.Баскаковтың топшылауынша: алтай дәуіріндегі біртұтас тілдерден тұнғұс-мәншүжір, монғол және түркі тілдері бөлініп шығып, жеке-жеке тіл ретінде қалыптасқан. Ротацизм құбылысын (*р ~ з*) ол осы дәуірдің жемісі деп қарайды . Б.А.Серебренников пен А.М.Щербак (*р - з*) құбылысын басқаша дәлелдейді. Ал, тіл фактілеріне қарасақ, ротацизм түркі тілдерінің өз ішінде де байқалады: чуваш тіліндегі *р*-мен келетін кейбір сөздер басқа түркі тілдерінде *з* дыбысымен айтылады. Салыстырыңыз:

хер ~қыз, хур ~қаз, хуран ~казан, ватар -отыз, хантар - құндыз, самар ~ семіз, зер ~ жүз, сур ~ жаз, чер ~ тізе, т.б. Жеке түркі тілдерінде де *з* мен *р* дыбыстарының сәйкестігі байқалады. Мысалы, түрікмен тілінің емут диалектісінде *айтмаз* және *айтамар* (екеуі де болымсыз етістікке жалғанған есімше формасы) түрінде қолданылады.

Д дыбысы — *т* дыбысының ұяң сыңары. Сондықтан да оларды артикуляциялық жағынан түркі тілдерінде де, монғол тілдерінде де алмастырып қолдану байқалады. Салыстырыңыз: түрікмен тілінде *дөшек, дүземек, доймақ, дүшурмек* т.б. сөздер қазақ тілінде *төсек, тузеу, тою, түсіру* болып *т* дыбысымен айтылады. Бұл құбылыс тіпті қазақ тілінің өз ішінде, жергілікті тіл мен әдеби тіл арасында да байқалады: *түз ~ дүз, тузақ ~ дүзақ, тиірмен - диірмен, тілмар - ділмар, тоға - доға, т.б.* Нақ осындай құбылыс монғол тілдерінің өз ішінде де кездеседі: монғал тілінде: *дагнур - такнуур* (борона), *давцан - тавцан* (платформа), *нядлах ~ нятлак* (производить убой); бурят тілінде: *бараадаха - бараатаха* (становиться темноватым), *гэдэһэн ~ гэтэһэн* (кишок), *гадаһан - гатаһан* (колышко) т.б. Қазақ тілінде *д* дыбысы сөз басында сирек қолданылса, сөз соңында мүлде қолданылмайды.

Грамматикадағы ұқсастықтар. Түркі-монғол тілдері арасындағы ұқсастықтар грамматикалық категориялар арасында да анық байқалады. Түркі, монғол тілдеріндегі түрлі қосымшалар мағына және дыбысталуы жағынан ғана емес, сонымен бірге олар түбір сөзге жалғану тәртібі бойынша да сәйкес келеді.

Алтай тілдерінің барлығына ортақ, сөйлемдегі қызметтері де, мағыналары да тепе-тең түсіп жататын септік жалғауларын қарастырып көрейік.

Атау септігінің бұл тілдерде грамматикалық көрсеткіші жоқ, ол түбір сөз тұлғасына сәйкес. Ал **ілік септігінің** түркі тілдерінде қосымшасы *-нын// -нің, -дың// -дің, -тың// -тің, ~нүң// -түң, -дүң// -дүн, т.б.* болса, монғол тілінде *-ны// -ни, -ну// -нү.* Н.А.Баскаковтың пікірінше, көне монғол тілінде *~ны// -ни* қосымшасының толық формасы *-ның// -ниң* болған. Дегенмен кейбір монғол тілдерінің диалектісінде ілік септігінің *-ын// -ин* формасы да кездеседі. Мысалы,

бурят- монғол тілінің алар диалектісінде ілік септігінің *-ын//ин* формасы қолданылады: *аха(аға)>ахатн* (ағаның), *шоно (бөрі) шонотн* (бөрінің).

Барыс септігі, негізінен, амал-әрекеттің бағытын, беталысын білдіреді де, түркі тілдерінде *-ға//ге//ка// -ке, -на//не*, монғол тілдерінде *-ра//ре, -а//е* қосымшалары арқылы беріледі. Оның *~ра//ре* нұсқасы көне түркі тілдерінде қолданылғанымен, қазіргі түркі тілдерінде кездеспейді. Г.Д. Санжеев монғол тіліндегі барыс септіктің *-а* формасын көне *-ра//ре* қосымшасының ықшамдалған (*р* түсіп калған) түрі деп қарайды. Бұл пікірді Ғ.И.Рамстедт қолдайды. Түркі тілдерінде табыс септігінің қосымшасы *-ды//ді, -ты//ті, -ны//ні, ~ын//ін* болса, монғол тілдерінде *-ы// -ны//не*.

Түркі тілдері мен монғол тілдерінің арасындағы ортақтық тек септік жалғауларында ғана емес, басқа грамматикалық тұлғаларда да (көптік, тәуелдік, жіктік жалғауларында да сөз жасайтын жұрнақтарда да) кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде етістіктен туынды түбір зат есім жасайтын *~ын, -ім//м* жұрнақтарын салыстырайық: *келіс-ім, кес-ім, ал-ым* т.б. Монғол тілінде де осы модель (*-м//им*) кездеседі: *хэрч-(рубшь)>хэрчим* (кусок), *алху-* (шагать) толго- (шаг), *толго (играть)тогом* (игрушка), т.б.

-Ік//ік//қ//к қосымшасы түркі тілдерінде етістіктен зат есім тудыратын болса, мысалы: *кес-ік, бөл-ік, жыр-ык, тара-қ* т.б., монғол тілінде де солай: *хэсэг* (часть, кусок), *бүлэг* (группа, раздел), *чимэг* (наряд, украшение), т.б.

Қазақ тілінде *-шы//ші* қосымшасы есім сөздерге қосылып, кәсіптік, мамандық мағына беретін зат есім жасайды. Мысалы: *мал-шы, оқыту-шы, етік-ші*, т.б.

-Лык//лік, -лы//лі, -тык//тік, -ты//ті формалары қазақ тілінде есім сөздерден сын есім тудыратын қосымша болып саналады. Мысалы, *атты кісі, түйелі адам* т.б.

-Лы//лі қосымшасының бастағы этимологиялық толық формасы *-лык//лік, -лук//лук*. Мысалы, көне түркі тілінде: *Қағанлық дұдұн артім* ("қағандық халық, едім. Көпшілік түркі тілдерінде *-ыс//іс, -ыш//іш* қосымшасы етістіктен зат есім жасаса (*тап+ыс>табыс, соқ+ыс>соғыс, шап+ыс>шабыс*), монғол

тілінде осы қызметті *-ш* қосымшасы атқарады: *тул>тули* (топливо), *хэвт>хэвтэи* (лежанка, ложе) т.б.

Түркі-монғол тіл фактілерінен мұндай морфологиялық ұқсастықтарды көптеп кездестіруге болады. Егер морфологиялық тұлғалардың бір тілден екінші тілге ауыса бермейтін категория екенін ескерсек, онда бұл фактілер алтай дәуіріндегі біз қарастырған түркі және монғол тілдерінің туыстығынан дерек бергені.

Түркі тілдерінің дамуындағы хун дәуірі

Хун дәуірі алтай дәуірімен ұштасып, байланысып жатады да, біздің заманымызға дейінгі III ғасыр мен V ғасыр аралығын қамтиды. Егер Алтай дәуіріндегі тайпалар туралы бізде ешқандай тарихи мәлімет, жазба деректер болмай келсе, Хун дәуірі жайлы аз болса да, деректер бар. Мәселен, біздің заманымызға дейінгі кезең мен біздің заманымыздың басында Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір өлкелерінде жасаған түркі, монғол және тұңғұс-мәншіжүр тайпаларының басын біріктіріп тұрған Хунну империясы болған. Ол өз кезінде Қытай империясымен тайталасып, тарихта белгілі рөл атқарған. Хунну империясы туралы аз болса да мәліметтер қытай жазба деректерінде сақталған.

Археологиялық зерттеулердің көрсетуінше, хундардың көне ата-тегі орта бойлы (ұзындары көп), ат жақты, денелері ақ, шаштары сары болғандығын көрсетеді. Е.Грумм-Гржимайлоның айтуынша, олар ди немесе дили тайпаларымен генетикалық жақындығы болған. Ал қытайлар Саян тауларын Дилин деп атағандығы да мәлім. Демек, хундар Гоби шөлінің етегінде ғана емес, Саян тауларының етегінде де орналасқан. Біздің заманымызға дейін XII ғасырда хундар Хэбей өлкесінен бастап, Байкөл жағасына дейінгі жерлерге қоныстанып, Қытайға шабуыл жасай бастайды. Бұрынғы ата-бабаларына қарағанда экономикасы өсіп, жеке мемлекет құра бастайды. 1200 жылдары ауа райы салқындап, Гоби шөлі оңтүстікке қарай жылжиды. Енді хундарға шөлден өтіп Сібірдің жазығына шығуына мүмкіндік туады. Археологиялық зерттеулер біздің заманымыздан бұрынғы II ғасырда Алтай, Саян тауларының етегінде,

казіргі Монғолия жері мен Оңтүстік Сібір жазықтығында хундардың өмір сүргендігі жайлы көптеген мәліметтер берді.

Хун империясының өсіп-өркендеп, Қытай империясымен бой таластырған дәуірі — Модэ Шаньюй дәуірі. Біздің заманымызға дейінгі 209 жылы Модэ өз әкесі Тумань Шаньюйды өлтіріп, Хун империясының тағына отырады да, Шаньюй атағын алады (адам, тайпа аттарын С.Г.Кляшторный жасаған транскрипция түрінде бердік). Ол өте айлакер, талапты қолбасы болғандықтан өз айналасына хундарды, көрші тайпаларды біріктіре бастайды. Б.з.д. 205-204 жылдары Қытайға бірінші рет шабуыл жасады. Тарихи ескерткіштердің көрсетуінше, император Модэ хундардың 24 тайпасын (руын) біріктіріп, бір империя құрған. Ол бұлардан басқа хундармен туыс Алтайды қоныстанған қыпшақтарды (қытай тілінше — *кюеше*), Саян мен Ангара арасын қоныс еткен дилиндерді, батыс Монғолия территориясында жасаған қырғыздарды (қытай ескерткіштерінде — *гэгунь*) өзінің империясына қосады.

Хун империясының құрамындағы халықтар этникалық жағынан біркелкі, тұтас болмаған сияқы. Оған басты себеп: хундар, жалпы көшпелі тайпалар сияқты, өздері жаулап алған, бағындырған тайпаларды өздеріне қосып алатын, не қырып жіберетін болған. Соңдықтан да жасағы жеңілген тайпалар не хундарға қосылып, не жер ауып көшіп кететін болған. Хундар да сондай құрама халықтардың басын қосқан империя құрды. Мысалы, Модэ Шаньюй кезінде хундардың басында үш тайпа тұрған: Хунянь, Лань және Сюнбу. Хунянь тайпасының аты түркі тілдеріндегі Куян - *коян* (заяц) сөзінен алынған. *Сюнбу* сөзі де сол кезде түркі тілдерінде "шет", "жаға" мағынасын білдірген. Ал *Лань* қытайша - бір гүлдің аты. Қытайлардың жазба шежірелерінде Хунянь тайпасының басшысын *гун* (князь) демей, *ван* (хан) деп атауы оның беделді тайпа екендігін білдіреді. Ал мемлекеттің төресі, биі (судья) Сюнбу тайпасынан қойылатын болған.

Көне хун тайпасының қай тілде сөйлегендігі - әлі де шешіле қоймаған даулы мәселе. Мысалы, Монғолия тарихын жазған авторлар Н.Я.Бичуриннің пікіріне сүйеніп, хундар монғолдармен тектес десе, К.Сиротория, П.Пелльо, АЛигети,

В.В.Бартольдтар хундар - түркі тайпаларының ата-тегі, олар түркі тілдерінде сөйлеген деген пікір айтады. Қытай жазба ескерткіштерінде кездесетін жеке адам аттары, жер атаулары, зат атаулары өзгертіліп айтылуына байланысты хун тілі туралы мардымды дерек бере алмайды. Бірақ әр түрлі жорамал жасауға мүмкіндік жоқ емес. Хун империясының құрамында бірнеше тайпаның өкілдері болған болса, олардың бірнеше тілде сөйлеуі де ықтимал. Монғол тілдері мен түркі тілдерінің уәкілдері Хун империясының тұсында бір-біріне жіті араласып, тілдік жақындығын күшейте түсуі ықтимал. Сонымен қатар осы дәуірде дербес даму жолына түсуі де мүмкін. Ғалымдар қытай жазба деректері арқылы бізге жеткен кейбір көне түркі элементтері мен қазіргі түркі тілдері материалдарын салыстыра отырып, хун дәуіріндегі түркі тілінің жобасын жасауға мүмкіндік бар дегенді айтады. Бұл алдағы уақытта шешілетін игілікті істердің бірі болмақшы.

Хун дәуірінде түркі тілдері мен монғол, тұңғұс-мәншіжүр тілдері жеке-жеке тіл ретінде "өмір сүре" бастауы мүмкін дедік. Бірақ, олардың сөздік құрамында, фонетика мен грамматика жүйесінде Алтай дәуірінен келе жатқан өте көп ортақ белгілердің болғандығы сөзсіз. Бұл ортақ белгілердің уақыт озған сайын азайып, ара-қатынасы алшақтай беруі де, тайпалардың көрші отырып, аралас-құралас болуынан олардың ұзақ сақталуы да заңды. Мысалы, түркі тілдерінде сөйлейтін чуваш, саха сияқты халықтардың ұзақ уақыт бойына монғолдармен тікелей қарым-қатынаста болуы бұл тілдерде ортақ элементтердің ұзақ сақталуына, көптеген сөздердің дыбысталуына ықпалын тигізген. Оған Сібірде тұратын түркі халықтарының тілдерінде сақталған созылыңқы дыбыстар толық дәлел бола алады.

Модэ және оның ұрпақтарының өз кезінде Қытаймен жаугершілік жағдайында болуы, өрі ішкі феодалдық бытыраңқылықтар, тақ үшін таластар — осының бәрі бір кездегі күдіретті Хунну империясының әлсіреуіне алып келді. Біздің заманымызға дейінгі 58—57 жылдары хундар солтүстік және оңтүстік хундар болып екіге бөлініп кетеді. Бұған, біріншіден, феодализмнің әлеуметтік-

саяси құрылымының өзі итермелесе, екіншіден, оның шығыстағы көршісі Сянбиндер мен Қытай империясының күшеюі себеп болды.

Біздің заманымызға дейінгі бірінші ғасырда Хун империясының экономикалық жағдайы қиындай бастайды. Ұзаққа созылған соғыстар, тақ үшін болған таластар халықтың жағдайын нашарлатып, үлкен көтеріліске себепкер болды. Тақ таластарының салдарынан 50-жылдары хундар екіге бөлінеді де, солтүстік хундарды Чжичжи, оңтүстік хундарды Хуханье басқарады. 50-жылдардың соңында екі хун князі де Қытайға елші жіберіп, оған тәуелді екендіктерін білдіреді. Бірақ Чжичжи Қытайдың қарамағында көп тұра алмады да, біздің заманымыздан бұрынғы 47—46 жылдары Кангюлерге (Қаңлы мемлекетіне) барып қосылады. Біздің заманымызға дейінгі 42-жылы Усундерді (Үйсін мемлекетін) жеңіп, Чжичжи Орта Азияға шыға бастайды. Хуханье бастаған хундар Чжичжи кеткен соң өздерінің ата-мекеніне барып орналасады. Бірақ Сянбилердің басып кіруіне байланысты қытадан оңтүстікке көшуге мәжбүр болады да, Қытайларға бағынышты болып қалады. Біздің заманымыздан бұрынғы 215 жылы олардың Шаньғойын Қытай императорлары ұстап алып, орнына өз адамдарын тағайындайды. Сөйтіп, оңтүстік хундар жеке мемлекет ретінде "өмір сүруін" тоқтатты.

Түрлі тайпалармен, халықтармен ұзақ араласу нәтижесінде хундардың этникалық, мемлекеттік құрамы бұрынғыға қарағанда әлдеқайда өзгерген еді. Біздің заманымыздың III ғасырында Хундардың төрт тармағы қалыптасып, төрт түрлі тарихқа ие болды.

1. Солтүстік хундардың бір тобы Қазақстанның солтүстігін жағалай отырып, Орал тауы мен Еділ жағалауына орналасты.

2. Юебань хундары Тарбағатай мен Жетісу өлкелерін қоныстанып, Соғды мәдениетін қабылдаған.

3. Сяньби хундары өз отанын тастап кетпестен, атамекенінде қалып қояды. Бірақ Сяньбилер көп болғандықтан, бірте-бірте түркі ана тілін ұмытып, монғол тілін қабылдайды. Кей ғалымдардың алтай тіл одағы болмаған, түркі тілдерінің

монғол және Тұңғұс-мәншіжүр тілдерінде көптеген ортақ элементтің, тілдік суббстрактің пайда болуына осы хундар себеп болды деуі осыдан.

4. Қытайлық хундар — сяньбилерден жеңілген соң оңтүстікке қарай шегініп, Ұлы Қытай қабырғасының екі жағын ала қоныстанған хундардың өкілдері. Бұлар уақыт озған сайын өз қатарын көбейтіп, VI ғасырдың соңына дейін хун империясын қайта құруға әрекет етті.

Солтүстік хундар Бетбақдаламен жүре отырып, Орал тауының орта бөлігінен Еділ бойы, Қара теңіз, Каспий жағаларын толық мекендеген. Олар өздерінің қатарына угро-финдерден тайпалар қосып алып, Европаға қарай жол тартады. Олар тарихқа ғундар деген атпен енген болатын.

Демек, хундардың құрамында түркі-монғол тайпаларының болғандығы анық және олардың аралығында тілдік параллелдің болуы да заңды. Бірақ ол тілдердің осы кезде ара-жігі ашылып, жеке-жеке өмір сүре бастады. Түркі тілдері де бірнеше тайпалық тіл одағынан құралып, олардың өзіндік ерекшеліктері қалыптаса береді. Хун дәуірінде түркі тілдерінің ішінде *p~л* тілдері, яғни бұрынғы авар, хазар, бұлғар және қазіргі чуваш тілдерінің ата тегі, *з~ш* тілдері, яғни оғыз (уздар), көне қырғыз, көне ұйғыр (Шығыста қалып қойған) және қазіргі оғыз, қыпшақ, қарлұқтардың ата-тегінің тілдері ажыраса бастаған. Бұлардың кейбір белгілерін қазіргі түркі тілдерінен де байқауға болады. Сонымен хун дәуірінде негізгі түркі тілдерінен (пратюркский язык) төрт түрлі түркі тілі өзара жіктеліп, бөлініп шыға бастайды: 1) түркі тілдерінің бұлғар тобы: бұлғар, хазар, авар тілдері; 2) қырғыз тілі (бұл Енисей қырғыздары); 3) якут тілі (осы дәуірде қалыптаса бастаған); 4) оғыз, қыпшақ, қарлұқ тілдері.

Н.А.Баскаков Хун дәуіріндегі түркі тілдерін екіге, батыс хун және шығыс хун тілдері деп бөледі. Батыс тобы — бұлғар (*p~л*) және оғыз-қарлұқ, қыпшақ (*з~ш*, *~m*) тілдерінен, шығыс тобы — ұйғыр-оғуз (*з~ш*, *д~m*) және қырғыз-қыпшақ (*з~ш*, *д~m*) тілдерінен тұрады.

Түркі тілдерінің дамуындағы көне түркі дәуірі (V—X ғасырлар)

Шығыста қытайлар мен сяньбилердің соққысынан кейін Хун империясының құлауы, хундардың бір бөлігі Орта Азияға, екінші бөлігі Еуропаға, үшінші бөлігінің қытайларға қосылуы, төртіншісі — сяньбилердің құрамында қалуы шығыс тарихында үлкен өзгеріс енгізе қойған жоқ. Себебі сяньбилер де, жужандар да көшпелі халық болатын. Олар тез араласып, тез арада ажырасып, жеке мемлекетке айналып отырған. Ал батыста болса, хундардың қозғалысы тайпалар одағының орын өзгертуіне, ұлы көшпенділіктің басталуына себепші болды. Мысалы, сяньбилердің соққысынан соң Алтай, Саян тауларын аса, Еуропаға бет алған хун тайпалары жолындағы угро тілінде сөйлейтін тайпалармен бірге түркі тілінде сөйлейтін тайпаларды ілестіре отырып, Еділ бойындағы аландарды Дон бойына ығыстырды, Хундардың осылай ыдырауы негізінен пайда болған бұлғарлар мен хазарлар Еділ, Дон бойларын, Кавказ тауы етектерін, Арал, Каспий жағалауларындағы ру-тайпаларды қозғалысқа салды. Демек, көптеген көшпелі тайпалардың мекен ауыстырып, көшіп-қонуы Ресей мен Византия сияқты үлкен мемлекеттерге де ықпалын тигізді. Оңтүстікте олар Иран мемлекетіне де ене бастағаны белгілі.

Түркі тайпалары Орта Азия мен Қазақстан, Еділ-Дон аралығы мен Кавказ тауларының етектерінде қаншама көшіп-қонып жүрсе де, олардың ту тіккен жері - Сібір өлкесі болатын. "*Түрік*" сөзі де осы Сібірде қолданылған. А.Н.Гумилевтің көрсетуінше, біздің заманымыздың 439 жылы тобасцилар хундардың қалдықтарын жеңіп, Хэси өлкесін қытайдың Вэй империясына қосқан кезде 500 үйлік хунның князі Ашина жужандарға қашып өтеді де, Алтай тауының оңтүстігіне орналасады, олар жужандар үшін темір қорыта бастайды. Қытайлықтар Ашина тобын және оның айналасындағы, қол астындағы халықтарды *ту-кю* деп атайды. П.Пелльо бұл қытай сөзін *тюрк-ют* деп транскрипция жасаған. "*Турк*" деген сөз "күшті", "мықты", "берік" деген мағынаны білдірсе, *юни* морфемасы монғол тілінде көптік мағынаны білдіреді. Дегенмен де, аз санды Ашина тез арада үлкен беделге ие болуы екіталай еді. Солай бола тұрса да, Ашина тобының жауынгерлігі, Ашинаның ұйымдастырушылық қабілеті мен қолбасшылық дарындылығы 500 үйлі толтың басын

біріктіріп, басшы тайпаның (топтық) бірі болуына мүмкіндік алды. Ашинаның Алтай тауының оңтүстігіне көшіп келуіне ертеректе көшіп келген хун тайпаларының сол араларда болуы да себеп болса керек. 468 жылы батыс хундар халық ретінде жойылса, 545 жылы түркілер халық ретінде тарих аренасына шықты. Өте қысқа мерзім ішінде хун тайпаларының жеке халық ретінде қалыптасуы 500 үйлі Ашина тобынан басқа да, Алтай, Саян таулары баурайларында туыстас тайпалардың мол болғандығынан дерек береді.

Түркі қағанаты тек шығысқа қарай ғана қанат жаймай, олар өз территориясының шегін батысқа қарай да кеңейте түсті. Түркілер батыс жорығын Бумын қағанның інісі Истемин қаған басқарды. Истемин қаған өз жорығын 552 жылдан кейін бастады. 555 жылы оның жасақтары Арал теңізін орай өтіп, Каспийге дейін жетеді, бірақ Еділден ары өте алмайды. Оңтүстікте шекарасы Әмударияны жағалай отырып, Шаштың (қазіргі Ташкенттің) солтүстігінен өткен. Соғдияна мен Бұқара Истеминнің қол астына кірмей қалған. Сөйтіп Еділден Сары теңізге дейін созылып жатқан ұланғайыр территория Түрік қағанатының қол астына қарайды. 571 жылы түрк сарбаздарының аттары Солтүстік Кавказ жерінің шаңын шығарып жатты. Бұдан бұрын Истемин қаған Бұқара мен Соғды жерін (560 ж.) жаулап алған болатын.

Осыншама байтақ жерді алып жатқан феодалдық мемлекет ұзақ уақыт өз бірлігін сақтап келді. Тек 603 жылы ғана ол Батыс және Шығыс түркі қағанаттарына бөлініп кетті. Батыс түрк қағанатының орталығы Жетісуда, Шығыс түрк қағанатының орталығы Монғолия территориясы болды.

Батыс түркі қағанатының құрамындағы бұлғарлар мен хазарлар, печенектер мен қыпшақтар түркі тілінде сөйлегені анық. Бұлардың тегі туралы да жазба деректер жоқтың қасы. Жеке сөздер мен сөз тіркестері осы дәуірдегі саяхатшылардың естеліктері мен жазған кітаптарында, сол дәуірде жарық көрген түрлі сөздіктерде кездейсоқ кездесіп қалады. Кейде топонимдік атаулар мен ономастикалық материалдар да кездеседі. Егер Батыс түрк қағанатының құрамында болған халықтар мен жерлердің тарихына үңілсек, оған қазіргі чуваш, башқұрт, татар сияқты халықтардың территориясы, Қырым, Кавказ,

Мауренахр (Қос өзен арасы), Қазақстанның ұлан-байтақ жерлері қарағандығы мәлім. IX ғасырда Батыс түрк қағанатының жерінде бұлғарлар, хазарлар, қыпшақтар, оғыздар, қарлұқтар өздерінің мемлекеттерін құрды. Ал Шығыс түрк қағанатында ұйғырлар мен қырғыздар мемлекеті орнады.

Шығыс түрк қағанатының географиялық жағдайы Батыс қағанатына қарағанда мүлде басқаша болатын. Бұл қағанатқа белгілі дәрежеде күш көрсетіп, белгілі дәрежеде бағыт сілтеп отыратын қытай империясы мен Тибет бар болатын. Алғашқы кезде Батыс қағанат Қытайдың ішкі істеріне белсене араласады. Солардың көмегімен 618 жылы Суй династиясын аударып, Тан династиясын орнатады. Бірақ Тан династиясы тез арада түркілерге қарсы шабуылға шығып, 630 жылы оларға қатты соққа береді. Құтлұғ-түркілер тарихында Эльтэрэс (Елтеріс) "Халықтың, басын қосушы" деген атымен мәлім. Эльтэрэс өлгеннен кейін (691 ж.) таққа інісі Мочжо отырады. Мочжо (тарихта ол Қанаған қаған атымен мәлім) билік еткен дәуірде (693-716 ж.) қытайлардан мүлде бөлініп, бұрынғы жерлерін қайтарып алады. Мочжо өлгеннен кейін Күлтегіннің (685—731 ж.) көмегімен Білге қаған (684—734) таққа отырады. Бірақ халықтың жағдайы, ру басшылары мен феодал шонжарлардың таласы атыс түрк қағандарын мүлдем әлсіретіп жіберген болатын. 745 жылы Батыс қағанаты өмір сүруін тоқтатты. Оның орнына ұйғыр хандығы орнайды. Ұйғыр қағанаты да ұзақ жасай алмаған еді. Олардың ең күшейген дәуірі — Мончур Гэлэ-хан дәуірі. Ол 747 жылы әкесі Пэйло өлгеннен кейін таққа отырады. Бірақ ұйғыр қағанатының құрамына кірген тайпалар тату тұра алмағандығы тарихтан белгілі. Мысалы, 795 жылы ұйғырлардың қағаны Ачо өлгеннен кейін қағанат тағына Құтлұғ отырады. Өлген қағанның орнына басқа мұрагердің отыруы заңды, бірақ Ачо ұйғырлардың яглакар руынан болса, Құтлұғ телелер құрамына енетін эдиздер руынан еді. Демек, қағанат билігі ұйғырлардан телелерге өтеді. Ал, 839 жылы ұйғыр Курабир телелерден болған қаған Құдыны түрк тайпасы шатолардың көмегімен аударғанда, эдиздердің көсемі Сюлюғ-баға қырғыздарды жәрдемге шақырады. Сөйтіп, 840 жылы ұйғыр қағанаты өмір сүруін тоқтатады. Бірақ ұйғырлар мемлекеті мүлде жойылып кеткен жоқ, Тек Шыңғыс ханның

жорығынан кейін ғана ұйғыр хандығы (князьдігі) монғолдардың құрамына енеді. Қырғыз қағанаты да ұзақ өмір сүре алмады. Оларды қара қытайлықтар (қидандар) басып алады.

Батыс түрк қағанатына қарағанда Шығыс түрк қағанаты ұрпақтарына көп жазба мұралар қалдырған. Олар туралы қытай жылнамаларындағы деректерден басқа, түркілердің өздері де жазба деректер қалдырған. Олардың ең үлкені де, әсіресе лингвистер үшін құндысы да — Орхон-Енисей жазу ескерткіштері. Бұл ескерткіш тіл тарихына "руникалық ескерткіш" деген атпен енген. Руникалық жазу ескерткіштері жанры жағынан да, алфавит жағынан да, стилі жағынан да бірізді емес. Көне түркі жазу ескерткіштерінің әрқайсысы Батыс түрк қағанатының әр дәуіріне, белгілі бір саяси-әлеуметтік жағдайлармен байланысып жатады.

1. Батыс түрк қағанатына тән ескерткіштер. Бұлар негізінен Орхон ескерткіштері деп аталады да, оған: 1) Орхон өзенінің бойынан табылған ескерткіштер; 2) Алтай тауының айналасынан табылған ескерткіштер енеді. Ғалымдарымыз бұл ескерткіштерді VII—VIII ғасырларда жазылған деп шамалайды. Тасқа жазылған сына жазулардың ішіндегі ең үлкені де, тілдік материалдары жағынан құндысы да осы дәуірге сай келеді.

2. Қырғыз қағанатына тән Енисей жазу ескерткіштері. Енисей жазу ескерткіштерінің қай кездерде жазылғандығы туралы түрлі пікір бар. Мысалы, бұл ескерткіш тілін С.Е.Малов V—VI ғасырдағы түркілер тіліне, В.Томсен мен П.М.Мелиоранскийлер VI—VII ғасыр түркілер тіліне, В.В.Радлов VIII~IX ғасыр түркілер тіліне тән деп көрсетеді. Енисей жазу ескерткіштері Орхон жазу ескерткіштеріндей көлемі жағынан өте үлкен емес. Олардың ең үлкені Уйбат өзенінің бойынан табылған. Уйбат III деп аталатын ескерткіш 478 таңбадан тұрады.

3. VIII-X ғасырларда жазылып, Лена-Байкал өңірінен табылған ескерткіштер. Бұл ескерткіш Құрыхан тайпалар одағына тиісті.

4. Талас және Ферғанадан табылған руникалық ескерткіштер. Бұл оғыз ескерткіштері батыс түрк тайпаларының ұрпақтарына тән, VI—VIII ғасыр аралығында жазылған.

5. VIII ғасырдың екінші жартысы мен IX ғасырларда жазылған Монғолиядағы ұйғыр қағанатына тиісті болған Семиғи және Караболғасун ескерткіші.

6. Хазар қағанаты мен Печенек тайпаларына тиісті Шығыс Еуропадан табылған ескерткіштер.

Соңғы кездерде көне түркі жазуымен жазылған ескерткіштер Жетісу өңірінен табылды. Бұлардың ішіндегі ең көлемдісі де, тілдік материалы ұрғысынан ең байы да, күні бүгінге дейін жан-жақты зерттеліп келе жатқаны — Орхон өзенінің бойында тасқа ойып жазылған жазулар. Бұл жазулардың бәрінің де тіл жағынан бір-біріне жақындығы айқын сезіледі. Сонымен қатар оларда диалектілік ерекшеліктердің бар екендігі де айқын аңғартады. Сондықтан да бірсыпыра ғалымдардың бұл ескерткіштерді белгілі бір халықтың (қырғаздар, чуваштар, хакастар) меншігіне телуге дейін барған әрекеттері де болды.

Шығыс түркі қағанатының құрамындағы тайпалар тілінің жазба ескерткіштері көбірек сақталғандықтан, олардан сол дәуірдегі түркі тілдерінде бар диалектілік ерекшеліктерді айқын байқауға болады. Ал, Батыс түрк қағанатының құрамындағы түркі тайпаларынан ондай жазба ескерткіштері қалмаған. Тек азын-аулақ сөздер мен топоним атаулары ғана VI—X ғасырдағы Батыс түркі қағанатының құрамындағы түркі тайпаларының тілі туралы жеңіл-желпі шолу, үстіртін бағдар жасауға мүмкіндік береді.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің тілін салыстырып қарасақ оларда дыбыстық өзгерістердің барлығы анық көзге түседі. Дауысты дыбыстардың алмасу ерекшелігіне қарай саралап: 1) я-тіл (ә, о, ө), 2) /-тіл (ы, у, ү) деп бөлу бар. Руникалық жазба ескерткіштерінде *a* дыбысы мен *ы* дыбысының орын алмастырып, қосарланатындығын: *еч~ич* ("бол" мағанасында), *ад~ид* ("ағу"

мағынасында), *те~ті* {де мағынасында), *тас/дас-тыс/тым* ("тысқары" мағынасында) көп ғалымдарымыз да көрсеткен болатын.

Дауыссыз дыбыстардың қолданылуында да айырмашылықтар бар. Мысалы, *б* және *м* дыбыстарының сөз басында бірінің орнына бірі ауысып қолданылуы жиі байқалады. Тіпті, бір ескерткіш тілінің озыңде-ақ бұл екі дыбыстың орын алмасып қолданылғаны кездеседі. *Ман* (мен), *ваңа* (маған), *ващп ~ таңкіі* (мәңгі).

Орхон-Енисей ескерткіштерінің тіліндегі ерекшеліктер толық зерттелмеген. Дегенмен де, ескерткіштер тіліндегі дауыссыз дыбыстардың қолданылу ерекшелігіне қарай оларды бірнеше топқа бөлуге болады. А.Н.Баскаков оларды екі топқа бөледі.

Бірінші топқа көне оғыздар мен қырғыздардың тілінен дерек беретін Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілін енгізуге болады. Бұл тілдің мынадай ерекшеліктері бар: 1) сөз ішінде, сөз соңында *ң, н, й* дыбыстары ауыстырылып пайдаланылады: *аңыз, анығ, айың* (дурной, злой); *көң, қон, қрй* (овца), *йаң, йан, йай* (рассеивать), *чығаң, чыған, чыгай* (бедный), *қытаң, қытан, қытай* (қытай); 2) сөз соңындағы /-мен <?-ның орнына *б* дыбысын қолдану: *суб* (*суғ, сув* деудің орнына) — *су, аб* (*ав* деудің орнына) — *ау*. 3) сөз соңындағы *б* мен *м* дыбысын ауыстырып қолдану: *бен, мән* ("мен" мағынасында), *биң, бың, мың* ("мың" мағынасында); 4) көсемшенің *-ып, -іп* қосымшасының орнына *-пан* қосымшасын қолдану; 5) екінші жақ өткен шақтық *-тығ, -тығыз* қосымшасының болуы; 6) 3-жақ бұйрық райы *-суы, -чук* формасының болуы; 7) етістіктің *-сығ* формалы рай қосымшасының болуы; 8) *ғырынч* демеулігінің қолданылуы.

Түркі тілдерінің дамуындағы орта ғасыр дәуірі (X—XV ғасырлар)

X—XV ғасырлар түркі халықтары үшін өте маңызды алеуметтік оқиғаларға толы, олардың әрқайсысының жеке-жеке халық ретінде қалыптаса бастап, өз

алдына отау тіккен дәуірі болды. Халықтардың жеке отау тігіп, бір ортадан бөлініп шығу жолы бір ондаған жылдармен ғана шектелінбейді, қайта бірнеше ондаған жылдар бойына созылатындығы белгілі. Сондықтан да әр халық белгілі бір тайпалар одағының ықпалында болып, өзара ұзақ уақыт бойы бір-бірімен тығыз байланысып жатады. Уақыт озған сайын біртіндеп жайлап бірі екіншісінен іргесін алшақ салып, даралана бастайды. Бұған, әрине, халықтардың әлеуметтік даму дәрежесі, орналасқан географиялық ортасы, тіл дербестігі, діни нанымдары, т.б. қозғаушы күштер болады. Орта ғасыр түркі тайпаларының дамуына да осындай факторлардың үлкен әсері болды.

X—XV ғасырларда түркі тайпалары жасаған өлке өте кеңейген және бірнеше мемлекетке бөлінген болатын. Олардың тілдерінде де, діндерінде де алшақтық анық байқалына бастады. Орта Азияда жасайтын түркі тайпалары ислам дінін қабылдап, арабтармен араласып, араб тілінің ықпалына түссе, Сібір түркі тайпалары монғол тайпаларымен, уғро-финн тайпаларымен байланысты. Чуваш, саха (якут) сияқты халықтардың ата тегі өзінің тілдес тайпаларынан қол үзіп, чуваштар уғро-финн, сахалар монғол тайпаларының қоршауында қалды. Орта Азия мен Жетісуда жасайтын түркі тайпаларында да тілдік, этнографиялық ерекшеліктер байқалына бастады. Бір топ түркі тайпалары отырықшы, жерге таңылған болса, екінші бір топ тайпалар көшіп-қонып, көшпенді өмір сүрді. Кавказ өңіріндегі жағдай мен Кіші Азиядағы жағдай да бірдей емес еді. Тілдік ерекшелігі жағынан да олардың бөліне бастауы заңды еді. Бірақ монғалдардың шабуылы бұған теріс ықпал жасады. Қалыптасып келе жатқан жаңа этникалық, тілдік топтарды араластырып жіберді. Жалпы Ұйғыр қағанаты мен Қырғыз қағанатының ыдырауы, Сібір түркі тайпаларының батысқа қарай көшуі Қазақстан мен Орта Азияда жасайтын түркілердің өміріне өзгеріс енгізеді. Бұл кезде Орта Азияда Саманидтер династиясы билік құрып тұрған болатын.

XI ғасырда батыс жағынан қозғалған қыпшақтардың қысымымен оғыздар Арал, Каспий жағалауларынан ірге көтеріп, оңтүстікке қарай ығыса бастайды да, Түрікменстан мен Хорезм жеріне келіп жетеді. Бұл кезде Әмударияға дейін

жерлер қараханиттердің қол астында еді де, Әмударияның батысы Ауғанстанмен бірге газнауилерге тәуелді болатын. Бұл жерлерді ол заманда бүгінгі түрікмен әулеті (оғыздар) жайлайтын. Олардың бір бөлігін Микаил ибн Селжүк басқарып, Зарафшан айналасында көшіп-қонып жүрген. Селжүктер жекелеген рулар одағынан біріккендігі белгілі, алайда кейбір түрікмен тарихшылары оны түрікмендердің ең үлкен руы *қаныққан* таратады. М.ашғари да селжүктердің арғы тегі — кіпик деп көрсетіп, оның басшылары қақан (хан) болғанын ескертеді. Бірақ Селжүк оғыз атағын алмаған, үнемі сюбашы (қолбасшы) атағында жүрген. Дегенмен де олар көптеген руларды айналасына топтап, іргелеріндегі газнауилерге де, қараханиттерге де жайсыз бола бастады. 1025 жылы түркімендер Махмуд Ғазнауидің келісімімен Әмудариядан ары Хорасан жеріне өтеді. Бірақ түрікмендер мен жергілікті халық арасында үздіксіз қақтығыс болып тұрады. Сондай ұрыс-керістен ашынған М.Ғазнауи түрікмендерге қалың қолмен қарсы көтеріліп, оларды ойсырата жеңеді. Қараханидтер этникалық *Еұрамы* жағынан аралас түркі тайпаларынан құралса да, олардың ұйытқысы *қарлұқ, шығыл, яғма, тухси* тайпалары болғандығы анық. Ал бұл тайпалар Ұйғыр қағанатының да негізгі ұйытқысы болып саналған. Ал селжүктерде мұндай бай мәдени мұра бола қойған жоқ, ауыз әдебиеті дамыды. Қазір оғыз түркі тілдерінің көне әдеби мұрасы болып саналатын "Кітәби дәдәм Қоркут" ("Қорқыт баба кітабы") дүниеге сол дәуірде келген де, тек Әзірбайжан топырағында қағазға түсірілген. Түркістан, Арал бойлары мен Әму жағалауларында селжүктер қалдырған қыруар мәдени ескерткіштер бар.

Селжүктердің мемлекеті өте кең аймақты алып жатты. Мысалы, селжүктердің Мелик-Шахының өмірінің соңғы кезінде (1072—1092 ж. аралығы) оларға қазіргі Түрікменстан, Өзбекстанның бір бөлімі, Тәжікстан, Ауғанстан, Иран, Кавказ, Сирия, Ирак түгелдей қарады. Бірақ тарих сахнасында бұл мемлекет те ұзақ тұрақтай алмады. Селжүктер өз тұтастығын сақтай алмады, түркі тайпаларының басқа халықпен араласа түсуіне себепші болды. Олардың барлық жорықтарына (Ирандағы болсын, Сириядағы болсын) басты күш болып түрікмен-оғыздар

араласты. Орыстар оларды половецтер деп атаса, византиялықтар кумандар деп атаған. Қыпшақтардың Арал, Каспий және Еділ бойларына келуі бірқатар түркі тайпаларының өз жерінен кетуіне мәжбүр етті. Мысалы, печенектер қыпшақтардан ығысып, Донның екінші жағына не орыс князьдіктерінің қол астына өтуіне, оғыздардың Арал мен Каспийдің солтүстігінен ығысып, Әмудың жоғарғы ағымына қарай көшуіне мәжбүр болды. Осы дәуірде оғыздар мен шығыс печенектердің қосылуынан Киев мемлекетінің оңтүстігінде, Рось дариясының (Днепрдің бір саласы) бойларында жана этникалық топ қара бөріктілер (черные клобуки, не черные шапки) пайда болды. Қыпшақтар этникалық құрамы жағынан бір текті болмаған, бірнеше тайпалардан құралған. Мысалы, Ан-Нувері мен Ибн-Хаддунның көрсетуінше, қыпшақтар құрамында *токсаба, йета, буржогяы, бурлы, канг-оглы, анджоглы, дурут, карабароглы, джузан, карабирикли (карабөрікті), котян* сияқты тайпалар енген.

Қыпшақтар XIII ғасырға дейін өз үстемдігін Кавказ етектеріндегі халықтарға, оңтүстігінде Хорезм мемлекетіне дейінгі, шығысында Талас өзенінің бойларына дейінгі өлкеге өткізіп тұрды, XV ғасырда жеке халық болып бөлініп шыққан қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, қарашай, малқар, татар, башқұрт, өзбек халықтарының этникалық құрамына енді, халық ретінде қалыптасуында негізге қызмет атқарды.

Шыңғысхан орнатқан биліктің де, құрған мемлекетінің де ғұмыры ұзақ бола алмайтындығы белгілі еді. Өйткені, өте үлкен территорияны, бірнеше тілде сөйлейтін, түрлі экономикалық әлеуметтік даму сатысындағы мемлекетті Қарақорымда отырып, бір ортадан басқару мүмкін емес еді. Мұны сезе білген Шыңғысхан өзінің көзі тірісінде-ақ (1227 жылы өлген) өзі құрған мемлекетті балаларына бөліп берген болатын. Бұл жерлер *ұлыс* деп аталған. Жасы үлкен балаларының үлесіне тиген ұлыстар орталыққан қашығырақ болса, жасы кіші балаларына ұлыстың Монғолияға жақын жерлерін бөліп берген. Мысалы, ең үлкен ұлы Жошының қарауына Ертістен бастап батыстағы жерлердің барлығы енген. Оның солтүстік шекарасы орыс жерлерімен шектесіп жатса, оңтүстігі Әмудария мен Сырдарияның етегіне дейін созылған. Екінші ұлы Шағатайға

Мауренахрдан бастап Құлжаға дейінгі жерлер тиді. Жошының ордасы Ертіс жағасында орналасса, Шағатай ордасы іле бойында болды. Үшінші баласы Үгедейдің еншісіне Батыс Монғолия мен Тарбағатай өңірі тиді. Оның ордасы Чутучак өзенінің бойында болды. Төртінші баласы Төле ата жұртын биледі. Қытайда Мөңке тұсында Худалай, Иран мен Кавказда Хулағу билік жүргізді. Уақыт озған сайын бұл ұлыстар орталықтан біртіндеп қол үзіп, келе-келе жеке мемлекетке не бірнеше мемлекетке ыдырап кетті.

Олардың ең алғашқысы болып Алтын Орда бөлініп шығады. Орталықта да тақ үшін ашық не жасырын түрде кескілескен күрестер болып жататын. 1259 жылы Мөңке хан өлгеннен кейін Монғолияда мемлекет екіге бөлінеді. Қарақорымда Арығ-Бұғы, Кайгинде Худалай өздерін қаған деп жариялайды. Орта Азияда да Шағатай әулеттері өзара бірігіп, әскер шығарып, соғысып жатты. 1272 жылы Иран-дағы монғол ханы Хулағу Орта Азияға басып кіріп, Кеш, Нахичеванды талайды. 1273 жылы Бұқараны талан-таражға салады.

Түркі тілдерінің дамуындағы X—XV ғасырлар аралығындағы тарихи жағдайларды жинақтап, тайпалардың бір-бірімен араласу деңгейі, ескерткіштердің жазылу ортасы мен тіл ерекшеліктерін ескере отырып, бір дәуірдің өзін ерекше қарап, бірнеше кезеңдерге бөлуге болады. Олар: 1) Қараханидтер дәуіріндегі түркі тілдері және сол тұстағы жазба ескерткіштері; 2) Алтын Орда заманының ескерткіштері; 3) Орта Азия жазба ескерткіштері; 4) Мамлюк түркілерінің тілінде жазылған ескерткіштер. Түркі тілдерінің бұдан басқа да шоғырланған аймақтарда болғандығы анық екенін дәлелдеу үшін, мысалы, әзірбай-жандағы оғыздар мен анатоль туриктерінің, Шығыс түркі қағандарының құрамындағы тайпа тілдерін т.б. айтуға болады.

Ал, Ә.Құрышжанов пен Ә.Ибатов бұл дәуірді 4-ке бөледі: 1) Қараханидтер әулетіне байланысты түркі жазба әдеби тілі ескерткіштері (XI-XII ғғ.); 2) Орта Азия түркі жазба әдеби тілі ескерткіштері (XII-XIV ғғ.); 3) Алтын Орда мен Мысыр түркі жазба әдеби тілі ескерткіштері (XIII-XV ғғ.); 4) Шағатай түркі жазба әдеби тілі ескерткіштері. Әрине бұлай бөлу ескерткіштердің тілдік ерекшелігіне негізделген деп айтуға келіңкіремейді, өйткені ескерткіштердің

көпшілігі аралас тілде жазылғандығы түркітануда дәлелденген жай. **Қараханидтер дәуіріндегі түркі тілдері.** Қараханидтер дәуіріндегі түркі тайпаларының жазба ескерткіштері көп сақталмаған. Олардың ішінен біздің заманымызға жеткені өте көлемді де құндылығы жағынан тендесі жоқ ескерткіш - Юсуф Хас Хажибтың "Құдатғу білігі" мен Махмұд Қашғаридың "Диуани лұғат-ит түрк" деп аталатын екі еңбек. Бұл ескерткіштердің ешбір бөлігі жырымдалмай бәрі толық сақталған. Юсуф Хас Хажибтың еңбегі өлеңмен жазылған дидактикалық дастан. Юсуф дастанды Қашғарда 1069-1070 жылдары жазып бітіреді. Бізге дастанның үш нұсқасы жетіп, әлемге белгілі болып отыр. Дастанның бір нұсқасы Гератта көшірілсе де, қазіргі уақытта Венада сақтаулы. Көшірме сапасы жағынан өте нашар орындалған, көшіруші - Хасан кара Соиль Шаме. Дастанның екінші нұсқасы Каирде, ал үшінші нұсқа Наманганда сақталғандықтан 1913 жылы А.З.Валидов Наманган қаласының тұрғыны Мухаммед хожа эмал Лоляриктің кітапханасынан тапқан. Қазір бұл нұсқа Ташкенттегі Шығыстану институтының кітапханасында сақтаулы.

Екінші үлкен ескерткіш Қашғардың сөздігі. Автордың толық аты — Махмуд ибн ал-Хусейн ибн Мухаммед. Ол 1029— 1038 жылдар шамасында Қашғарда туған. Сондықтан туған жерінің құрметіне Қашғари атаныш кеткен. "Диуани лұғат-ит түрк" (бұдан кейін "Диуан") бізге дейін 1266 жылы 1 тамыз деп мерзімі көрсетіліп, бізге көшірме күйіндегі нұсқада жеткен. Дегенмен сөздік кейбір деректерге қарағанда 4 рет өңделгеннен кейін 1073 жылы біржолата аяқталған. М.Қашғаридың өмірі туралы, оның қай түркі тайпасының өкілі, қайда оқып, қай жерде кітабын жазып бітіргендігі жөнінде толық мәлімет жоқ. Бірақ ол жайында "Диуанның" өзінен азын-аулақ мәлімет алуға болады. Мысалы, түркі қалаларын саманилерден қолға алған бабаларымыз білікті дейтін еді. Демек, М.Қашғаридың бабалары бектерден болған. А.КОНОНОВТЫ! пікірінше, М.Қашғаридың бабаларының бірі 992 жылы Бұқараны жаулап алған *Хоруй (ал-Хасан) бин Сулейман* болуы да ықтимал деген жорамал жасайды. Сондай-ақ Махмуд: "Бабаларымыз әмірді *хамір* дейді",— деп жазған. Демек, М.Қашғари "й" орнына "хо"-мен сөйлейтін тайпаның өкілі болса керек. М.Қашғари өзінің

сөздігін жасы ұлғайғанда барып жазған. Себебі автор: "Мен түркілер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қыркулардың (қырғыздардың) қалалары мен ауылдарын және жайлауларын көп жылдар бойы кезіп шықтым, сөздігін жинадым, түрлі сөздердің табиғатын зерттеп, анықтап шықтым", — деп жазады. "Диуандағы" материалдар М.Қашғаридың түркілер жасаған көп аймақтарды аралап шыққандығына және әдебиетке, тілге, этнографияға, тайпалардың тарихына байланысты қыруар материал жинағандығына толық сенім туғыза алады. Бұл пікірге қосымша айта кететін нәрсе — М.Қашғари сөздігін жазуға кіріскенде ол араб тіл білімі үлгісін өте жетік білген, басқа тілдерден де жан-жақты хабары бар білікті зерттеуші болған. Сондықтан оны зерттеушілер **XI** ғасырдың энциклопедист ғалымы деп дұрыс баға беріп жүр. Сан салалы ғылымды меңгеруге қыруар уақыт та керек. М.Қашғаридың өмірбаянын зерттеуші ғалымдар ол алғашқы білім негіздерін Қашғарда, одан кейін Бұқара, Самарқанд сияқты мәдениет пен ғылым ордаларынан алғандығын, кейіннен араб елдерінде оқығандығын ескертеді.

XI ғасыр түркі тілдерін М.Қашғари фоно-морфологиялық ерекшеліктері мен сол тіл иелерінің орналасқан жерлеріне қарай екіге бөледі; 1) *шігіл, яғма, тухси, ұйғырлардан* бастап Қытайға дейінгі аралықты алып жатқан тайпалар, яғни шығыста орналасқан түркі тайпаларының тілі; 2) *оғыз, қыпшақ,, суварлардан* Римге дейінгі аралықта жайғасқан, яғни батыста орналасқан түркі тайпаларының тілі.

Қараханидтер дәуірінде жазылса да Юсуф Хас Хажиб пен М.Қашғариға тілі жағынан жақын тұратын ескерткіштер — Ахмед Юғнакийдің "Хибатул хақайық" еңбегі, "Тефсир" және "Алтышыарук".

Түркі тілдерінің даму сатысының бір белесін көрсетуде Ачтын Орда мен Мамлюк түріктері дәуірінде жазылған ескерткіштердің тілі ерекше. Біріншіден, бұл дәуірде түркі тайпалары Шыңғыс ұрпақтарының ұлыстарына бөлініп, бірнеше мемлекет құрамына ажыраған болатын. Екіншіден, Шыңғыс және оның ұрпақтарының жорығы кезінде түркі тайпалары мықтап араласып,

бұрынғы қалыптаса бастаған этникалық құрылымы да ішінара жаңара бастаған болатын.

Орта Азиядағы оғыздар мен қыпшақтар Хұлағу сарбаздарының құрамында Иранға, Түркия, Кавказға таралып, аралас этникалық топ құруға қатысады. Үшіншіден, Египет пен Сирияда мамлюктер билік құрып, мәдениет пен ғылымның дамуына кең жол ашылса, Алтын Ордада да мәдениет пен ғылымның дамуына қолайлы жағдайлар жасалды. Египет пен Алтын Орда арасы өте қашық болғанымен, олардың тілдері бір-бірімен біршама жақын еді. Екеуінде де оғыз, қыпшақ тайпалары аралас тұрғандықтан екі ортадағы байланыс әлі үзіле де қоймаған болатын. Алтын Орданың қол астына қараған жерлерде белгілі дәрежеде құл саудасы өрістегендігі тарихтан мәлім. Олар жорықтар кезінде қолға түскен тұтқындарды Кіші Азияға сатып отырған. Кей рулар тіпті Иран арқылы шет өлкелерге ауып кетіп отырған. 1242 жылы монғолдар селжүктерді жеңген Түркияны өзіне бағындырды. Хорезмшахтың қол астындағы оғыздар мен қыпшақтар монғолдар келместен бұрын кіші Азияға қашып өткен болатын.

Орта Азия мен Кіші Азиядағы аралас тайпалар өздерінің әдеби шығармаларын дүниеге келтіріп, өз тілдерінде айтулы шығармалар жаза бастады. Алтын Орда мен Египет түркілерінің тілдерінде жазылған осы іспетті шығармаларды Э.Наджип тіл ерекшеліктеріне қарай беске бөледі: 1) Көне түрікмен жазба тілі. Бұл тіл XIII ғасырда қалыптасып, мамлюк Египетінде дамыған; 2) Оғыз-қыпшақ аралас жазба тіл. Бұл тіл селжүктер кезінде, әсіресе айюбидтер дәуірінде Египетке көшіп келген оғыздар және оғыз тайпаларының құрамына косыла келген қыпшақтардың тілі; 3) XII ғасырда Сырдарияның төменгі бойында қалыптасқан қыпшақ-оғыз тайпаларының аралас тілі; 4) Еділдің төменгі жағы мен Хорезмде қалыптасқан оғыз-түрікмен тілі. Бұл тіл 3 тілдері қатарынан орын алады да, қыпшақтар тілінің ықпалына ұшыраған, ұйғыр әдеби үлгісін қабылдаған тіл; 5) Орта Азиядағы (*й*) тілі. Бұл тіл кейін көне өзбек тілінің қалыптасуына негіз болған.

Түркі тілдерінің тек бір тайпасының ғана тілінде жазылған ескерткіштер де кездеседі. Мысалы, "Кодекс куманикус" — таза қыпшақ тілінде жазылған еңбек. Ә.Құрышжанов көне қыпшақ тілінде жазылған еңбектердің қатарына Абу Хайян, Абдуллақ ат-Турки сияқты ғалымдардың жазған шығармаларын да енгізеді.

Шағатай жазба әдеби тілінде жазылған ескерткіштер

Шағатай — Шыңғыстың Бөртеден туған екінші ұлы. Ол әкесімен бірге талай жорықтарға қатынасып, қол бастап, әкесінің тірі кезінде-ақ ел басқару қызметіне араласқан. Шыңғысхан балаларына өзі жаулап алған ұланғайыр жерді бөліп бергенде, Шағатай еншісіне Жетісу мен Әмударияның оң жағалауындағы жерлерге дейінгі өлке тиеді. Кейінірек бұл жерлер Шағатай ұлысы деп аталады. Шағатай атымен байланысты түркітанымда *шағатай тілі* деген термин де қолданылады.

Шыңғыс Шағатайға сыйға берген өлкеде тұтас бір мемлекеттің ұзақ болуына экономикалық жағдай жоқ болатын. Шағатай ұлысының бір бөлегі көшпенді мал шаруашылығымен айналысса, екінші бөлігі отырықшы, егін шаруашылығымен айналысатын, үлкен қалалары бар халық болатын. XIII ғасырдың орталарында Жойпы мен Шағатай ұлыстарында жағдай сәл басқашалау еді. 1251 жылы Батыйдың көмегімен Мөңке (Манғу) ұлы хан болып сайланды, бірақ Угеде мен Шағатай ұрпақтары бұған қарсы болады. Мөңке Шағатай ұрпақтарының үстіне (Мауренахрға) қалың қолмен келіп, бірнеше Шағатай ұрпақтарының қанын төгеді. Нәтижеде Шағатай ұрпақтары Жетісудан қол үзіп қалады. Шағатай әулеті Алтын Орда хандарының ұрпақтарын кейінірек Мауренахрдан қуады, бірақ екі арадағы байланыс бұрынғыдай болмайды. Мауренахрдағы монғолдар жергілікті халықтармен араласып, өздерінің тілін, салт-санасын ұмыта бастайды. Сондықтан да оларды Жетісудағы көшпенді монғолдар дүбәрә, немесе *қоспа (караунақтар)* деп атаса, Мауренахрдағы отырықшы монғолдар Жетісудағы көшпенді монғолдарды *жете* (қарақшылар) деп атайтын болды. XIV ғасырда Шағатай ұлысы Мауренахр және Моғұлстан (Жетісуда) болып екіге бөлінеді. Шағатай тілі осы Мауренахрдағы (екі өзен

аралығындағы) шағатайлықтар тілі болып есептелді. Демек, Темурдың таққа отыруына дейін Шағатай ұлысы екіге бөлініп кеткен болатын. Кей авторлар шағатай тілі өзбектердің ғана ата мұрасы немесе Темурдың қол астындағы халықтардың тілі дегенде осыны есепке алады.

Ә.Науаи өзінің "Мажолисун-нофис" деген еңбегінде Мавлоно Хожи Абулхасан, Мавлоно Кутний, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Билил, Мир Саид, Саид Хасан Ардашер, Мавлоно Осафий, Мавлоно Шавклй, Мавлоно Гадоий, Саид Ахмад Мирза, Шох Ғариб Мирза, Фаридун Хусаин Мирза, Султон Масъуд Мирза, Султан Али Мирза, Мавлоно Саккокий, Мавлоно Кабулий сияқты ақындардың әрі түркше, әрі парсы тілінде өлең жазатындығын ескертеді. Науаи дәуірінде зиялы қауым ғана емес, қарапайым еңбекші бұқара да парсы тілінде жете сөйлейтін болған.

Шағатай тілі тарихында Ә.Науаидың алатын орны ерекше. **Ә.Науаи** (1441—1501) өзбек халқының ұлы ақыны, ағартушысы және XV ғасырдың ірі қоғам қайраткерлерінің бірі болып саналады. Оның әдеби мұрасының көптігі жағынан өз дәуіріндегі шығыс ақындарының алдыңғы қатарынан орын алатындығы белгілі. XV ғасырда Орта Азияда ислам діні өте күшейіп, араб-парсы тілінің ықпалы өседі, оған пайғамбар тілі ретінде сыйынып, барлық жазба жұмыстар араб тілінде, араб жазуында жазылатын болған. Мемлекет басында тимурилер отырса да, Шағатай тілі мемлекеттік тіл ретінде қолданылмайтын. Гератты билеген Хусайн Байкарадан бастап, ұлты түркі тектес халықтан шыққан ақын-жазушылар да араб-парсы тілін жетік меңгеріп, екі тілде бірдей өлең жазатын болған. Көпшілік еңбекші бұқара да парсы-тәжік тілін жақсы білген. Ә.Науаидың тілімен айтқанда түркілердің кішісінен ұлығына дейін, сарбазынан биіне дейін сарт, яғни араб-парсы тілін жақсы меңгерген. Сол дәуірдің басқа ақындары сияқты Ә.Науаи да өз шығармаларын әрі парсы, әрі түркі тілінде жазған. Ол парсы-тәжік тілдерінде жазған өлеңдеріне Фони, түркі тілінде жазған шығармаларына Науаи ("фони" сөзі араб тілінде тез өтетін, өткінші мағынасын білдірсе, "наво" сөзі *куй, музыкашық саз* мағынасын білдіреді) деп жазатын болған. Шындығында Ә.Науаидың түркі тілінде жазған шығармалары парсы

тілінде жазған шығармаларынан әлдеқайда көп. Ол түркі тілдерін араб, парсы тілдерімен қатар қойып, түркі тілдерінде де жақсы өлең-жыр жазуға болатындығын айтқан және жақсы өлеңдер жазып, өз пікірін іс жүзінде көрсете де білген. Түркі тілдерінің келешегі үшін Ә.Науаи өз айналасындағы ақын-жазушылармен аяусыз күрес жүргізді. Оны біз түрлі ескерткіштері арқылы жеткен ақын Биноиймен (1512 жылы өлтірілген) болған әзіл-тартыстардан аңғарамыз.

Ә.Науаи өте көрнекті қоғам қайраткері, данышпан ақын болумен бірге, ол әдебиет, тарих, тіл білімі мәселелеріне байланысты да еңбектер жазған. Мысалы, ол өзінің "Мажо-лисун-нофис" деген шығармасында өзіне дейін және өзі жасаған дәуірдегі 453 ақын-жазушы, тарихшы, музыкант, сәулеткер және қоғам қайраткерлерінің атын атап, еңбектерінен үлгі берген.

Батыс хун тілдері

Батыс хун тілдерін Н.А.Баскаков төрт топқа бөліп қарайды.

I. Бұлғар тобы.

Түркі тілдерінің бұлғар тобына көне бұлғар, хазар және қазіргі чуваш тілдері енеді; Көне бұлғар (Еділ және Дунай бойы) мен хазар тілдеріне қатысты сақталған тілдік материалдар жоқтың қасы. Ал чуваш тілі болса, осы бұлғар тілінің занды мұрагер. Бұл тілдің құрамында славян, угро-финн тілдерінің элементтерімен қатар қыпшақ тілі компоненті де анық байқалады. Бұлғар тілінің өзіндік ерекшеліктері ретінде Н.А.Баскаков төмендегі белгілерді көрсетеді. *Фонетикалық ерекшеліктер*: а) екі еріндік, екі езулік дауысты дыбыстан құралған дауыстылар жүйесінің (вокализм) болуы; ә) байырғы не кірме сөздердің басындағы дыбыстын дифтонгқа айналуы (*йерт*<*ерт*, *йекев*<*екев*, *йер*<*ер* т.б.); б) басқа тілдердегі сөз соңындағы *з* орнына *р* дыбысының қолданылуы (ротацизм құбылысы): *пар*~*буз*// *мүз* (лед); *хер*~*кыз* (дочь, девочка), т.б.; в) өзіне тән *с* дыбысының орнына *й-ж-дж-н* дыбыстарының қолданылуы; г) ұяң мен қатаң дыбыстармен қатар палатальды дыбыстардың болуы; д) *д~т~з~й* дыбыстарының *р* дыбысымен алмасуы

(*адак~азак~аякорнына ура*, т.б.);е) *ш~с* дыбыстарының орнына *л* дыбысының қолданылуы (лам-даизм): *хел~кыш~қыс* (зима), *телек~түш//түс* (сон), *алак~ишик//есик* (дверь), т.б. Сөздің құрамындағы басқа тілдерде кездеспейтін *сын* (человек), *арам* (женщина), *курха* (новый) сияқты сөздерінің болуы. Грамматикасында да өзіндік ерекшеліктер бар.

II. ОҒЫЗ ТОБЫ.

Түркі тілдерінің оғыз тобы іштей үшке бөлінеді:

- 1) оғыз-түрікмен тобы,
- 2) оғыз-бұлғар тобы,
- 3) оғыз-селжұқ тобы.

ОҒЫЗ тобына жататын тілдердің негізгі ерекшеліктері мыналар:
Фонетикалық ерекшеліктер: а) сегіз қысқа дауысты дыбыс бар (басқаларында алты, не тоғыз болуы мүмкін); ә) *г, з* сөз соңында сақталып (*даг* (гора), *баг* (бек), кейбір қосымшаларда түсіп қалады (*гәлән — кәлгән, алан - алган*);

б) қосымшаларда қысаң еріндік дауысты дыбыстардың қолданылуы; сөз басындағы *к/к, т* дыбыстарының ұяндауы: *гөр* (*көр* орнына), *дил* (*тил* орнына); г) сөз басындағы *п/б* дыбыстарының түсіп қалуы: *ол* (*бол, рол, пул* орнына) т.б.
Грамматикалық ерекшеліктер: а) ілік септігінің редуцияланған *-ын//иңжвне* табыс септігінің *-и* қосымшасымен қатар толық формасының *да* (*-ның//ниң, - ны//ни*) сақталуы; ә) барыс септігінің редуцияға ұшырап, дауыссыз дыбыссыз қолданылатын формасының болуы: *адама*<*адамга* (человеку), т.б.; б) I жақ жіктік жалғауының редуцияланған қосымшасының болуы: *бәрәрис* < *бәрәрмиз* (мы дадим); в) қалау райының, *--ту//гу* формасының орнына *-сен//сиң* формасының қолданылуы: *кәләсиң* (*каягу* орнына); *т}-малы//мәли* формасының борышты рай мағынасында қолданылуы; д) қыпшақ тілдеріндегі *-лзн//* есімшесінің орнына *-мыш//миш* формасының қолданылуы, т.б. *Лексикалық ерекшелігі:* оғыз тілдерінің де тек өзіне ғана тән (қыпшақ тілдерінде жоқ) лексикалық элементтерінің болуы: *курт* (бөрі), *кәпәк* (ит), *қапу* (есік), *алын* (маңдай), т.б.

Оғыз тілдері іштей үш топқа бөлінеді және олардың бір-бірінен ажырататын ерекшеліктері де бар.

Оғыз-түрікмен тобы. Бұл тілдерге М.Қашғаридың Сөздігінде көрсетілген оғыздар мен түрікмен және Кавказда өмір сүретін түркілер тілдері енеді. Олардың *фонетикалық ерекшеліктері:* а) түрік тілінде қолданылатын *с/з* дыбыстарының орнына тіс ортасы *с/з* дыбыстары қолданылады; ә) түрік тіліндегі *в* дыбысының орнына *б* дыбысы қолданылады: *бөр//бер* (түрік тілінде *вэр-*); б) бірінші (первичные) созылыңқы дауысты дыбыстардың болуы; в) етіс сингармонизмі бар; г) *бол* және *ол* нұсқаларының қатар болуы; д) жіктеу есімдігінде *м* дыбысының сақталып, түрік тілінде болуы: *мән* (түрік тілінде *бән*); ә) оғыз-селжүк тілдеріндегі сөз басындағы дыбысының орнына *з* дыбысының қолданылуы, т.б. *Грамматикалық ерекшелігі:* а) түрік тіліндегі *-дык// -дик, -мыш// -миш* есімшелерінің орнына *-ан// -ен, -ган// -ген* қосымшасының актив қолданыла бастауы; ә) диалектілерінде келер шақ есімшенің *-мар// -мәр* формасымен қатар *-маз// -мәз* формасының параллель қолданылуы; орнына *а* қолданылуы; в) түрік тіліндегі *-ажак// -эжэк* қосымшасының орнына *-жак// -жэк* (*а* дыбысы түсіп қалған) қолданылуы т.б.

Оғыз-бұлғар тобы. Оғыз тілдерінің бұл тобына көне печенег, үз (*торктер, берендейлер, ковуилер* т.б.) және қазіргі гагауз, балқан түріктерінің тілдері енеді. Бұл тілдер алғаш бұлғар тілдерінің, кейін қыпшақ тілдерінің ықпалына түсіп, көп өзгеріске ұшыраса да, өздерінің оғыз тіліне тән грам-матикалық ерекшелігін сақтап қалған.

3. Оғыз-селжүк тобы. Оғыз тілінің бұл тобы алғашқы екі топқа қарағанда жаңа тіл болып саналады да, оған көне селжүк, көне осман түріктерінің тілі мен жаңа тілдерден әзірбайжан түркі тілдері жатады.

III. Қыпшақ тобы.

Түркі тілдерінің бұл тобына: 1) қыпшақ-половец, 2) қыпшақ-бұлғар және 3) қыпшақ-ноғай тілдері енеді. Бұл тілдердің төмендегідей ерекшеліктері бар: *фонетикалық ерекшелігі:* а) сегіз не тоғыз дауысты дыбыстың болуы; ә) қосымшалардағы қысаң дауыстылардың еріндік болмауы б) ерін үндес-тігінің

әлсіз болуы; в) созылыңқы дауыстылардың болмауы; г) дауысты және дауыссыз дыбыстардың жаңа тіркесінің пайда болуы: *з/г: аз>ав, ег>ий, ег>үй*. Мысалы, *таг>тав* (гора), *тег>тий* (касаться) т.б. сөз басында *т* (*й* орнына), *т* және */с/* дыбыстарының қолданылуы; е) сөз басындағы *й-ж-дж* дыбыстарының тұрақсыздығы, т.б.

1. *Ұыпшаң-половец тобы*. Қыпшақ тілдерінің бұл тобына көне половещер (қыпшақтар, құмандар) тілі мен қазіргі жанды тілдерден қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татарлары тілі (далалық татарлар диалектісі) енеді. Бұл тілдердің мынадай *фонетикалық өзгешелігі* бар: а) қыпшақ-ноғай тілдеріндегі сөз соңындағы *с* дыбысының орнына *ш* дыбысы қолданылады; ә) сөз басындағы *ж* дыбысының орнына, көпшілік жағдайда *й* дыбысы қолданылады; ә) қыпшақ-бұлғар тобынан өзгеше, қыпшақ-ноғай тілдерімен сәйкес келетік дауысты дыбыстары бар; в) *м/б/п* дыбыстарының ассимиляциясы қыпшақ-ноғай тілдерінен гөрі әлсіз болады; г) *н/д/т* дыбыстарының ассимиляциясы байқалмаса да, қосымшаларда *т/д* дыбыстары түбірдің соңы дыбысына байланысты қолданылмады; д) ілік септігінің *-ның//-нің* және табыс септігінің *-ны//-ні* қосымшасы барлықжағдайда сақталып, *я/Ә/т*-мен айтылатын фонетикалық нұсқалар жасайды.

2. *Қыпшақ-бұлғар тобы*. Қыпшақ тілінің бұл тобына орта ғасыр батыс Алтын Орда әдеби тілі мен қазіргі татар, башқұрт тілдері енеді. Бұл тілдердің 9 дауысты дыбысы бар да, бұл жағынан чуваш тіліне жақын тұрады. Айырмашылығы: қыпшақ-бұлғар тілдеріндегі *ә* дыбысы чуваш тіліндегі түбірде қолданылатын *э* дыбысына сәйкес келеді. Сонымен бірге татар, башқұрт тілдерінің дауысты дыбыстары басқа қыпшақ тілдерінен ерекшеленіп тұрады. Мысалы, қыпшақ-бұлғар тілдеріндегі *и, у, у* дыбыстары басқа қыпшақ тілдеріндегі *э, о, ө* дыбыстарымен сәйкес келеді: башқұртша *кил* (ноғайша — *кэл*) "приходить", татарша *кул* (ноғайша *кол*) "рука" т.б. Дауыссыз дыбыстар жүйесінде де айырмашылықтар бар.

3. *Қыпшақ-ноғай тобы.* Қыпшақ тілдерінің бұл тобына қазіргі қазақ, ноғай, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі (ж-мен сөйлеуші диалектілер) енеді.

Қарлұқ тілдері.

Бұл тілдер батыс және шығыс хун тілдерінің аралық тұсына жатады да, құрамында қарлұқ-үйғыр (X—XI ғ. Қараханидтер мемлекетінің тілі, Рабғузидың "Қысас ул-анбиясының" тілі) және қарлұқ-хорезм тілдерін (Ахмед Ясауидің "Диуани Хикметінің" тілі, батыс Алтын Орда, шағатай, көне өзбек тілі және қазіргі үйғыр, өзбек тілдері) біріктіреді. Бұл тілдердің *фонетикалық ерекшеліктері*: а) дауысты дыбыстарының саны құбылмалы, алтыдан тоғызға дейін ауытқып отырады; ә) *к* дыбысының жұмсалуды түрліше; \. б) *п, т, /с/* қ дыбыстарын сөз ортасында қолданбайды; в) сөз соңындағы *з, г* дыбыстары сақталған, не қ к-ге өткен т.б. Сөздік құрамында оғыз элементтері көбірек кездесіп, араб-парсы тілінен енген сөздер қыпшақ тілдеріне қарағанда молдау ұшырасады. *Грамматикалық ерекшеліктері*: а) жинақтық сан есімдердің *-агу//-эгу* формасын сақтауы (оғыз тілінде бұл форма *-ыла//-ила*, қыпшақ тілдерінде *-ав//-эв// -ау//-еу* арқылы беріледі): *икөгу* (оғызша *иккшіә*, қыпшақша — *екэв*, қазақша — *екеу*) "двое"; ә) қимыл атауының көрсеткіші *-У//~гу* формасы жиі қолданылады т.б.

Шығыс хун тілдері

Түркі тілдерінің бұл тармағы үйғыр-оғыз және қырғыз-қыпшақ сияқты үлкен екі топ тілдің басын қосады. Шығыс хун тілдерінің батыс хун тілдерінен айырмашылықтары бар. *Фонетикалық жағынан*: а) шығыс хун тілдерінде көне түркі тілдерінің элементтері көп болуымен бірге, екінші дәрежелі созылықты дауысты дыбыстар кездеседі; ә) батыс хун тілдерінде қолданылатын *п* дыбысының орнына *з, д, т* дыбыстары қолданылады; б) *д/т, б/п, к/к, г/е, с/з* қатаң, ұяң дыбыстарының қатары әлсіз ажыратылады, тек қазіргі алтай, хакас тілдерінде ғана жеке фонема болып есептелінеді; в) батыс хун тілдеріндегі жеке фонема болып саналатын *х, в, лг* дыбыстары өзара ажыратылмайды.

Батыс хун тілдерінің сөздік құрамында араб-парсы кірме элементтері көп болса, шығыс хун тілдерінде моңғол тілдерінен енген кірме сөздердің дені молдау. Ал грамматикалық құрылымы жағынан құрмалас сөйлемдер жүйесі онша дамымаған, есімдер мен етістердің кіріккен аналитикалық формалары басым.

I. Ұйғыр-оғыз тілдері. Бұл тілдердің қырғыз-кыпшақ тілдерінен айырмашылығы: а) сөз ортасындағы й дыбысының орнына *д, т, з* дыбыстары қолданылады (*атах-адақ-азақ*); ^ ә) сөз соңындағы *й* дыбысының орнына *т, д* дыбыстары қолданылады (*куй* орнына *құт* "лить"); б) сөз соңындағы *г~з* дыбыстары сақталады (*таг*).

Ұйғыр-оғыз тілдері іштей ұйғыр-тукюй, якут және хакас тобы болып бөлінеді.

1. *Ұйғыр-тукюй тобы* құрамына көне тілдерден Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің (немесе көне ОҒЫЗ) тілі, көне ұйғыр тілі, қазіргі түркі тілдерінен тува, қарағас (немесе тофаяар) тілдері жатқызылады. Бұл тілдердің өзіне тән *фонетикалық ерекшеліктеріне*. а) сөз ортасында басқа тілдерде кездесетін *т~з~п* дыбыстарының орнына *д* дыбысы қолданылады: *адақ* (басқа тілдерде *атак, азақ, аяқ* "нога"), *адырылмаз* (*айырылмас* "неразличающийся"); ә) сөз соңында басқа тілдерде кездесетін *д, й* дыбыстарының орнына *т* дыбысы қолданылады: *кут* (*куй, куд* "лить" орнына б) *лт, рт* дыбыстарының өзгеруі: *көрти* > *көрді* "он видел", *өлті* > *өпді* "он умер"; в) сөз соңында *г, з* дыбыстарының сақталуы (*таг, бәг* "гора", "бек"); г) ерін үндесгі; д) мұрын жолды «дыбысының болуы т.б. жатады. 2. *Саха-якут тілі тобы*. Бірақ бұл топқа қазір бір ғана якут тілі енеді. Бұл тіл өз құрамында ұйғыр-оғыз тілдеріне тән белгілерді сақтай отырып, басқа тілдерден мынандай айырмашылықтары да бар: а) басқа тілдерде сөз ортасында қолданылатын *д, з, й* дыбыстарының орнына *т* дыбысы қолданылады: *атах* (басқа тілдерде: *адах, азақ*, "нога"); ә) басқа тілдердегі *й~-ж~дж~д~ч* дыбыстарының орнына *с* дыбысы қолданылады: *сыл* (басқа тілдерде *йыл, жыл, джыл, дыл, чыл* "год") (басқа тілдерде; *йол, жол, джол, чол* "Путь", "дорога"); б) кей сөздердің

бастапқы *с* дыбысының түсіп қалуы байқалады: *ағыс* (басқа тілдерде *сегиз* "восемь"); *ән* (басқа тілдерде *сән* "ты"); в) басқа тілдердегі сөз ортасындағы *с*, *ш*, *ч* дыбыстарының қ дыбысына өтуі байқалады: *бықах* > *бышак* / (*пышак* // *пичак* "нож"); г) басқа түркі тілдерінде кездеспейтін *иа*, *иаэ*, *уә*, *үә* қос дауысты дыбыстарының болуы, т.б. - 3. *Хақас тілдерінің тобы*. Түркі тілдерінің бұл тобы өзара тағы екі топқа бөлінеді. Бірінші тобына хакас, шор тілінің иран диалектісі, сары ұйғыр, камасин және Чулым татарларының тілі енсе, екінші тобына шор тілінің косуан диалектісі, алтай тілінің сарлұқ диалектісі енеді. Бұлардың өзіне тән тілдік ерекшеліктері мыналар: а) басқа тілдерде тіл заңдылықтарымен байланысты сөз ортасында өзгеріп келетін дыбыстарының орны шаз дыбысы қолданылады: *азах* (басқа тілдерде *атах-адақ-айак* "нога"); екінші топтағы тілдерде бұл байқалмайды; ә) басқа тілдердегі сөз соңындағы *й* дыбысының орнына *с~з* дыбыстары қолданылады; *кес-/кий-* "надевать"; екінші топтағы тілдерде бұл құбылыс байқалмайды т.б.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Руникалығ дегенде еандай ма-ына тісініледі?
2. јолжазба мен кітапта-ы жазба таібаларды зертейтін тіркологияны! саласы еайсы?
4. В.В.Радловты! 1888-1911ж.жариялан-ан «Тірки тіліні! салыстырмалы сЈздігіні! тЎжрибесі» деген Ілкен -ылыми еібегі неше томдые еді?
5. Тірки тілдес халыстарды! латын алфавитіне кЈшуі еай жылдар аралы-ына сЎйкес келеді?
6. јазаестанда «жа!а Ўліп»- латын алфавитін еабылдау еай жылы болды?
7. Латын графикасына негізделген езае алфавитінін еұрамы еанша еді?
8. Тірки еа-анатыны! негізін еалаушысы кім?
9. Енесей жазбаларыны! жалпы саны шамамен еанша?
10. Орхон жазба ескерткіштері І кімге арнап жазыл-ан?
11. Тірки еа-андары табын-ан еұдайды! бастысы еайсысы еді?
12. Тіркилерді! нанымы бойынша жер асты патшалы-ын билеуші Јлім еұдайы кім?
13. ХІ- ХVІІ -. арасын еамтитын ескі еыпшае ескерткіштерін графич- калые ерекшеліктеріне еарай неше топса бЈлеміз?
14. КЈне жазу Ілгілеріні! е! кЈнесі еайсысы?
15. Манихей алфавитіні! еұрамында неше Ўріп бар?
16. ей-ыр жазуыны! келінен пайдаланыл-ан кезелі еайсы?
17. ей-ыр алфавитіні! еұрамында неше Ўріп бар?

18. Тіркi тiлде ескерткiштерде араб жазуы җай –асырларда пайдаланыл–ан?
19. Араб алфавитiнi җырамында неше Үрiп бар?
20. җай жылы араб-сазае алфавитi сазае тiлiнi дыбыстые жiйесiне бiраз икемделiп, жаҗартылды?
21. Жаҗа араб-сазае алфавитiнде неше Үрiп бар едi?
22. Орта Азия, Жетiсу, Шы–ыс Тiркiстанда XIV-XVI–. кеҗ тара–ан тiл җайсы едi?
23. Чаб сҗзiнi ма–ынасы не?
24. Кҗне тiркi тiлiнде жазу, хат сҗздерi җалай айтылады?
25. Сын-сапаны антонимдер җатарын тап?
26. Туыстыеты бiлдiретiн сҗз җайсы?
27. Дене мiшелерiне байланысты айтыл–ан сҗз җайсы?
28. Орыс графикасына негiзделген җазiргi сазае алфавитiне җашан кҗштi?
29. Орталые Азия,җазаетан жерiндегi жазудыҗ ал–ашеы тiрлерiнен бiрi – сурет жазуы термин тiлде җалай аталады?
30. В.Томсеннi зерттеуi бойынша Енисей ескерткiштерiнде җанша таҗба бар екен?
31. Кҗне тiркi жазба ескерткiштерi тiркологиялые Үдебиеттерде неше топса бҗлiнедi?
32. җолжазба мен кiтапта–ы жазба таҗбаларды зертейтiн тiркологияныҗ саласы җайсы?
33. Орхон-Енисей җзендерi бойынан табыл–ан җрпия жазулардыҗ оеылу кiлтiн кiм жҗне җашан тапсан?
34. Руникалые кҗне тiркi алфавитiнде неше Үрiп бар?
35. Орталые Азия,җазаетан жерiндегi жазудыҗ ал–ашеы тiрлерiнен бiрi – сурет жазуы термин тiлде җалай аталады?
36. Кҗне тiркi жазба ескерткiштерi тiркологиялые Үдебиеттерде неше топса бҗлiнедi?
37. Н.А.Баскаков –ун дҗуiрiндегi тiркi тiлдерiн неше топса бҗледi?
38. Уйбат җзенiнi бойынан табыл–ан Уйбат III деп аталатын ескерткiш таҗбадан тирады?
39. –ун империясыныҗ җсiп-җркендеу дҗуiрi җандай дҗуiр деп аталады?
40. Тiркi тiлдерiнiҗ грамматикалые жiйесiн зерттеу нешiншi –асырда бастал–ан?

Тест сұрастары

1. Руникалые дегенде җандай ма–ына тiсiнiледi?
 - A. җрпия жазу
 - B. тасеа җашал–ан жазу
 - C. а–ашеа ойыл–ан
 - D. кiйдiрiген саз балшыетар–а ойыл–ан
 - E. кҗне жазу
2. җолжазба мен кiтапта–ы жазба таҗбаларды зертейтiн тiркологияныҗ саласы җайсы?
 - A. эпиграфика
 - B. палеографика
 - C. этнография

- Д. семасиология
 Е. фразеология
3. Орхон-Енисей Жзндері бойынан табыл-ан ерпия жазуларды! осылу кілтін кім жўне еашан тапсан?
- А. 1899ж. В.В.Радлов
 В. 1895ж. С.Е.Малов
 С. 1812ж. Ю.Клапрот
 Д. 1893ж.В.Томсен
 Е. 1891ж.И.Н.Березин
4. В.В.Радловты! 1888-1911ж.жариялан-ан «Тїркі тіліні! салыстырмалы с!здїгінї! тўжрибесї» деген ілкен ылымы е!бегі неше томдые еді?
- А. 3
 В. 2
 С. 4
 Д. 5
 Е. 8
5. Руникалые к!не тїркі алфавитінде неше Ёрїп бар?
- А. 42
 В. 28
 С. 38
 Д. 35
 Е. 40
6. Орталые Азия,жазаестан жеріндегі жазуды! ал-ашеы тїрлерінен бїрі – сурет жазуы термин тілде еалай аталады?
- А. пиктография
 В. эпиграфика
 С. идеография
 Д. палеография
 Е. дырыс жауап жое
7. В.Томсеннї! зерттеуї бойынша Енисей ескеркїштерінде еанша та! бар екен?
- А. 38
 В. 150-ден астам
 С. 110
 Д. 80-ге жуые
 Е. саны белгїсїз
8. К!не тїркі жазба ескерткїштерї тїркологиялые Ёдебиеттерде неше топса б!лінеді?
- А. 5
 В. 4
 С. 3
 Д. 2
 Е. 7
9. Т!менде берілген Талас алфавитіндегі дыбыстар тобыны! сайсысы дырыс емес?
- А. дауысты дыбыстарды к!рсететін та!балар
 В. дара дауыссыздарды к!рсететін та!балар
 С. дыбыс тїркестерін к!рсететін та!балар
 Д. с!з бен с!зді, с!йлем мен с!йлемді б!лїп тұратын та!ба
 Е. буындар-а ажратып тұратын та!ба
10. Чаб с!зїні! ма-ынасы не?

- A. сЈз, сЈйлеу
 - B. шЈл
 - C. тїркі тайпасы
 - D. кЈл
 - E. мрї, ғай-ы
11. КЈне тїркі тїлінде жазу, хат сЈздерї ғалай айтылады?
- A. будун
 - B. бїтїг
 - B. бїлїг
 - C. бїлге
 - D. бедїз
12. Сын-сапаны антонимдер ғатарын тап?
- A. ғыш-ияз
 - B. узун- еисеа
 - C. бор-иое
 - D. йат-олтур
 - E. уч-еон
13. Туыстыеты бїлдіретін сЈз ғайсы?
- A. угуз
 - B. бод
 - C. ад-ыр
 - D. йотаз
 - E. бедїз
14. Дене мїшелерїне байланысты айтыл-ан сЈз ғайсы?
- A. тїз
 - B. ечі
 - C. йонт
 - D. йїз
 - E. иїг
15. Ескерткїштер тїліндегї бїрїккен сЈздердї табы!дар?
- A. Бїлге ға-ан
 - B. ічі-тысы
 - C. Тонуеуе
 - D. темїреапы-
 - E. ға-анлы-
16. ТЈмендегї мысалдардан зат есімдер тобын кЈрсетї!дер?
- A. атлан, башад
 - B. ға-анлыс, бегер
 - C. ғыбчае, сары-
 - D. о-уз, елїг
 - E. йер, а-ыт
17. Манихей алфавитїнї! ғұрамында неше Ўрїп бвар?
- A. 36
 - B. 38
 - C. 42
 - D. 40
 - E. 28
18. ей-ыр жазуыны! келїнен пайдаланыл-ан кезелї ғайсы?
- A. IX-XV
 - B. V-VIII
 - C. VIII-XIII
 - D. III-VII